

VILÁG- TÖRTÉNET

2. (34.) évfolyam 2012. 3–4.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **FORGÓ ANDRÁS**
A POLITIKA KULTÚRTÖRTÉNETE
- **KOVÁCS BÁLINT**
A HÁLÓZATELEMZÉS ALKALMAZÁSÁRÓL
A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYBAN
- **CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN–DEMETER GÁBOR**
TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK
A SKOPJEI SZANDZSÁK TERÜLETÉN
- **VUKMAN PÉTER**
JUGOSZLÁVIA, EGYIPTOM ÉS NAGY-BRITANNIA
(1956–1961)
- **SZEMLE**
TATJANA GUSZAROVA, BÁN MÓNICA EDINA,
KATONA CSABA, BÍRÓ LÁSZLÓ,
PETERECZ ZOLTÁN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Pálosfalvi Tamás (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Tanulmányok

Forgó András: A politika kultúrtörténete. Egy „német” elmélet vitája és annak tanulságai	171
Kovács Bálint: A hálózatelemzés alkalmazásáról a történettudományban	187
Csaplár-Degovics Krisztián–Demeter Gábor: Társadalmi konfliktusok a Skopjei szandzsák területén. Mindennapi erőszak az oszmán uralom végnapjaiban (1900–1912)	205
Zalai Anita: A nőkérdés Spanyolországban a második köztársaság idején (1931–1939)	243
Bezzegh Alpár: Utazás a bácskai németekhez 1936 nyarán. Rudolf Schaal németországi főiskolai tanár élménybeszámolója	257
Vukman Péter: Jugoszlávia, Egyiptom és Nagy-Britannia (1965–1961). A Foreign Office iratainak tükrében	289

Szemle

Politikai szimbolizmus a középkori Európában (Tatjana Guszarova)	303
Családi kapcsolatok az Ausztriai Ház diplomáciájában (Bán Mónika Edina)	305
Ludovít Štúr alakja és újraértelmezései (Katona Csaba)	308
Szovjet–jugoszláv viszony a 20. században (Bíró László)	316
Volt-e amerikai évszázad? (Peterecz Zoltán)	325

A politika kultúrtörténete

Egy „német” elmélet vitája
és annak tanulságai*

A nyelvi fordulatot (*linguistic turn*) követő kulturális fordulat (*cultural turn*) régóta érezteti hatását az európai történetírásban, az utóbbi időben pedig a magyar történetírást is elérte. A következő sorok ennek egy aspektusára, a politika kultúrtörténeti megközelítésére összpontosítanak egy, az utóbbi évtizedben lezajlott német szakmai vita kapcsán. A kérdés aktualitását adja az is, hogy a politika kultúrtörténeti megközelítésének fontossága nemrég a magyar történeti kutatásban is megfogalmazódott.¹ Az alábbiakban a németországi vita hevében született tanulmányok segítségével kívánom bemutatni az elmélet lényegét és az azzal kapcsolatban felszínre került kritikákat, majd a tanulságokat leszűrve, annak hasznosíthatóságára térek ki. Nem célom a kérdés tágabb, elméleti szintű bemutatása,² ezért nem is foglalkozom a *cultural turn* nagy klasszikusainak munkáival, kizárólag az említett vitához kapcsolódó, a vitapartnerek munkáinak hivatkozásai között rendre előkerülő, legfontosabbnak ítélt írásokra koncentrálok. Megítélésem szerint ugyanis a „német szűrőn” áthaladt elmélet, különösen a kora újkor vonatkozásában, egyúttal olyan többletet is termelt, amelyet a magyar kutatásnak is figyelembe kell vennie.

„Új kultúrtörténet”

Az „új kultúrtörténet” egyik jelentős német képviselője, Ute Daniel a „rég és új kultúrtörténetről” írt tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy a kultúrtörténet a kezdetektől, vagyis a 18. századi felbukkanásától kezdve el kívánt határolódni a „hagyományos” történeti megközelítéstől, az uralkodók, államok, államközi kapcsolatok vizsgálatától. A kultúrtörténeti kutatások terén azonban igazán jelentős változás a II. világháború óta figyelhető meg, amikor a történetírás egyre inkább olyan témák felé fordult, amelyekkel korábban nem vagy csak marginálisan foglalkozott. Idesorolja az Annales-iskola háború utáni nemzedékét, természetesen

* A dolgozat elkészítését a Balassi Intézet Collegium Hungaricum (CH/1) ösztöndíja támogatta.

1 Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 1. sz. 37–62.

2 A legfontosabb szerzőket lásd: Uo. 44–52.

mindenekelőtt Fernand Braudelt és Emmanuel Le Roy Ladurie-t. Előbbi a mindennapi élet és az anyagi kultúra, míg utóbbi a mentalitástörténet kutatásával mutatott új irányokat a történettudománynak. A háború utáni (Nyugat-)Németországban elsősorban Thomas Nipperdey munkásságát emeli ki, aki a történeti antropológia meghonosításával járult hozzá az új kutatási irányok kijelöléséhez. Ezt követően az angol nyelvterületről érkező *linguistic turn*, erre támaszkodva pedig a Michel Foucault inspirálta diskurzuselmélet, valamint a Reinhard Koselleck és kollégái által kidolgozott fogalomtörténet és történeti szemantika járult hozzá a történeti kutatás látásmódjának megváltozásához. A kultúrtörténet tárgyának és ezzel összefüggésben a kultúra fogalmának definíciós kényszere elől Ute Daniel elegáns mozdulattal tér ki: szerinte a kultúra nem definiálható, ezzel filozófusok és kultúrtörténészek generációi is hiába próbálkoztak. Egzakt definíció híján két olyan sajátosságot emel ki, amely „vörös fonálként” húzódik végig a kultúrtörténeti megközelítések sokaságán: egyrészt mindegyikük igyekszik kiterjeszteni a történelem illetékességi területét olyan témákra is, amelyek korábban nem tartoztak a vizsgálódás körébe, másrészt pedig nemcsak önmagában a történeti folyamatok iránt érdeklődnek, hanem az azokra vonatkozó korabeli értelmezési lehetőségeket és az ezek közötti kölcsönhatást vizsgálják. Megállapítja, hogy nincs olyan kutatási téma, amelyet ne lehetne kultúrtörténeti vizsgálat tárgyává tenni.³

A politika kultúrtörténete

Mintegy az előbbi gondolatmenetet folytatva Thomas Mergel 2002-ben megjelent tanulmányában a kultúrtörténet igazi kihívását a „kemény” témák felé fordulásban látja, ezek közül pedig leginkább a *politikátörténet kultúrtörténeti megközelítését* tartja a legizgalmasabb lehetőségnek. Megfogalmazása szerint ugyanis a „régbibi politikátörténet” azokra az eseményekre koncentrál, amelyek úgymond nagy befolyást gyakoroltak az emberek életére, az államok és társadalmak létrejöttére: a háborúkra, konferenciákra, rendeletekre és törvényekre, valamint az ezekből következő döntésekre. A politikátörténet az események oksági láncolatát rekonstruálja, a döntésekre fókuszálva. Ez Mergel szerint különösen német sajátosság, egyben eltérés a politika arisztotelészi fogalmától. Az angolszász történetírás ezzel szemben a politikát sokkal inkább fogja fel folyamatnak, mint eredménynek (*policymaking*). Ez a német politikafelfogás Mergel szerint egyrészt a „Polzey” korabeli fogalmából ered,⁴ így a német történetírás általában a kormányzattörténet-

3 Ute Daniel: Alte und neue Kulturgeschichte. In: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Arbeitsgebiete – Probleme – Perspektiven. 100 Jahre Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. v. Günter Schulz u. a. Steiner, Wiesbaden, 2004. (VSWG Beiheft 169.). 345–358. A kérdésről részletek: Ute Daniel: Compendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2001.

4 Ennek magyar vonatkozásáról: Kovács Ákos András: „Németországba a Politáival.” Egy politikai fogalom használatáról Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In: Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei, 2. Szerk. Cieger András. Atelier, Bp., 2011. 37–58.

tel azonosítja. Másrészt a német politikai gondolkodás etatista karaktere szerint a felekezetszerveződés korszakának kényszereiből, a főhatalom egyházkormányzati feladataiból is levezethető. Ennek a politikatörténeti felfogásnak a szereplői a hatalmi szubjektumok, államférfiak, esetleg maguk az államok. Ebben egyrészt a történetírásnak az a törekvése fogalmazódik meg, hogy az egyénit, a különlegest kuttassa, másrészt az a meggyőződése jut kifejezésre, hogy a tömegeknek nem sok szerepe volt a politika formálásában.

Mergel úgy látja, hogy a politikatörténet oksági szemléletét először a társadalomtörténeti kutatások tették meg, amelyek a *cui prodest?* klasszikus kérdését alkalmazták a politikai vizsgálatok során is: annak kellett véghezvinnie a változást, aki abból profitált. De a társadalomtörténeti kutatások sem hoztak kellő áttörést, mert itt a nagy emberek helyett a nagy társadalmi szerveződések kerültek a vizsgálat homlokterébe, a politika hétköznapijai kiestek a kutatás látóköréből. Mergel is a mindennapi élet történetének megjelenését tartja e téren fordulópontnak, amely végre „alulról” közelítette meg vizsgált témáját. Az utóbbi évtizedekben pedig közeledtek is egymáshoz az irányzatok: a parlamentarizmuskutatás nem lehet meg társadalomtörténet, az eszmetörténeti kutatás pedig a mindennapi élet ismerete nélkül.

A következő lépés Mergel szerint a *politikai kultúra* fogalmának kialakulása volt. Megfigyelése szerint ennek két fontos megjelenési formája van: az első a politikai kultúrát olyan keretnek tekinti, amely a világképet, a politikai kódokat és a programnyelvet adja meg. Ezzel összefüggésben a politikai mentalitás került a vizsgálat látókörébe. Másrészt a politikai kultúra a politikai pedagógia szerepét töltötte be: a „jó” és a „rossz” politika, illetve politikai berendezkedés elkülönítését. Mergel szerint mindkét felfogással az a baj, hogy a *kultúra* nem maga a *politika*, hanem csak annak díszítőeleme. Magát a politikát azok a döntéshozók testesítik meg, akik „a hátsó szobában” ülnek, a politikai kultúra ezzel szemben az előtérben: a fáklyásmenetekben, a nemzeti ünnepekben és jelképekben nyilvánul meg. Rosszabb esetben a politikai látványosságokat csak azért hozzák létre, hogy az emberek nézhessenek valamit, miközben a valódi döntések megszületnek. Ez a politikai kultúrát végső soron kellékké redukálja, amelyben valamit megmutatnak, nem amelyben valamit ténylegesen véghezvisznek.

A *politika kultúrtörténete* szakít a fenti értelmezésekkel. Ezt annál is inkább megteheti, mert teljesen másképp közelít vizsgálatának tárgyához. Először is a történelmet nem közelinek, nem a mával rokonságban lévőnek tekinti, mely annak értelmezéséből levezethető. Ezt a megközelítést Mergel *etnológiai szemléletnek* nevezi: minden vizsgált jelenséget úgy kell tekintenünk, mintha egy ismeretlen Amazonas menti törzs életét kutatnánk. A kultúrtörténészek tehát nem azért vizsgálnak történeti jelenségeket, mert azokban belőlünk rejtőzik valami, hanem mert *különbözőek*, és ebből megtanulhatjuk, hogy milyen relatív, milyen kevésbé magától értetődő a saját világunk.

Másrészt mivel a kutatás során emberekkel kerülünk szembe, a valóság megértési folyamatokon keresztül jön létre. Ez a *kommunikatív konstrukció* egyrészt a forrásokban megjelenő nyelv vizsgálatának fontosságára hívja fel a figyel-

met, másrészt a nonverbális, nagyon gyakran *szimbolikus kifejezések* felértékelődésére. A „szimbolikus politikát” nem lehet a „valóságos politikával” szembeállítani, minden politikának szimbolikusan kell lennie, ha azt akarja, hogy megértsék. Mivel a szimbólumok több jelentést hordoznak, komplex valóságokat egyszerűvé tesznek: mindenki a sajátját tudja hozzákapcsolni. A politika kultúrtörténete nem a politika melléktermékét akarja rekonstruálni, hanem többek között olyan témákat keres, amelyekkel a régebbi politikatörténet is foglalkozott, de az érdekeket, a hatalmat, a konfliktusokat úgy vizsgálja, mint kommunikatíván létrehozott és szimbolikusan reprezentált jelenségeket. A politikát cselekvési és kommunikációs térnek tekint, és figyelmet fordít a politikai diskurzusok és nyelvi struktúrák vizsgálatára. Egyúttal a politika olyan megnyilvánulásainak szerepe is felértékelődik, amellyel az eddigi kutatás nem, vagy nem kellő részletességgel foglalkozott, mindenekelőtt a rituálék, a szimbolikus reprezentációk kérdésével. A politika kultúrtörténeti megközelítésének azonban végső soron nem az eddigi kutatási arzenál kultúrtörténeti bővítése a célja, hanem a kultúrtörténeti perspektívának a „politika” teljes *dimenziójára* történő kiterjesztése.⁵

Mergelhez hasonlóan Achim Landwehr is az állam és a külpolitika kizárólagos szemléletében látja a hagyományos politikatörténet deficitjét a politika kultúrtörténetének perspektíváit tárgyaló tanulmányában. Sőt ő Le Goff híres kijelentését kölcsönvéve egyenesen a „hagyományos” politikatörténet *haláláról* ír.⁶ Érvelésében arra világít rá, hogy a politikatörténet a romantika korában az aktuális kérdések történelmi dimenzióba helyezésére szolgált, és minden más megközelítést háttérbe szorított. Landwehr Mergelnél precízebben vázolja fel a politikatörténet kitörési kísérleteit a 19. század végi „módszertani vitától (*Methodenstreit*)” az 1980-as évek vitáig, míg végül ő is eljut a politika kultúrtörténeti megközelítésének szükségességéhez. Mergelnél elegánsabb módon nem kérdőjelezi meg az állam mint vonatkoztatási pont létjogosultságát, szerinte az erre vonatkozó kérdések nem kerülhetnek a „történelem szemétkosarába”. A politika kultúrtörténeti megközelítésének azonban sokkal inkább azzal kell foglalkoznia, hogy miként jött létre az állam mint konstrukció. Ugyanúgy a személyek és döntéseik vizsgálata is jelen marad, de az igazán érdekes kérdés már nem az lesz, hogy *mit*, hanem hogy *hogyan* döntöttek. Ugyanígy azok a mítoszok, ideológiák és rituálék is felértékelődnek, amelyekkel a döntéseiket igazolták.⁷

Thomas Mergel és Achim Landwehr általánosságban fogalmazta meg a politikatörténet újfajta megközelítésének szükségességét és ennek legfontosabb ismerveit. Mergel tanulmányában 19. és 20. századi példákat is hoz ennek szemléltetésére, egy bielefeldi kutatási projekt pedig – a híres bielefeldi iskola hagyományait követve, de annak eredményeit kritikusan szemlélve – kifejezetten erre a

5 Thomas Mergel: Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Politik. *Geschichte und Gesellschaft* 28. (2002) 574–606.

6 Le Goff megfogalmazásában: „...the old political history is still a corpse that has to be made to lie down.” Jacques Le Goff: Is politics still the backbone of history? *Daedalus* 100. (1971) 12.

7 Achim Landwehr: Diskurs – Macht – Wissen. Perspektiven einer Kulturgeschichte des Politischen. *Archiv für Kulturgeschichte* 85. (2003) 71–117.

korszakra fókuszálva kísérli meg a politika kultúrtörténete, vagy ahogy nevezi, az „új politikatörténet” elméleti megalapozását.⁸ A politika kultúrtörténeti megközelítése azonban leginkább az ezt megelőző korszak, a kora újkor kutatásában vált Németországban programadóvá.

A meghatározhatatlan birodalom

A német történetírás talán legnagyobb deficitje, hogy megszületése óta képtelen definiálni azt az államalakulatot, amely majdnem ezer évig múltjának kereteit adta. Olyan megoldhatatlan feladatot jelent ez számára, hogy még annak elnevezésében sem sikerült konszenzusra jutnia: a magyar történeti irodalomban is meggyökeresedett *Német-római Birodalom* elnevezés (*Deutsch-römisches Reich*) ugyanis annyira nehezen tartható, hogy a német történészszakma szinte egyáltalán nem is használja. Így vagy a kortársak által is alkalmazott *Szent Római Birodalom* (*Heiliges Römisches Reich*) – „teljes néven” a 15. századtól: *Német Nemzet Szent Római Birodalma* (*Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*) – kissé patetikus terminust, vagy egyszerűen csak a *Régi Birodalom* (*Altes Reich*) kifejezést alkalmazza rá. A helyzet komolyságát mutatja, hogy egy, a birodalom historiográfiájáról és kutatásának lehetséges új útjairól rendezett konferencián Heinz Schilling is csak egy többsoros címben tudta azt körülírni.⁹ Előadásában pedig több szempontból is kétségbe vonta, hogy a birodalmat a szó mai értelmében államnak lehetne tekinteni. Ugyanis a birodalom, noha képes volt fegyveresen megvédeni magát ellenségeitől, nem rendelkezett olyan, központi irányítású hadsereggel, mint szomszédai. De nem volt egységes külpolitikája sem: nemcsak a császár, hanem a birodalmi gyűlés sem volt képes monopolizálni a birodalom külügyeit. A gazdasági irányítás sem volt központosítva, a birodalom ebben is különbözött a kora újkor államaitól. De még szilárd határokkal sem rendelkezett: kiterjedését a peremterületek rendjeinek a birodalmi gyűlésen történő megjelenése (később képviselte), illetve távolmaradása és részben ezzel összefüggésben a határ menti területek hűbéri függésének változása is befolyásolta. Schilling természetesen a felekezeti szempontot sem hagyja ki érvei közül. Szerinte az állammá válás ellen hatott, hogy sem a császár rekatolizációs politikája, sem pedig a reformáció nem tudott győzedelmeskedni a birodalomban, így egyrészt a „régí egyház” főpapjainak is sikerült megőrizni máshol nem tapasztalt mértékű világi hatalmukat, másrészt a protestáns rendek állami szerepe is meggyökeresedett. A felekezeti kérdés-

8 Ute Frevert: *Neue Politikgeschichte: Konzepte und Herausforderungen*. In: *Neue Politikgeschichte. Perspektive einer historischen Politikforschung*. Hrsg. v. Ute Frevert–Heinz-Gerhard Haupt. Campus, Frankfurt am Main, 2005. 7–25. Lásd továbbá a kötet többi tanulmányát.

9 Heinz Schilling: *Das Alte Reich – ein teilmodernisiertes System als Ergebnis der partiellen Anpassung an die frühmoderne Staatsbildung in den Territorien und den europäischen Nachbarländern*. In: *Imperium Romanum – Irregulare Corpus – Teutscher Reichs-Staat. Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie*. Hrsg. v. Matthias Schnettger. Zabern, Mainz, 2002. (VIEG Abteilung für Universalgeschichte, Beiheft 57.) 279–291.

sel összefüggésben pedig fontosnak tartja azt is hangsúlyozni, hogy megmaradt a birodalom szakrális, üdvtörténeti funkciója: a kortársak vélekedése szerint a *Sacrum Romanum Imperium* fennállása volt a garancia arra, hogy a világ sorsa nem a káoszba süllyedés lesz.¹⁰ És ez nemcsak a német nép jövőjét jelentette – ezért különbözött például a hollandok mint Izrael új népének felfogásától –, hanem az egész keresztény világ sorsát. Heinz Schilling szerint tehát a birodalom ugyan története során képes volt részleges modernizációra, de nem tudott elindulni a modern állammá válás útján.¹¹

Ezek után nem csoda, hogy a „Régi Birodalom” a német nép történeti emlékezetében sem tudta megtalálni a megfelelő helyet: a porosz „kisnémet” szemlélet diktálta negatív értékelést elsöpörte a két világháború súlyos történelmi tapasztalata, és a német fejedelemségek egységének mint a szövetségi köztársaság előképének láttatása sem hozott átütő sikert.¹² Nem meglepő tehát, hogy egyre többen emelik fel a szavukat annak érdekében, hogy a birodalmat valami egyedi, a többi európai államalakulathoz nem hasonlítható jelenségnek tekintsék. Ez a különleges szemlélet pedig elméletért kiált.

A birodalmi alkotmány mint szimbólumrendszer

Az előzőekben röviden ismertetett kultúrtörténeti megközelítésnek a birodalom alkotmánytörténetére vonatkozó alkalmazását oroslánrészben Barbara Stollberg-Rilinger végezte el, és ezzel a kora újkor kutatásában a kultúrtörténeti megközelítés legfőbb szószólójává vált. Számos, a téma részkérdéseivel és elméleti megközelítéseivel foglalkozó tanulmánya után 2008-ban jelentette meg monográfiáját a „császár régi ruháiról”.¹³ Az Andersen híres meséjének kifordításával választott cím igen találó, már csak azért is, mert a mű egyik központi témája a kora újkori császárkoronázások, helyesebben a római király koronázásának vizsgálata,¹⁴ melyen a leendő uralkodó köztudottan a Nagy Károly öltözkékének tulajdonított ruhadarabokat viselte.

A szerző álláspontja szerint a történeti kutatás hosszú ideig alapvetően hibásan állt hozzá a birodalomhoz és annak alkotmányához. Alkotmányon az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom óta olyan, politikai irány-

10 Vö. Kontler László: William Robertson. Skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. Korall 7. (2006) 23. sz. 133–154.

11 Schilling, H.: i. m. 289–290.

12 A kérdésről bővebben: Matthias Schnettger: Von der „Kleinstaateri” zum komplementären Reichs-Staat. Die Reichsverfassungsgeschichtsschreibung seit dem Zweiten Weltkrieg. In: Geschichte der Politik. Alte und neue Wege. Hrsg. v. Hans-Christof Klaus–Thomas Nicklas. Oldenbourg, München, 2007. 129–153.

13 Barbara Stollberg-Rilinger: Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches. Beck, München, 2008.

14 A téma tárgyalása a magyar szakirodalomban: Vajnági Márta: A Szent Római Birodalom jólétének záloga. A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében. Világtörténet 26. (2004) 1–2. sz. 3–30.

elvek szerint konstruált alaptörvényrendszert és mindenekelőtt egyéni alapjoggyűjteményt értek, amelyet egy írott chartában foglaltak össze. Ez az alkotmányfelfogás, amely alapján véve még ma is létezik, a legfontosabb normák *absztrakt rendszerét* képzelel el, az állam írásba foglalt alapvető rendjét, amely az állami szervek működését szabályozza, a polgárok jogait és kötelességét határozza meg. A modern alkotmányok fontos jellemzője, hogy szövegek, méghozzá publikált, nyomtatott szövegek. A hagyományos alkotmánytörténeti kutatás sokáig ebből a fogalomból indult ki, akkor is, ha tudta, hogy a közép- és kora újkorban nem létezett ilyen írott alkotmányszöveg. Mégis sokszor úgy elemezték a modern kor előtti alkotmányokat, mintha azok is absztrakt normarendszerek lennének, amelyeket a törvényhozó kiadott és írásba fektetett. Amikor a történész olyan kategóriákról beszél, mint alkotmány, állam, szuverenitás stb., akkor olyan fogalmakat használ, amelyek a modern kor előtt még nem léteztek, vagy egészen mást értek rajtuk. Így ezekkel a fogalmakkal nem lehet korábbi korszakok struktúráit jellemezni. Sok olyan kérdés, amelyet a mai történész feltesz, azért fut vakvágányra, mert nem lehet megválaszolni. Olyan fogalmi precizitást követel meg ugyanis, amelyet a korabeli cselekvők nem ismertek. Tipikusan félrevezető gondolkodás az, amikor a történész azon panaszkodik, hogy a források nem fogalmaznak elég világosan, ehelyett tele vannak reprezentatív külsőségekkel. Pedig éppen ezek a rituálék jellemzőek a modern kor előtti időre.

Ezeket a rituális külsőségeket a történetírás hagyományosan a „kultúra” tárgykörébe sorolta. Bár néha jelezte, hogy a korabeli ember számára különleges fontossággal bírtak, de külön kezelte a „tulajdonképpen” politikától. Vagyis saját kora „szürke öltönyös” politikáját vetítette vissza a kora újkorra. Ekkor azonban még nem létezett ilyen autonóm politikai rendszer, még nem vált el egymástól a társadalmi, gazdasági és a vallási rend. A birodalom tagjai közötti viszony nem volt anonim és absztrakt, mint a modern állam tisztségviselői között, sokkal inkább személyes összefonódáson, sőt rokonságon alapult, vagyis „*jelenléti kultúra* (*Präsenzkultur*)” volt, amely elsősorban a résztvevők személyes megjelenésén, kevésbé az írásbeli kommunikáción és a képviselőten nyugodott. Ezt a rendszert az jellemezte, hogy alapvető struktúráit bizonyos ünnepélyes alkalmakkor szimbolikus-rituális módon meg kellett jeleníteni.

Stollberg-Rilinger azonban hangsúlyozza, hogy a birodalom nem csak szimbólumokból és rituáléból állt. Legalább ilyen fontosak azok a jogi szabályozások, amelyek a törvényekben vagy szerződésekben nyilvánultak meg, vagy a közösség számára kötelező érvényű (bírói) döntések stb. voltak. Ezek közül azonban a szimbolikus-rituális forma a legarchaikusabb, mely az idő előrehaladtával nemhogy veszített volna jelentőségéből, hanem egyre komplexebbé vált. Ezeket a politikai rituálékat pedig leginkább a legfőbb politikai fórumon, a birodalmi gyűlésen lehet nyomon követni.¹⁵

A birodalmi gyűlés megítélése a birodalom egészéről alkotott kép változásával párhuzamosan jelentősen módosult az elmúlt évtizedek német történetírá-

15 Stollberg-Rilinger, B.: Des Kaisers i. m. 12–16.

sában. Míg korábban a vesztfáliai béke utáni, különösen pedig az 1663 óta működő „örök birodalmi gyűlést (*Immerwährender Reichstag*)” olyan, politikai szempontból terméketlen területnek tekintették, amely csak az Ausztria és Brandenburg(-Poroszország) közti hatalmi harc kulisszájául szolgált, ez a kép az elmúlt évtizedekben jelentősen megváltozott. Anton Schindling egész monográfiát szentelt a birodalmi gyűlés 17. század közepi átalakulásának,¹⁶ és Karl Otmar von Aretin is hangsúlyozta a gyűlés politikai értékét a vesztfáliai béke és a napóleoni háborúk közti időszakban. Szerinte különösen a kis és közepes fejedelemségek számára volt fontos a gyűlés működése, mert így biztosíthatták jogait a nagyok politikai és katonai nyomása ellen. Sőt a vesztfáliai béke értelmében a császár a birodalmi gyűlés nélkül nem is kormányozhatta magát a birodalmat. Ez magyarázza az „örök gyűlés” létrejöttét is.¹⁷ A gyűlés szerepe tehát felértékelődött a birodalom 17–18. századi történetével foglalkozó munkákban, a gyűlésen zajlott ceremóniális, rituális jelenetek vizsgálata azonban továbbra is kimaradt a kutatás látóköréből.

Az európai és különösen a birodalmi államrend hierarchikus és rituális elemeire Barbara Stollberg-Rilinger mellett Matthias Schnettger is rámutatott. Ezek mindenekelőtt a hűbéri keretek kora újkori továbbélésében jelentkeztek. Noha a kutatás nem fordít rájuk komoly figyelmet, a hűbéri birtok adományozásának (*Belehnung*) szertartása a kora újkor századaiban is megmaradt. Igaz ugyan, hogy ez a 16. századtól már nem a birodalmi gyűlésen történt, de a jelentősebb hűbéri birtokokat továbbra is a császár adományozta, a kisebbeket pedig a birodalmi udvari tanács. Hogy a kortársak is nagy jelentőséget tulajdonítottak a hűbéri kötelék megújításának, azt jól mutatja, hogy sokszor komoly összegeket is hajlandóak voltak áldozni rá. A rendszeren az első komoly repedések csak VII. (Wittelsbach) Károly rövid császársága idején (1742–1745) jelentkeztek, amikor Brandenburg példáját követve a többi fejedelem is sorra megtagadta a császártól a hűbéri függés testi kifejezését, vagyis a térdhajtatást. Ezt követően – természetesen nem utolsósorban a felvilágosodás hatására – a hűbéri szemlélet rohamosan vesztett jelentőségéből.¹⁸

Magát a birodalomhoz tartozást is csak ceremóniális külsőségekkel lehetett kifejezni. A kortársak is azt tekintették, de a történészek is azt tekintik birodalmi rendnek, aki megjelent (később képviseltette magát) a birodalmi gyűlésen, ott a kor szilárd hierarchikus rendszerében meghatározott helye és szavazata volt (egyéni vagy csoportosan). Tehát a birodalom politikai szereplőinek alkotmányjogi léte valójában nem volt más, mint szimbolikus cselekvés.¹⁹ Ezért

16 Anton Schindling: *Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg*. Zabern, Mainz, 1991 (VIEG Abteilung für Universalgeschichte 143.).

17 Karl Otmar von Aretin: *Das Alte Reich 1648–1806*. Bd. 1. Klett-Cotta, Stuttgart, 1993. 130–134.

18 Matthias Schnettger: Rang, Zeremoniell, Lehnsysteme. Hierarchische Elemente im europäischen Staatensystem der Frühen Neuzeit. In: *Die frühneuzeitliche Monarchie und ihr Erbe*. Festschrift für Heinz Duchhardt zum 60. Geburtstag. Hrsg. v. Ronald G. Asch–Johannes Arndt–Matthias Schnettger. Waxmann, Münster etc. 2003. 179–195.

19 Barbara Stollberg-Rilinger: *Die zeremonielle Inszenierung des Reiches, oder: Was leistet der kulturalistische Ansatz für die Reichsverfassungsgeschichte?* In: *Imperium Romanum i. m.* 233–246.

értékelődik fel a kultúrtörténeti megközelítés képviselői szemében a ceremóniális konfliktusok, a rangviták kérdése is. Míg általában a birodalmi politika ceremóniális megnyilvánulásait háttérbe szorítja a kutatás, addig a politikai és társadalmi pozíció körüli vitákat kifejezetten zavaró tényezőnek vagy legfeljebb neveltséges jelenetek sokaságának tekinti. Pedig főként a birodalmi gyűlés kezdetén lezajlott heves rangvitákra már régebben is felfigyeltek, ezek azonban nem kaptak komoly teret a vizsgálatokban. Karl Otmar von Aretin említett műve például egyáltalán nem foglalkozik velük, de Anton Schindling szintén hivatkozott munkájában is csak éppen előbukkan. A szerző ugyan felhívja rá a figyelmet, mint a kora újkori uralmi legitimitáció egyik fontos elemére, de mégis csak néhány sort szentel a kérdésnek.²⁰ A kortárs irodalomban azonban külön tudományág foglalkozott a témával, a német kutatásban egyre fontosabb szerepet kapó *birodalmi publicisztika* (*Reichspublizistik*) 17–18. századi termését vizsgálva Barbara Stollberg-Rilinger több mint negyven olyan jogtörténeti munkát talált, amely a *jus praecedentiae* témáját dolgozta fel.²¹ A történeti kutatásnak tehát nem kell mást tennie, mint komolyan venni a kortársak érdeklődését a rangviták iránt, így közelebb jutna a kora újkori politikai és „alkotmányos” rendezkedés jobb megértéséhez.

A „hagyományos politikatörténet” tiltakozása – a politika kultúrtörténeti megközelítésének kritikája

A német történetírásban lezajlott *performative turn* természetesen nemcsak elismerő, hanem bíráló hangokat is gerjesztett. Andreas Rödder Thomas Mergel már hivatkozott tanulmányára válaszul fogalmazta meg kételyeit „Klió új ruhájáról”.²² Érvelése nyitányaként a kultúrtörténeti megközelítés premisszái mögé tesz kérdőjelet: szerinte egyrészt túlzottan korai még a nemzetállami keretek felbomlásáról beszélni, de azt a – Barbara Stollberg-Rilinger-től származó – állítást is kétségbe vonja, mely a hagyományos kulturális értékek relativitását hangsúlyozza. Stollberg-Rilinger ugyanis egyik programadónak szánt tanulmányában úgy fogalmazott, hogy a fiatal történésznemzedék számára a keresztény kulturális hagyomány majdnem olyan idegen, mint az afrikai törzsi kultúrák hiedelemvilága.²³ Rödder emellett általában túlzásnak tartja a mindennapi élet frusztrációinak a történetírásra vetítését, és azt is

²⁰ Schindling, A.: i. m. 236.

²¹ Barbara Stollberg-Rilinger: Zeremoniell als politisches Verfahren. Rangordnung und Rangstreit als Strukturmerkmale des frühneuzeitlichen Reichstags. In: Neue Studien zur frühneuzeitlichen Rechtsgeschichte. Hrsg. v. Johannes Kunisch. Duncker & Humblot, Berlin, 1997. (ZHF Beiheft 19.) 103.: 49. jegyz.

²² Andreas Rödder: Kliós neue Kleider. Theoriedebatten um eine Kulturgeschichte der Politik in der Moderne. Historische Zeitschrift 283. (2006) 657–688.

²³ Barbara Stollberg-Rilinger: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Einleitung. In: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Hrsg. v. Barbara Stollberg-Rilinger. Duncker & Humblot, Berlin, 2005. (ZHF Beiheft 35.) 13.

kifogásolja, hogy ez a megközelítés a történetírást olyan posztmodern, radikális, plurális életszemléletbe viszi, amely annyira távol áll a történelem megszokott biografikus és ismeretelméleti megközelítésű szemléletétől, hogy a szakma megérthetőségének határán táncol. Az elmélet közérthetőségével kapcsolatban különösen komoly kritikát fogalmaz meg: számon kéri mindenekelőtt olyan fogalmak tisztázását és precizitását, mint politika, állam, szimbólum stb. Eklektikusnak tartja továbbá az elméleti szerzők hivatkozását, ráadásul, megítélése szerint, bizonyos szerzők „ex cathedra” beszélnek, ahelyett, hogy érveiket ütköztetnék. Már kifejezetten Mergel írására hivatkozva kifogásolja, hogy a kritika alá vett „hagyományos” politikatörténeti megközelítést érvrendszerének túlértékelésével, valamint olyan klasszikus szerzők sztereotip idézésével próbálja diszkreditálni, mint Leopold von Ranke. Mintha az azóta eltelt időben nem születtek volna említésre érdemes eredmények a hagyományosnak tekinthető politikatörténetben. A legfontosabb kritikai elem azonban a kultúrtörténeti megközelítésnek az a hiányossága, hogy a „miért” helyett a „hogyan” típusú kérdéseket teszi vizsgálatának középpontjába, mellőzve ezzel a történetírásnak azt az általánosan elfogadott feladatát, hogy az események közötti oksági összefüggéseket tárja fel.

Rödder is elfogadja azonban, hogy a politika kultúrtörténete olyan kérdésekre világít rá, amelyek fontosak a vizsgálat során: alkotmányformák, diskurzusok, nyelvek, reprezentáció, szimbólumok, gesztusok. Ez azonban nem teljesen új dolog, de a klasszikus történettudomány valóban nem foglalkozott szisztematikusan az emberi cselekedetek konstruált és diszkurzív tulajdonságával (kollektív tapasztalat, képzettársítás, értelmezési konfliktusok, a kora újkorban vélhetően nagyobb szerepet játszott reprezentáció, rituálé, szimbolikus aktusok stb.). A kulturális politikaszemlélet azonban Rödder megítélése szerint nem foglalkozik a „kemény témák” kommunikatív konstrukción túli szintjével: tematikus tartalmakkal, konkrét cselekvésekkel, a döntések meghozatalával, különösen a gazdaságpolitika vagy a közigazgatás terén. A klasszikus és kulturális politikatörténet eltérő jelentésszinteken dolgozik, így különböző magyarázó kapacitással rendelkezik. De a két szint között van kapcsolat és átjárás. Szerinte ezzel kellene foglalkozni.²⁴

Még inkább explicit módon tiltakozik a kultúrtörténeti megközelítés kizárólagossága ellen Hans-Christof Kraus és Thomas Nicklas abban a bevezető tanulmányban, amely egy, a „hagyományos” politikatörténet védelmében rendezett konferencia tanulmánykötetében látott napvilágot.²⁵ A szerkesztőpáros a politika olyan fogalma mellett kötelezi el magát, amely kevésbé a szimbólumokra koncentrál, inkább a döntéseket állítja a középpontba. Fontosnak tartja, hogy a *hatalom* és az *uralom* kérdése ismét a történelem központi kihívásává váljon, mert ezektől nem lehet tartósan eltérni anélkül, hogy a politika tárgyától el ne térnénk. Ha politikáról van szó, akkor ontológiai és antropológiai meghatározások kerülnek képbe. A normák és praktikák, valamint a különböző világ- és emberszemlé-

24 Rödder, A.: i. m. 686.

25 Hans-Christof Kraus–Thomas Nicklas: Einleitung. In: Geschichte der Politik i. m. 1–12.

letek között minden történész megtalálhatja a maga pozícióját. Éppen ezért érvelnek a politikatörténet megközelítésének pluralitása mellett, túl az elméleti summázásokon és nagyszabásúan beharangozott „paradigmaváltásokon” vagy „fordulatokon (*turns*)”, amelyeknek az a veszélyük, hogy skolasztikus beszűküléssel vagy egyoldalú vitakényszerrel kapcsolódnak össze. A szerkesztők hitet tesznek azon meggyőződésük mellett, hogy a régi és az új utak egyaránt a történettudományi megismerés céljához vezetnek, ha kutatói komolysággal és metodikai precízióval végzik azokat. Az „új politikatörténet” vagy a „politika kultúrtörténete” megközelítés jogosságát ők sem vitatják, de megítélésük szerint kritikusnak kell lennünk, ha vele a „hagyományos” vagy „konvencionális” politikatörténetet állítják láthatóan lekcisinylően szembe. Nem lebecsülendő a szimbólumok és a képzetársítások jelentősége a politikában, de a kulturális megközelítés egy ponton nem vezet eredményre, nevezetesen a hatalom kérdésében. Az állam és az intézmények konstrukciók. A hatalom és a mögötte álló erőszak azonban nem ragadható meg kizárólagosan kultúratudományi megközelítéssel. Legalábbis eddig nem sikerült integrálni a kultúrtörténet „interdiszciplínájába”. *„Addig pedig, amíg a »politika kultúrtörténetének« nem sikerül egy, a »hagyományos« politikatörténet számára Thuküdidész óta általánosan elfogadott központi kategóriát a modelljébe integrálni, minden triumfalizmus korainak tűnik*²⁶ – fogalmazza meg kemény szavakkal határozott álláspontjukat a szerzők.

A politikai kultúra története

Az Andreas Rödder, valamint a Hans-Christof Kraus és Thomas Nicklas szerzőpáros által felvetett kritikai megjegyzések között számos megfontolandót találni. A közérthető megfogalmazás és a világos érvelés általánosan elfogadható elvárásai mellett a „politika kultúrtörténete” vagy az „új politikatörténet” kizárólagosságra való törekvése valóban nehezen igazolható. Barbara Stollberg-Rilinger úgy fogalmaz, hogy „minden történelem kultúrtörténet, illetve akként tematizálható”.²⁷ Rödder szerint az *illetve* szócskán nagy hangsúly van. Kiegészíteni vagy kizárni akarja az új megközelítés a régit?²⁸ De Ute Daniel és Achim Landwehr is a különböző megközelítések harcos szembeállítása ellen foglal állást: „a tudomány szükségszerűen veszít értékéből, ha küzdősportként értelmezik” – írja utóbbi,²⁹ előbbi pedig még egyértelműbben fogalmaz, mert szerinte a kultúrtörténet nem valami harci öltözék, amellyel a ringbe szállunk, hogy más megközelítéseket legyőzzünk.³⁰ Thomas Nicklas egy másik, szintén a politika kultúrtörténeti megközelítését kritizáló írásában még nyomatékosabban hívja fel a figyelmet arra, hogy az új

26 Kraus, H.-Ch.–Nicklas, Th.: i. m. 4.

27 Stollberg-Rilinger, B.: Einleitung i. m. 11.

28 Rödder, A.: i. m. 657.

29 Landwehr, A.: Diskurs i. m. 79.

30 Daniel, U.: Kompendium i. m. 15.

elmélet felvállaltan abba, az Annales-iskola teremtette hagyományba illeszkedik, amely küzdelmet kíván folytatni a történelem hagyományos megközelítései ellen.³¹ Thomas Mergel már idézett hasonlata a múlt vizsgálatáról, amelynek szerint az Amazonas menti törzsek megfigyeléséhez kell hasonlítania, szintén vet fel kételyeket. Hiszen a jelen és a múlt politikája között akaratlanul is számos kapcsolódási pontot találunk, a későbbi korok politikájának megértésében pedig kifejezetten fontos szerepet játszik kialakulásának története. Végül a keresztény kulturális hagyomány és az afrikai törzsi kultúrák hiedelemvilágának ismerete között húzott párhuzam bizonyosan nem csak Andreas Rödder számára tűnik erőltetettnek. De még elgondolkoztatóbb az a kétely, vajon túlsúlyba kerülhet-e a *hogyan* kérdése a *mit* és a *miért* szemben a történeti kutatásban.³²

Másrészt azonban a politika kultúrtörténeti megközelítésével valóban olyan kérdésekre kaphatunk választ, amelyeket „hagyományos” magyarázatokkal egyszerűen nem tudunk megoldani. A kérdést körüljárva Birgit Emich hívta fel a figyelmet arra, hogy a kultúrtörténeti megközelítésnek nemcsak a ceremóniákra, mítoszokra és szimbólumokra kell figyelnie, hanem a politika mindennapjaira is. Vagyis a *politikai kultúra* vizsgálatára. Birgit Emich elveti Mergel ez irányú negatív értelmezését: szerint a politikai kultúrán valóban nem norma-rendszert kell értenünk, vagyis nem létezik „jó” vagy „rossz” politikai kultúra, de az nem is csak díszítőelemet jelent, amelyet külön lehetne választani a „valóságos” politikától. A fogalom meghatározásához Birgit Emich Christian Fennert hívja segítségül, aki politikai kultúrán azoknak az írott és íratlan kódoknak az összességét érti, amely a társadalom tagjai számára szabályozza a politikai cselekvést. Ilyen értelemben tehát minden társadalom rendelkezik politikai kultúrával, hiszen valamilyen módon műveli (*colere*) a politikát.³³ Birgit Emich konkrét történelmi példát is hoz álláspontjának alátámasztására: a Pápai Államnak azt a törekvését, hogy a 16. század végén Ferrarát és Bolognát integrálja. A törekvés Bologna esetében sokkal nehezebbnek bizonyult, mint Ferrarában, ezt pedig Birgit Emich szerint a hasonló intézményrendszer és gazdasági környezet mellett nem lehet mással magyarázni, mint hogy a bolognai republikánus hagyományokat sokkal nehezebb volt a Pápai Állam érdekében befolyásolni, mint a ferrarai udvari kultúrát.³⁴ Vagy egy másik, idekívánczó európai példát említve: az 1647-ben a holland Egyesült Tartományokban akkreditált francia követ, Abel Servien kétségbeesett levelekkel bombázta megbízóit, arra panaszkodva, hogy képtelen kiigazodni a független Hollandia döntéshozatali rendszerében. Nem tudja, mikor és kihez forduljon, és nem érti, miért tart olyan sokáig a (harmincéves) háború szempontjából kulcsfontosságú döntések meghozatala. Ráadásul

31 Thomas Niklas: Macht – Politik – Diskurs. Möglichkeiten und Grenzen einer Politischen Kulturgeschichte. Archiv für Kulturgeschichte 28. (2004) 1–25.

32 Rödder, A.: i. m. 686.

33 Christian Fennert: Politische Kultur. In: Wörterbuch Staat und Politik. Hrsg. Dieter Nohlen. Piper, München, 1996⁴. 565.

34 Birgit Emich: Frühneuzeitliche Staatsbildung und politische Kultur. Für die Veralltägung eines Konzepts. In: Was heißt Kulturgeschichte i. m. 191–205.

nagyon bizalmatlan volt vendéglátóival szemben, ami nem csoda: a francia abszolút monarchiából érkező diplomata érthetetlennek, sőt gyanúsak találta a köztársasági intézményrendszer működését.³⁵ Mi ez, ha nem a két különböző politikai kultúra feloldhatatlannak látszó ellentéte?

Wolfgang Reinhard is Fenner definícióját használja a politikai kultúra fogalmának meghatározására, és ő is fontosnak tartja annak tanulmányozását. Ezzel összefüggésben hangsúlyozza, hogy az európai kultúra kiterjedése évszázadokon keresztül a latin nyelv és a latin kereszténység elterjedési területével esett egybe, ezért a politikai kultúra tanulmányozása sokáig nem választható el a nyugati egyház történetétől. Nem szerencsés tehát – tehetjük hozzá Reinhard érveléséhez –, ha a kora újkort kutató történész számára olyan idegen a keresztény kulturális hagyomány, mint az afrikai törzsek hiedelemvilága. Reinhard szerint a politikai kultúrát végső soron a politikai gyakorlat szülte meg, ha tehát ezt akarjuk megismerni, akkor az európai politikai gyakorlatát kell szemügyre vennünk, ahelyett, hogy elméleti vitákat folytatnánk a szimbólumok szerepéről, és ott is szimbólumot keresnénk, ahol azt nehéz lenne kimutatni („pipe is sometimes only a pipe” – idézi Bob Scribner). Eközben pedig nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ez az európai politikai kultúra soha nem vegytiszta formában, hanem a helyi gyakorlatokban létezik. *„A valóságban a latin Európa történetében nemcsak politikai eszmék és az egyház, a monarchia, valamint a rendiség intézményi variációjának tömkelegével találkozunk, hanem gyakorlati politikai magatartásformák variációival is, amelyek nem utolsósorban ezeknek az eszméknek és intézményeknek a változatos alkalmazásában artikulálódnak.”* Erre példaként V. Károlynak az 1548. évi augsburgi birodalmi gyűlés utáni politikáját hozza fel, amikor szisztematikusan kiszorította a céhek képviselőit a városi tanácsokból, helyükbe patríciusokat ültetve. Ezt a német történetírás általában valláspolitikai okokkal magyarázza, pedig úgy is tekinthető, mint a Károly többi országában már meglévő gyakorlatnak a német területekre történő, a helyi viszonyoknak megfelelően módosított átültetése.³⁶

A politikatörténet kultúrtörténeti megközelítése tehát – összegezhettük vizsgálódásunk eredményeit – a politika történetének új belátásaira vezethet bennünket. Nem kell minden történelmet kultúrtörténetként olvasni, és arra sincs szükség, hogy a „hagyományos” politikatörténetet felváltsa az „új” politikatörténet. A politikára, különösen a politika intézményeire vonatkozó kérdések jó részét nehéz lenne kizárólag az imént felsorolt kultúrtörténeti eszközökkel megválaszolni. Egyértelműbben fogalmazva: Barbara Stollberg-Rilinger izgalmas eredményei a német rendi politika szimbolikus tereiről és kommunikációjáról nem véletlenül azután születtek meg, hogy az előtte járó történészgenerációk

35 Michael Rohrschneider: Die beargwöhnte Republik. Die politische Kultur der Vereinigten Niederlande in den Gesandtschaftsberichten des französischen Gesandten Abel Servien (1647). In: Diplomatie, Medien, Rezeption. Aus der editorischen Arbeit an den Acta Pacis Westphalicae. Hrsg. v. Maria-Elisabeth Brunert-Maximilian Lanzinner. Aschendorff, Münster, 2010. (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte 32.) 183–209.

36 Wolfgang Reinhard: Was ist europäische politische Kultur? Versuch zur Begründung einer politischen Historischen Anthropologie. Geschichte und Gesellschaft 27. (2001) 593–616.

feltárták a birodalmi gyűlés intézményének működését. A politika kultúrtörténeti megközelítésével azonban a „mit” és a „miért” mellett a „hogyan” is hangsúlyosabban bekerül a kutatás látókörébe.³⁷

Egy példa a kora újkori magyar rendi politika kultúrtörténeti megközelítésének lehetőségére: az 1712. évi diéta és forrásai

Az 1712. évi diéta tálcan kínálja a kultúrtörténeti megközelítési lehetőségek alkalmazását: ez volt a szatmári kompromisszum utáni első rendi gyűlés, ahol az egy évvel korábbi „békefeltételeket” a gyakorlatba átültették, ráadásul itt került sor I. József hirtelen halála miatt öccse, III. Károly koronázására is. A diéta megnyitásakor és a koronázáskor elhangzó beszédek, valamint a ceremóniális aktusok bővelkednek az udvar és a rendek új alapokra helyezett együttműködésének hangsúlyozásában. Egyúttal az 1712. évi diéta az 1708 és 1715 között zajlott országgyűlés egyik ülésszaka is volt, ahol a török kiűzése utáni új politikai, társadalmi és gazdasági helyzetben a rendek heves pozícióharcokat vívtak régi vagy újonnan szerzett hatalmuk biztosítása érdekében és annak gyakorlati kifejezéséért. Különösen igaz ez a katolikus klérusra, hiszen az egyházi rend számára komoly megerősödést hozott a katolicizmus 18. század eleji térnyerése.³⁸ A következőkben mégsem elsősorban ezekkel a kérdésekkel kívánok foglalkozni, hanem azt szeretném bemutatni, hogy milyen segítséget nyújt a kultúrtörténeti megközelítés alkalmazása a diétáról fennmaradt források értelmezésében.

A kora újkori országgyűlések tevékenységét vizsgáló kutatás a kezdetektől fogva felismerte, hogy a törvénycikk és az azok előkészítésére vonatkozó dokumentumok (vagyis az országgyűlési akták) mellett kiemelt fontosságú a narratív források, azaz az országgyűlési naplók áttekintése, hiszen a döntéshozatalról, az egyes álláspontok kialakulásáról ez a forráscsoport ad tájékoztatást. A korszakban szokássá vált, hogy „hivatalos” napló készüljön az országgyűlés, pontosabban az alsótábla tárgyalásairól, melyet a résztvevők diktátúra, vagyis közös diktálások alkalmával ismerhettek meg. Emellett azonban számos követ készített magánnaplót is, melybe saját feljegyzéseit, megfigyeléseit rögzítette. Nem meglepő, hogy ezek sokszor nagymértékben eltérnek az alsótábla „hivatalos” álláspontjától, valamint számos olyan eseményt is megörökítenek, amelyek nem lennének megismerhetők az előbbi forrástípusból.

Az 1712. évi országgyűlési ülésszaknak azonban a mai napig nem ismerjük a „hivatalos” naplóját. Vagy nem is készült ilyen dokumentum, vagy nem maradt fenn. Ebben az esetben felértékelődik a magánnaplók szerepe. Ezekkel azon-

37 Hasonló eredményre jutott Szijártó István is a dolgozatom elején hivatkozott tanulmányában: az intézmény-, társadalom- és kultúrtörténeti megközelítés együttesen vezethet a 18. századi rendi politika jobb megértéséhez. Szijártó I.: A „konfesszionális rendiségtől” i. m. 58–59.

38 A kérdés részletes elemzését egy hamarosan megjelenő kiadványban végeztem el (Egy morva szerzetes a pozsonyi diétán. Adalékok az 1708–1715. évi országgyűlés történetéhez).

ban komoly baj van: tartalmuk nagyon eltérő. Ennek leglátványosabb jele, hogy néha az ülésnapok dátuma sincs fedésben egymással, ha azonban ezen a téren többé-kevésbé összhangot is lehet teremteni, az egyes ülésnapokon tárgyalt ügyek akkor is nagyon gyakran eltérnek egymástól.³⁹ Az összevisszaságot valamelyest tisztázza egy, az országgyűlési kutatás számára eddig ismeretlen napló, melyet egy ciszterci szerzetes, Hermann Engelbert készített megbízója, a pásztói apáti címét is viselő, ezért a magyar rendiség tagjai közé felvett velehrádi ciszterci apát számára,⁴⁰ hiszen beszámolója az 1712. évi ülések kronológiáját tekintve egy ideig együtt halad az egyik ismert naplóval, nevezetesen a Lányi Pál gömöri alispán neve alatt fennmaradt feljegyzésekkel. De nemcsak azért nem oszlatja el eddigi kételyeinket, mert az ülésszak utolsó, leginkább kérdéses hónapjáról szerzője Pozsonyból történt távozása miatt egyáltalán nem szól, hanem mert azelőtt is sokszor más kérdésekre összpontosít, mint a másik forrás. Bár sok „országos” ügyet, mint a bírósági és a közigazgatási reform kérdését, vagy az országgyűlés elején tárgyalt hitlevél körüli vitákat P. Engelbert is érinti, de ezeknek sokkal kisebb jelentőséget tulajdonít, mint a katolikus egyháziakat szerinte leginkább foglalkoztató kérdéseknek. És itt sem az eddigi kutatásból már jól ismert, a katolikus és protestáns követek közötti vallásügyi vitákat tárgyalja részletesen,⁴¹ hanem az egyházi renden belüli konfliktusokat, mindenekelőtt az egyes szerzetesrendek képviselői között kialakult pozícióharcokat. Emellett számos olyan személyes megjegyzést is feljegyez, amely az országgyűlés működésébe, a rendek vélt vagy valós szándékaiba adnak betekintést.

Az egyes naplók közötti nagymértékű eltérést, a nyilvánvaló tévedéseket leszámítva – hiszen például az alsótáblai ülések időpontja tekintetében csak az egyik állítás lehet igaz – nem igazán tudjuk másként értelmezni, mint hogy az egyes szereplők teljesen másként éltek meg a rendi gyűlésen történeteket. Az alsótáblai rendiség legerősebb oszlopa, a vármegyei nemesség sorai közül való gömöri alispánt természetesen a magyar rendek számára kulcsfontosságú reformok sokkal jobban érdekelték, mint a magyar ügyekben ugyan nem járatlan, de abban kevésbé érdekelt morva szerzetest. A vallásügyi viták kimenetele is érthető módon a kisebbséghez tartozó evangélikus nemest foglalkoztatta jobban, mint a többségi váláshoz kötődés biztonságában élő egyházfit. A klérus tagjai közti civódásokat viszont a ciszterci szerzetes vette sokkal komolyabban, hiszen ez rendje magyarországi jövője szempontjából kiemelkedő fontossággal bírt.

Nagy bajban lennénk, ha az 1712. év történéseit kizárólag az említett morva szerzetes naplójából ismernénk, de megítélésem szerint az is hiba lenne, ha – úgymond kisebb forrásértéke miatt – figyelmen kívül hagynánk P. Engelbert

39 Szijártó M. István: Az országgyűlési naplók forrásértéke – avagy a történelem mint konstrukció. In: Szijártó M. István: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Universitas, Bp., 2006. 242–254.

40 Lásd 38. jegyz.

41 Lásd mindenekelőtt Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai: a reformatiótól kezdve. IV. köt. Magyarországi Protestansegyelet–Hornyánszky V., Bp., 1897 (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai).

feljegyzéseit. Az országos politika *mit* és *miért* kérdéseire ugyan lényegesen kevesebb válasszal szolgál, mint Lányi Pál naplója, de segít annak megértésében, hogy a magyar rendiség egy másik csoportjához tartozó résztvevője *hogyan* élte meg a diéta hétköznapijait; milyen kérdések foglalkoztatták és miként látta a rendi gyűlés működését „alulnézetből”. Az általa rögzített, kléruson belüli pozícióharc pedig, Barbara Stollberg-Rilinger kutatásait alapul véve, az „első rend” szerkezetét tárják fel előttünk. Összességében tehát a morva szerzetes feljegyzései a 18. század eleji politikai kultúra jobb megértéséhez járulhatnak hozzá.

A kora újkori rendi politika vizsgálatához tehát fontos segítséget nyújt a kultúrtörténeti megközelítés, ennek gyakorlati megvalósításához pedig hasznos támpontul szolgálhatnak a német kutatás eredményei és a „politika kultúrtörténetéről” zajlott vita tanulságai.

ANDRÁS FORGÓ

THE CULTURAL HISTORY OF POLITICS THE DEBATE OVER A “GERMAN” THEORY AND ITS LESSONS

In the late nineties German historiography developed an interest in cultural historical approaches. Inspired by the cultural turn, recent studies on political history discuss their subject with a completely new focus, breaking with the concerns and methods of “conventional” history writing. In the early 2000s the new theory resulted in a serious debate amongst German historians, which questioned the viability of the new theoretical approach. Considering the increasing impact of cultural-historical view of politics in Hungary, this paper aims to present the debate in Germany to the Hungarian audience through some convincing examples. It also attempts to apply the results of the dispute on an 18th century Hungarian case-study.

A hálózatelemzés alkalmazásáról a történettudományban

„Az igazi felfedező utazás nem abból áll,
hogy új területeket kutatunk,
hanem abból,
hogy a régiekre új szemekkel nézünk.”
(Marcel Proust)

Miután a társadalom- és gazdaságtudományokban számos, a hálózatokkal kapcsolatos struktúra alakult ki, valamint az internet mindenki szeme előtt villámsebességgel fejlődött ki, a „hálózat” más tudományterületekre is megtalálta a bejáratot. A nyugat-európai országok történettudományában a „hálózat” fogalma az elmúlt 20 évben egyre népszerűbb lett.¹ Hálózatelemző módszerek (angolul social network analysis, németül: Netzwerkforschung), hálózati elméletek jöttek létre és fejlődtek ki a biológiában, matematikában, informatikában, geológiában, gyakorlatilag minden társadalomtudományi diszciplínában és a történettudományban is.² A fogalom néha már-már annyira divatos, hogy egyes nyugat-európai szerzők „Networking-Kult”-ról, a hálózatok kultusz idejéről beszélnek.³

A hálózatelemzés egy interdiszciplináris módszer. Míg a hálózatok alkotása és vizuális megjelenítése a pszichológia, az informatika területéhez kapcsolódik, a régmúlt hálózatok rekonstruálására a történettudomány hivatott. A történettudomány hálózatelemzésében a terminológiai, módszertani megközelítések azonban még nem eléggé fejlettek, így az egyes hálózat-módszertani konfe-

1 Ezzel szemben magyar vonatkozású vagy magyarul írott történettudományi hálózatelemzést csak elvétve találunk. Egy-két példa a kevésből: *Károly Bozsonyi–Zsolt Horváth–Zoltán Kmetty: The Power Grid. The Social Network of the Hungarian Elite in the Socialist Era Based on Hunting Habits. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften (ÖZG)/Austrian Journal of Historical Studies* 23. (2012) 1. sz. 186–228.; valamint *Julianne Brandt: Társadalmi hálózatok és hálózatelemzés – egy lehetséges átmenet a mikro- és makrolépték között? In: Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. Szerk. Dobrossy István. Borsod-Abaúj Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2003. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.).*

2 *Mike Burkhardt: Der hansische Bergenhandel im Spätmittelalter. Handel–Kaufleute–Netzwerke. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2009. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte 60.)* 39.

3 *Anne Baillot: Einleitung. In: Netzwerke des Wissens. Das Intellektuelle Berlin um 1800. Hrsg. Anne Baillot. BWG Berliner Wissenschafts, Berlin, 2011.* 15.

renciáknak és kongresszusoknak igen nagy jelentősége van. Az egyik legnagyobb történet- és társadalomtudományi portál, a németországi H-SOZ-KULT⁴ alapján az elmúlt években összesen mintegy 43 (!) konferencia zajlott a hálózatok és a történettudomány viszonyáról, az elmúlt három évben pedig négy konferenciát rendeztek a történeti hálózat kutatás elméleti, módszertani hátteréről.⁵ Mindezek mutatják, hogy új és ugyanakkor fejlődő tudományos paradigmával állunk szemben. A hálózatelmélet segítségével – sokszor matematikai módszerek igénybevétele – olyan új ismeretekre tehetünk szert, amelyekhez a klasszikus történész munkával nem feltétlenül tudnánk eljutni.⁶

A hálózatelmélet értelmezésekor már akkor akadályba ütközünk, ha magának a magyar „háló”, illetve „hálózat” szavaknak az idegen nyelvű szakirodalommal való megfeleltetéséből indulunk ki. A német nyelvben a „Netz” és „Netzwerk” szavak fejezik ki dolgozatunk tárgyát, amelyek különböznek egymástól jelentésükben, ugyanígy az angolban a „net” és „network”, illetve a „web” szó is rendelkezésre áll. Ezekkel szemben a francia nyelv egyszerűen csak egy szót, a „réseau”-t használja.⁷

A „hálózat” nemcsak szaktudományi, de a mindennapi értelemben is elterjedt, felületes használata pedig alapvetően az emberi magatartás azon fajtájára utal, amikor tartós interakciók alakulnak ki emberek és intézmények között bizonyos közös érdeklődésből fakadóan.⁸ Megszaporodott használata azonban csak kevés esetben vezetett ahhoz, hogy magának mint fogalomnak a tartalmi magyarázata is megszülessen. A fogalomnak a meghatározhatatlan jelentése és nem pontosan körvonalazott definíciója vezetett oda, hogy sokszor metaforikus értelemben kerül elő. Számos szerző értelmezését már az olvasóra, valamint a kontextusra bízta.⁹ Carola Lipp egyenesen a hálózat mint fogalom inflációjáról beszél, mivel mindenki alkalmazza, aki bármilyen komplexebb kapcsolati rendszer, de sok esetben akár csak két ember kommunikációját leírását kísérli

4 <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/> A hozzáférés ideje: 2012 októbere.

5 1. Workshop „Historische Netzwerkforschung”. Köln, 2009 decembere; 2. Workshop Historische Netzwerkanalyse. Essen, 2010 májusa; 3. Workshop Historische Netzwerkforschung. Bécs, 2010 november; 4. Workshop Historische Netzwerkforschung: Von Theorie und Geographie. Saarbrücken, 2011 májusa.

6 Vö.: Wolfgang Neurath–Lothar Kreppe: Geschichtswissenschaft und Netzwerkanalyse: Potenziale und Beispiele. In: Transnationale Netzwerke im 20. Jahrhundert. Hrsg. Berthold Unfried–Jürgen Mittag–Marcel van der Linden. Akademische Verlaganstalt, Leipzig, 2008.

7 Sebastian Gießmann: Netze und Netzwerke. Archäologie einer Kulturtechnik. 1740–1840. Transcript, Bielefeld, 2006. 17.

8 Így például Peter Stabel: Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the Late Middle Ages. Garant, Leuven, 1997. használja a hálózatot mint metaforát, azonban minden elméleti háttér nélkül. Vö.: William Jordan Chester: Theoretische Überlegungen zu den Netzwerken französischer Juden im Mittelalter. In: Beziehungsnetze aschkenasischer Juden während des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Hrsg. Jörg Müller. Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 2008. (Forschungen zur Geschichte der Juden. Band 20.) 12.

9 Burkhardt, M.: i. m. 40.

meg.¹⁰ Ez azonban még nem az esetünkben is használatos kvalitatív és kvantitatív hálózatelemzés!

A fentiek alapján a fogalom fejlődését mindenekelőtt történeti síkon mutatjuk be, világosan definiáljuk, ennek alapján tudjuk ugyanis a szociális struktúrákból a hálózatokat kiemelni és más társadalmi szerveződésekkel összehasonlítani. Mindezek után dolgozatunkban kiemelünk néhány olyan területet, ahol a nyugati történetírásban a hálózatelemzés már előrehaladottabb állapotban van, természetesen nem felejtve el azt, hogy a hálózatelemzés nem egyszerűen, „mechanikusan” alkalmazandó a régebbi korok – így például a középkor – emberi viszonyaira, mert ebben az esetben kritikával és idegenkedéssel is számolnunk kell.¹¹

A fogalom fejlődése

A fogalom történettudományban való alkalmazásának fontosságát és lehetőségét annak sokszínű, interdiszciplináris gyökereiből kiindulva tudjuk igazából megindokolni.¹² A hálózatelemzés a legmodernebb értelemben a 20. század második felében alakult ki, kiindulási pontja pedig a szociometria, amely precíz és szisztematikus vizsgálati mérése a társadalmi csoportoknak és kapcsolatoknak nagyszámú empirikus kutatási eredményre alapozva. A hálózatelemzés története azonban ennél néhány évtizeddel régebbi.

Georg Simmel német filozófus, szociológus és pszichológus Max Weber közeli ismerőseként az emberek közötti kapcsolatokat, az emberek közötti kapcsolat szociológiai működését vizsgálta, és az emberek hajlamait és interakcióit állította középpontba.¹³

A II. világháború után az USA-ba került német pszichológusok is intenzíven foglalkoztak a fogalommal. A kutatások sorából Wolfgang Köhler alaklélektanát (Gestalttheorie) kell kiemelnünk (amely leírta, hogy az egész több mint a részek összessége).¹⁴ A tan egyik követője, Kurt Lewin kifejlesztette a mezőelméletet (Feldtheorie), amelyben a csoportok interakcióját vizsgálta a környezetükkel. Leírta, hogy minden emberi csoport egyensúlyra törekvő, önszabályozó rendszert alkot.¹⁵

10 Carola Lipp: Struktur, Interaktion, räumliche Muster. Netzwerkanalyse als analytische Methode und Darstellungsmittel sozialer Komplexität. In: Komplexe Welt. Kulturelle Ordnungssysteme als Orientierung. (Kongress der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde in Jena 2001). Hrsg. Silke Götsch-Christel Köhle-Heizingel. Waxmann, Münster, 2003. 49–50.

11 Különösen érdekes Jeffrey Johnson kritikája a hálózatelemzéssel kapcsolatban: Jeffrey Johnson: Anthropological Contributions to the Study of Social Networks. A Review. In: Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences. Eds. Stanley Wassermann–Joseph Galaskiewicz. SAGE, Newbury Park, 1994. 115.

12 Mike Burkhardt disszertációjában kiválóan összefoglalja a hálózatelemzés 20. századi fejlődését, a továbbiakban e részben az ő kutatásaira nagyban támaszkodunk.

13 Georg Simmel: A társadalom differenciálódásáról: szociológiai és pszichológiai vizsgálódások. Gondolat, Bp., 2009. (Társadalomtudományi Könyvtár. Új Folyam).

14 Wolfgang Köhler: The Mentality of Apes. Routledge, New York, 1925.

15 Kurt Lewin: Principles of Topological Psychology. McGraw–Hill, New York, 1936; Kurt Lewin: Field Theory in Social Sciences. Harper, New York, 1951.

Egy másik kiemelkedő kutató, a Massachusetts Institute of Technology-ban dolgozó Jacob Moreno az 1930-as években az interperszonális kapcsolatokat próbálta meg grafikusan ábrázolni. Pszichológusként az individuum tapasztalati világa érdekelte, és megállapította, hogy az emberek (mint pontok) egymás közötti kapcsolata vonalakkal összeköthető. Így született meg a már fent említett szociometria, vagyis a kapcsolatok „szociometrikus csillag”-gal való ábrázolása, ami megteremtette az alapját a szociális hálózatok grafikus ábrázolásának.¹⁶ Szintén az 1930-as években, a massachusettsbeli kutatásoktól függetlenül, a Harvard Egyetem szociológusai, antropológusai, pszichológusai a munkahelyen az interperszonális kapcsolatok során megvalósuló szociális kapcsolatokat vizsgálták. A kutatók közül kiemelkedik Elton Mayo és Lloyd Warner, akik egy chicagói gyárban és egy New England-i faluban a klikkeket mint a szociális rendszerek alcsoportjait írták le.¹⁷

Az 1940-es évek végén George Homans volt az első, aki a Warner és Mayo által kifejlesztett klikkelméletet a szociometria elméletével összekötötte.¹⁸ Ezt a kutatást folytatta az 1950-es években a Harvard Egyetem szociológusokból és matematikusokból álló kutatócsoportja, amely a matematikában használatos gráfelméletet a szociológiai kutatásokhoz kapcsolván kidolgozta a szociális struktúrák grafikai ábrázolását.¹⁹ Siegfried Nadel először írta le az akciók jelentését egy kapcsolatban, kifejlesztette a „láncelméletet”, amely a hálózatban jelen lévő indirekt kapcsolatok kutatásához vezetett.²⁰

A hálózatelemzés definíciója és fogalmi háttere

A hálózatot az interdiszciplináris eredmények alapján sokféleképp lehet meghatározni. Olyannyira sokféleképpen, hogy Tanja A. Börzel egyenesen a hálózatdefiníciók bábeli sokféleségéről beszél.²¹ Tanulmányunkban igyekszünk meghatározni azokat a társadalmi hálózatokat, amelyek a történettudomány számára is értelmezhetőek. Hálózatként olyan struktúrákat és rendszereket lehet megnevezni, amelyek matematikailag gráfokon modellezhetőek. A gráfokban a csomópontok a rendszer egyes összekötő elemei között helyezkednek el. Ez a matematikai definíció a társadalomtudományokban különböző formákban kerül alkalmazásra.²² Így

16 Jacob Moreno: *Who Shall Survive?* Beacon House, New York, 1934. A magyar nyelvű szakirodalomban: Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata.* Osiris, Bp., 2006.

17 William Lloyd Warner–Paul Sanborn Lunt: *The Social Life of a Modern Community.* Yale University Press, New Haven, 1941.

18 George Homans: *The Human Group.* Harcourt, Brace & Company, London, 1950.

19 Frank Harary–Robert Z. Norman: *Graph Theory as a Mathematical Model in the Social Science.* University of Michigan, Ann Arbor, 1953.

20 Siegfried Nadel: *The Theory of Social Structure.* Cohen & West, London, 1957.

21 Tanja A. Börzel: *Informelle Politik in Europa: Regieren in oder durch Netzwerke?* In: Michael Gehler–Wolfram Kaiser–Brigitte Leucht: *Netzwerke im Europäischen Mehrebenensystem. Von 1945 bis zur Gegenwart.* Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2009. 27.

22 James Clyde Mitchell: *The Concept and Use of Social Networks.* In: *Social Networks in Urban Situations.* Ed. James Clyde Mitchell. Manchester University Press, Manchester, 1969. 1–50.

egyének, háztartások, családok, egyesületek, különböző szociális csoportok, helyi, illetve regionális egységek képezik a szereplőit, alanyait a társadalmi hálózatelemzésnek. A maffia az egyik ilyen legalapvetőbb hálózat, amely egy sajátos, kriminálisztikai hálózatot jelent.

Ebből kiindulva a társadalmi hálózatot úgy értelmezhetjük, mint *„szereplők olyan csoportját, amelyek egymással valamilyen társadalmi kapcsolatban vannak”*. Fontos, hogy *„szereplők”* és nem attribútumok egymással való kapcsolatáról beszélünk, ugyanis csak személyek lehetnek társadalmi kutatások tárgyai. Minden szereplő a hálózatban legalább két másik szereplővel van kapcsolatban, a hálózat funkciója ugyanis csak így értelmezhető.²³ A többszörös kötődés biztosítja a tagok segítségével a hálózati struktúrának az előnyét az egyes társadalmi szerveződésekben belül, pontosabban a kapcsolatok rendfenntartását a hálózaton belül, még akkor is, ha egy szereplő vagy egy összeköttetés két szereplő között megszűnik. Csak az így, az egymással többszörös kapcsolatban álló szereplők képezhetnek hálózatot, az egy-egy szereplő között fennálló kapcsolat nem tud hálózatként egy szervezetet alkotni.²⁴

Azok a szereplők törekednek a hálózat kialakítására, akiknek valamilyen közös célja, közös érdekeik vannak, az interakciós szövetség addig áll fenn, ameddig a közös célok fennállnak. A történészek számára az olyan hálózatok kevésbé érdekesek, amelyek céltalanul jöttek létre. Vagyis csak azt nem tekinthetjük kutatási alapnak, ha pusztán hét személy véletlenül ismerte egymást az 1950-es években. Jelentőség nélküli összeköttetések, kapcsolatok kutatása nem vezet bennünket előre.

A hálózatok előnye főleg abban áll, hogy nemcsak direkt, hanem indirekt kapcsolódási pontok is vannak, vagyis az információk úgy is megszerezhetők, ha azokat a hálózat egy igen távoli tagja birtokolja csak.²⁵ Vannak olyan személyek a hálózatelemzés során, akik a hálózatnak csak egyetlen tagjával állnak kapcsolatban, ők nem tagjai a hálózatnak, ugyanakkor befolyásolhatják a hálózat működését. A *„brókerek”* ilyen perifériaszemélyek, akik azonban strukturális hatalmi pozícióra tesznek szert a hálózatban. Nem tagjai a hálózatnak, ugyanakkor információkat szereznek meg és információkat közvetítenek személyek vagy szociális csoportok között. Sokszor ők dönthetik el, hogy bizonyos információkat melyik hálózattal osztanak meg. A hálózattól való kiesésük, vagy akár a manipulatív módon megosztott információk végletes esetben akár a hálózat széteséséhez, felbomlásához is vezethetnek. Másik eset ezzel szemben az is lehet, hogy a bróker elveszíti a szerepét, vagy harmadik esetben integrálódik a hálózatba.

A társadalmi hálózatok elemzésénél alapvetően két aspektust lehet elkülöníteni. A *kvantitatív elemzésnél* a kapcsolatok száma a meghatározó, amely a hálózat erősségére és sűrűségére ad információkat. Ezzel szemben áll a *kvalitatív*

23 John Scott: *Social Network Analysis. A Handbook*. SAGE, London, 1991. 2.

24 Barry Wellmann: *Network Analysis. Some Basic Principles*. *Sociological Theory* 1. (1983) 155–200.

25 Ennek tipikus esete, ha az A szereplő egy információt szeretne megszerezni, amelyet az általa ismert B szereplő a C szereplőtől szerez be, akit az A szereplő egyáltalán nem ismer.

hálózatelemzés, ahol a kapcsolatok minőségének, intenzitásának és fajtájának van jelentősége, és a tagok közötti kapcsolatok mélységét igyekszik értékelni. Mivel mindegyik módszernek megvannak az előnyei és a hátrányai, ezért jellemzően a kettőt kombinálva szokták használni, jóllehet ezzel az egyes vizsgálatok nehézsége és komplexitása megnő.²⁶

A társadalmi hálózatok mellett a gazdasági hálózatok azok, amelyek leggyakrabban történettudományi dolgozatok tárgyát képezhetik. A gazdasági hálózatokat mint a gazdasági szervezetek egy formáját egyik oldalon a szabad piac, míg másik oldalon a hierarchikusan szerveződött vállalatok között szokták tárgyalni. Míg a szabad piacon az árakat az áru iránti igény határozza meg, egy gazdasági hálózatban sokkal fontosabbak a hírnév, az egymás közötti hosszú távú kapcsolatok. A jól működő gazdasági hálózat egyik alapvető eleme a bizalom, az erőforrásokhoz való állandó hozzáférés, valamint az összeköttetésben lévő szereplők egyfajta függősége egymástól. A mai korra érvényes az, ami a középkorban is érvényes volt: a gazdasági kapcsolatok igénylik a társadalmi kapcsolatokat, emiatt alig lehet az egyiket a másiktól elhatárolva tárgyalni.²⁷

A szociális hálózatelemzés ideális esete az, amikor egy *teljes hálózatot* vizsgálunk meg (például egy párt vagy egy társulat tagjainak elemzése). Itt ugyanis pontosan behatárolható, hogy kik tartoznak oda, az adatok jól átláthatóak. Ezzel szemben *pozíciós módszerről* akkor beszélünk, ha egy hálózatból kiválasztjuk és megvizsgáljuk azt vagy azokat a szereplőket, akiknek meghatározott, világosan definiált pozícióik vannak, vagy a hálózaton belül fontos alcsoportot hoztak létre („*kulcsszereplők vizsgálata*”). Ez utóbbi módszer különösen az elitről szóló tanulmányokban használatos.

A grafikus ábrázolásban a két szereplő közötti kapcsolatot „*diád*”-nak hívjuk, ennek kiszélesítése három ponttá, tehát háromszöggé a „*triád*”. Mivel a diádok – a két szereplő miatt – nem elegek a hálózat konstrukciójához, ezért a triádok a hálózatelemzés strukturális alapjai, ezek a hálózat legkisebb alkotórészei. A hálózatok ábrázolhatók, mégpedig a kapcsolatokat egymás között kiépítő szereplők közé húzott vonalakkal. Ez az ábrázolás azonban arra vonatkozóan nem informál, hogy a kapcsolatok egymás között hogyan oszlanak meg, a kötődések minőségéről egy ilyen ábra nem árul el sok mindent. Ennek bemutatására olyan metódusokat fejlesztettek ki a kutatók, hogy az összeköttetések kvalitatív aspektusai is érzékelhetőek legyenek. Az *irányított gráfon* a vonalakon szereplő nyilakkal jelölik, hogy a két szereplő között melyik irányban van a kapcsolati töke áramlása. A *súlyozott gráfon* a kapcsolatok erősségét és gazdagságát a vonalak többszörösével lehet ábrázolni, a vonalak vastagsága szintén a kapcsolatok erősségét ábrázolhatja. A hálózati gráfokon a *szomszédság* mindig fontos ismer-

26 Vö.: Burkhardt, M.: i. m. 50.

27 Russel Johnston–Paul Lawrence: Beyond vertical integration – the rise of the value-adding partnership. In: Markets, hierarchies and networks. The coordination of social life. Eds. Grahame Thompson–Jennifer Frances–Rosalind Levacic–Jeremy C. Mitchell. SAGE, London, 1991. (Published in association with The Open University). 192–203. Vö.: Burkhardt, M.: i. m. 46.

tetőjel, egymás mellett azok a pontok állnak, amelyek egymással közvetlen összeköttetésben vannak.

A kvalitatív hálózatelemzés egyik legfontosabb módszere a gráfok *sűrűségének* kiszámolása, amely a hálózat stabilitásának egyik mutatója. A sűrűség pedig az $L / n(n-1)/2$ képlettel számolható ki, ahol az L a vonalak számát, az n pedig a gráfon szereplő pontok számát határozza meg. Egy hálózat, amelyben minden pont egymással összeköttetésben van, 1-es sűrűségű. A legkisebb sűrűségű hálózat a 0-s sűrűségű hálózat, amely azonban nem érhető el, azaz ebben az esetben nem létezne a hálózat.²⁸

A hálózatok centralitása, központisága az angol „star” szóval fejezhető ki leginkább. Arról a személyről van ugyanis szó, aki a figyelem központjában van, a hálózat egyik központi eleme. Kvantitatív szempontból az a személy, akihez a legtöbb kapcsolat kötődik, kvalitatív szempontból pedig az, akihez a legfontosabb kötődések kapcsolódnak. *Regionális centralitásról* akkor beszélhetünk, ha sok pont egymás közelében sok kötődésen keresztül kapcsolódik, ezzel szemben a *globális centralitás* esetében egy pont (vagyis egy szereplő a szociális hálózatban) stratégiai jelentőségű az egész hálózat szempontjából. Egy pont akkor tesz szert centrális szerepre, ha a kötődések magas foka jellemző rá, szemben a hálózat többi más pontjával.²⁹

Különösen a nagy hálózatok ábrázolásánál tűnik fel, ha egy-egy területen a kapcsolatok sokkal gyakoribbak szemben a hálózat másik területeivel. Ezeket a területeket a *klaszter (cluster)* szóval lehet leírni. Ezek a klaszterek alkalmasak arra, hogy segítségükkel kisebb kapcsolati hálózatokat vizsgáljunk meg a hálózaton belül. A klaszterrel szemben a *klikk* az a területe a hálózatnak, ahol a pontok mindegyike a másikkal kapcsolatban áll, vagyis a legsűrűbb területe a gráfnak. Különös struktúrája és a szoros összeköttetések a hálózat egészét tekintve jelentős súlyt kölcsönöznek neki.

Két alapvető alapelvet kell még megemlítenünk, amelyek a hálózatelemzés fogalmi hátterét is meghatározzák. Az egyik Barabási Albert-László világhírű fizikus nevéhez fűződik, aki a hálózatelemzés területén az úgynevezett *skála-független hálózatok* felfedezésével beírta a nevét a tudománytörténetbe.³⁰ Elmélete szerint a legkülönbözőbb hálózatok – így az internet vagy a biológiában ismert hálózatok, de ugyanígy a szociális hálózatok is – azonos rendszer szerint épülnek fel és írhatók le. Mellette meg kell említenünk Mark Granovetter nevét, aki alapvetően a kapcsolatok két típusát különböztette meg, az intenzív kapcsó-

28 Vö.: Burkhardt, M.: i. m. 53.

29 Vö.: uo. 54.

30 Barabási Albert-László: Behálózva. Helikon, Bp., 2011. Eredeti angol nyelvű kiadása: Albert-László Barabási: Linked. How Everything is Connected to Everything Else and What it Means for Business, Science and Everyday Life. Plume, London, 2003. Vö.: Ian Rutherford: Network Theory and Theoric Networks. In: Greek and Roman Networks in the Mediterranean. Eds. Irad Malkin–Christy Constantakopoulou–Katerina Panagopoulou. Routledge, London–New York, 2009. 28.

latokét („*strong tie*”), valamint a gyenge kapcsolatokét („*weak tie*”).³¹ A kettő kapcsolati típus sokban különbözik egymástól, míg az erős kapcsolatnak a gyakorisága, intenzitása magas, addig a gyenge kapcsolaté alacsony, az intenzív kapcsolat hosszú ideig tartó kapcsolatot jelöl, szemben a gyenge kapcsolattal.³² Granovetter elmélete kiválóan alkalmazható több hálózat egymással való összekötésére, ugyanis a kisebb (például helyi jelentőségű) hálózatok szereplői az intenzív kapcsolatokkal szorosan kötődnek egymáshoz (*kis körzet*), míg a gyenge kapcsolatok ezeket a szorosan összetartozó elemeket egy *nagy körzetté* fogják össze.³³ A hálózatelemzésben nem utolsósorban figyelni kell annak meghatározására is, hogy egy vagy több *centrumról*, *központról* beszélünk.³⁴

A hálózatok ábrázolása a gyakorlatban

A hálózatelemzés – mint tudományos módszer – legnagyobb lehetősége, hogy a társadalmi, történeti folyamatok matematikailag elemezhetők és grafikusan bemutathatók. A hálózat-prezentációk logikája a térbeli és szociális struktúrák bemutatása. A kommunikációs hálózatok kétféle dimenzióban teljeseznek ki: földrajzi térben és szociális térben. A szociális térben kiterjedt hálózatokat a személyek nagy száma jellemzi, akik sajátos társadalmi háttérrel rendelkeznek. A földrajzi térben lévő hálózatokat kartográfiai ábrázolásokkal lehet leginkább érzékelhetővé tenni. Ez alapján hálózati geográfiáról lehet beszélni (1. ábra).³⁵

A hálózatstruktúrák tudományos kiértékeléséhez az adatokat szimmetrikus táblázatokba (matricák, mátrix) foglaljuk, és ezeket a matricákat tudjuk grafikusán ábrázolni. Egy gráfon a hálózat minden szereplője egy pontot jelent, a kapcsolatokat pedig a pontok közötti vonalakkal lehet jelölni. Ezáltal máris vizuális képet kaphatunk a vizsgált hálózat felépítéséről. A gráfok kínálnak lehetőséget arra, hogy a klasztereket és klikkeket felismerjük, a szereplőket a legfontosabb pozíciókban és a „leggyengébb láncszemeket” identificaljuk. A grafikus ábrázolás egyik legnagyobb hibája – Mike Burkhardt szerint – a hatalmas helyigény, a történésznek ugyanis egy 30 szereplőből álló hálózata A4-es nagyságú

31 Thomas Schweizer: Netzwerkanalyse als moderne Strukturanalyse. In: Netzwerkanalyse. Ethnologische Perspektiven. Hrsg. Thomas Schweizer. Dietrich Reimer, Berlin, 1988. 16.

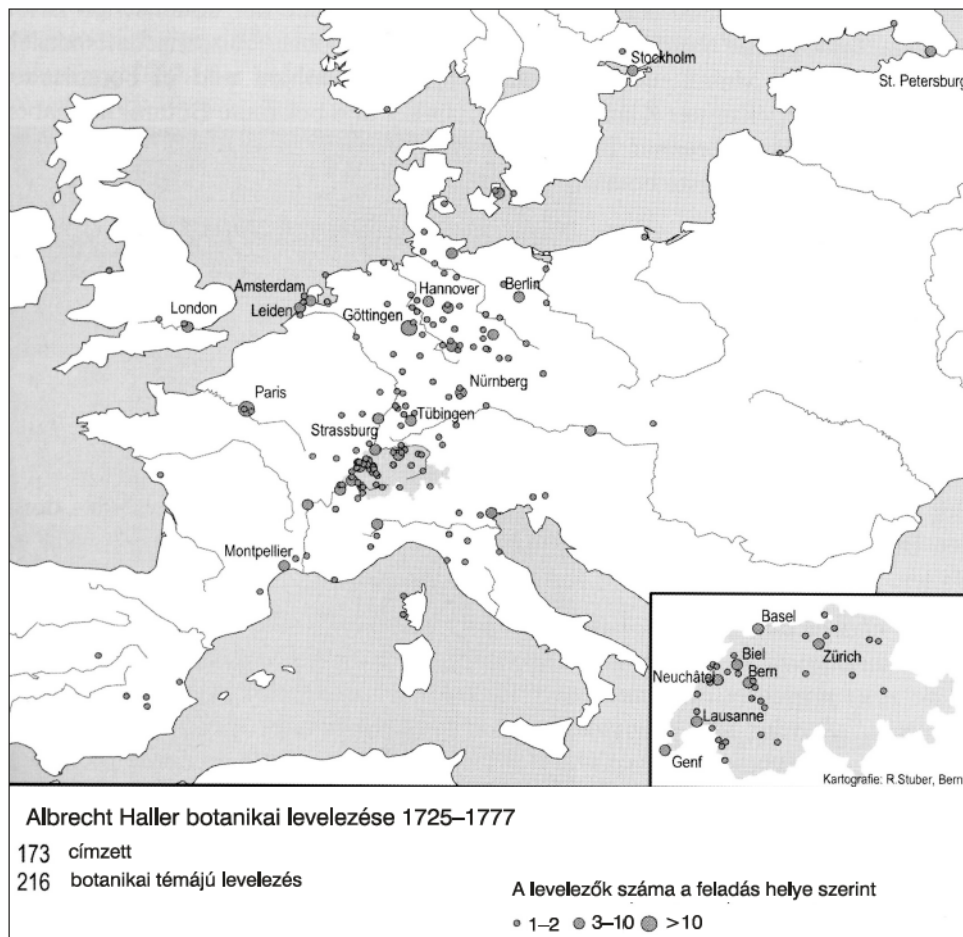
32 Karoline Krenn: Alle macht den Banken? Zur Struktur personaler Netzwerke deutscher Unternehmen am Beginn des 20. Jahrhunderts. Springer, Wiesbaden, 2012. 71.

33 Mark Granovetter: The theory-gap in social network analysis. In: Perspectives on Social Network. Ed. Paul W. Holland. Academic Press, New York, 1979. 501–518. Vö.: Boris Holzer: Netzwerke. Transcript, Bielefeld, 2006.

34 Holzer, B.: i. m.

35 Példa a hálózati geográfiára. A térképen Albrecht Haller botanikai levelezése látható 1725–1777 között. Igaz, Haller 1200 levelezőpartnerre közül csak 118 személy (10%) volt fő tevékenysége szempontjából botanikus, Haller mégis 216 személlyel levelezett botanikai témákban. A kis körök arányosan illusztrálják a levelek számát feladási helyük szerint. Természetesen egy történész különböző adatbázisokkal foglalkozik, például egész egyszerű annak a dolga, aki egy személy biográfiáját akarja megírni és a levelezési hagyatékból a levelezőpartner levelei vannak meg: úgy kell ezeket egy térképre felrajzolni, hogy a levelezőpartner helyváltása is követhető legyen.

1. ábra

papíron már alig helyezhető el. Az egész hálózat egy $n \times n$ -matricán ábrázolható, ahol az n a személyek számát fejezi ki. A minden pont között megjelenő összes kapcsolat vizsgálatánál így minden szereplő megjelenik a vízszintes sorban és a függőleges oszlopban is. Amennyiben két szereplő között fennáll a kapcsolat, a táblázatban az 1-es érték szerepel, míg ha nincs kapcsolat, a 0-s érték jelenik meg a matricán.³⁶ Ezek a matricák alkalmasak arra, hogy a klasztereket megfigyeljük,³⁷ de arra is, hogy számos matematikai vizsgálatot végezzünk mind a kvalitatív, mind a kvantitatív hálózatelemzéshez (1–2. táblázat).³⁸

36 A matricák és grafikonok felépítését kiválóan illusztrálja Ian Rutherford tanulmánya: *Rutherford, I.*: i. m. 28–33.

37 Vö.: *Burkhardt, M.*: i. m. 55.

38 Wissen im Netz. Botanik und Pflanzentransfer in europäischen Korrespondenznetzen des 18. Jahrhunderts. Hrsg. Regina Dauser–Stefan Hächler–Michael Kempe–Franz Mauelshagen–Martin Stuber. Akademie, Berlin, 2008. (Colloquia Augustana. Band 24.) 365.

1. táblázat

A 18. századi botanikusok levelezésének hálózatát feldolgozó matricák:
a hálózat központi szereplőinek kapcsolatai

	<i>Banks</i>	<i>Haller</i>	<i>Heister</i>	<i>Linné</i>	<i>Rousseau</i>	<i>Trew</i>	<i>OeG Bern</i>	<i>Összesen</i>
<i>Banks</i>	x	0	0	1	0	0	0	1
<i>Haller</i>	0	x	1	1	0	1	1	4
<i>Heister</i>	0	1	x	1	0	1	0	3
<i>Linné</i>	1	1	1	x	1	1	1	6
<i>Rousseau</i>	0	0	0	1	x	0	0	1
<i>Trew</i>	0	1	1	1	0	x	0	3
<i>OeG Bern</i>	0	1	0	1	0	0	x	2

2. táblázat

A 18. századi botanikusok levelezésének hálózatát feldolgozó matricák:
a teljes levelezés összesítése

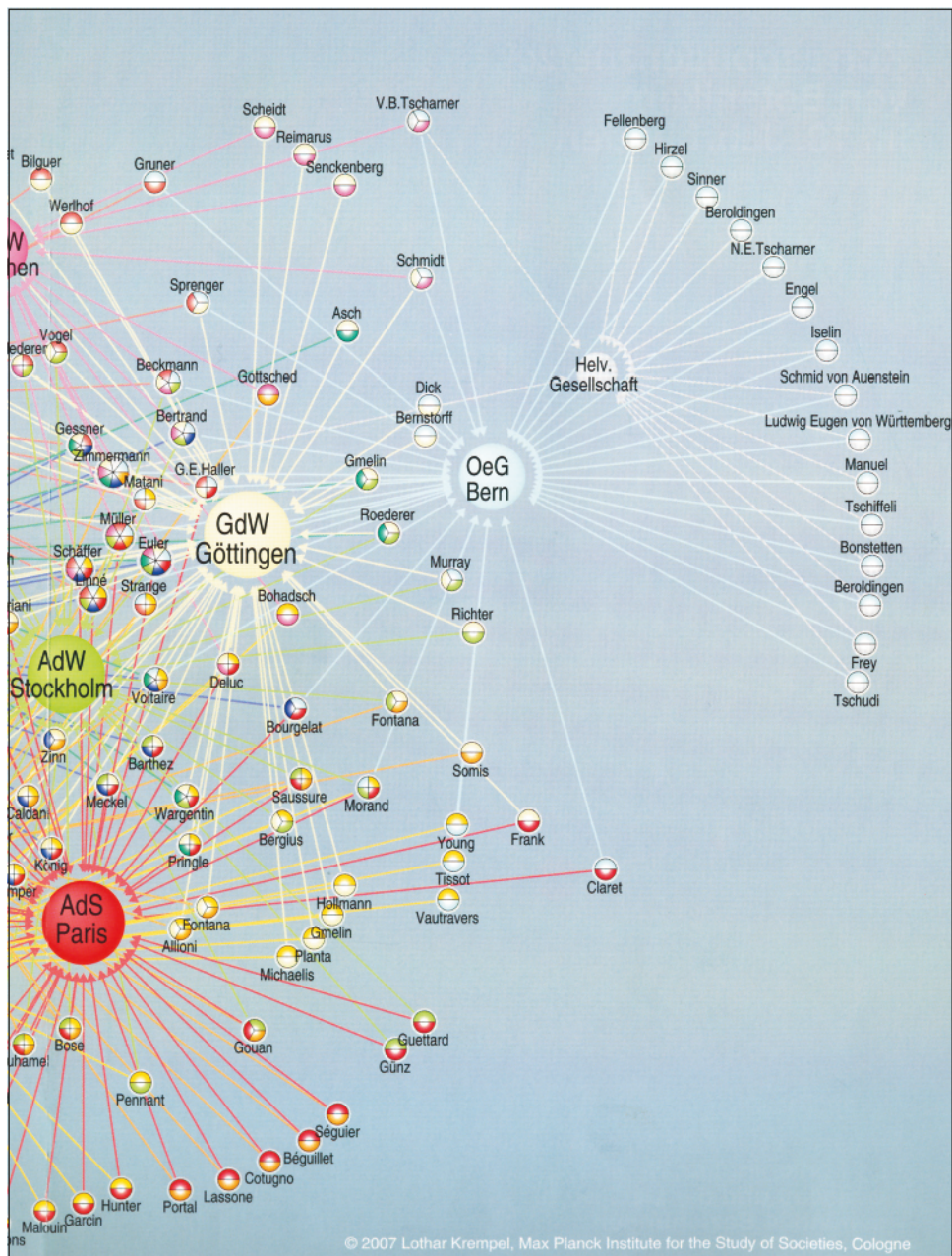
	<i>Banks</i>	<i>Haller</i>	<i>Heister</i>	<i>Linné</i>	<i>Rousseau</i>	<i>Trew</i>	<i>OeG Bern</i>
<i>Banks</i>	1198	58	3	67	14	7	16
<i>Haller</i>	58	1189	38	120	36	110	89
<i>Heister</i>	3	38	345	24	2	39	2
<i>Linné</i>	67	120	24	675	11	49	17
<i>Rousseau</i>	14	36	2	11	452	4	18
<i>Trew</i>	7	110	39	49	4	699	6
<i>OeG Bern</i>	16	89	2	17	18	6	577

A nagy előrelépést a számítógép használata, az adatfeldolgozás- és a hálózatprogramok használata jelentették, amelyek már nagy mennyiségű, emberi adatkezeléssel feldolgozhatatlan adatmennyiséget tudtak láthatóvá tenni: például a UCInet és a Net-Draw programok a matematikailag nem képzett felhasználóknak – így különösen a bölcsészeknek – lehetővé tették a szociológiai-empirikus vizsgálatok és gráfelmélet egymással való összekapcsolását. A NetDraw programmal az időbeli folyamatok ábrázolása térben nagyon könnyű. Megemlítendő még a NodeXL program, amelynek segítségével az adatok nagyon egyszerűen Excelbe importálhatóak (2. ábra).³⁹

39 Részlet a Haller-levelezés hálózatából. A városnevekkel megjelölt nagyobb csomópontok az értelmiségi társaságokat jelölik – taglétszámuk arányában –, amelyekkel a periférián elhelyezkedő személyek kapcsolatban álltak. Az adatokat a UCInet számítógépes program segítségével dolgozták fel és avval készítették el az illusztrációt. Uo. Graph. 3a.

2. ábra

Részlet a Haller-levelezés hálózatából

A hálózatelemzés alkalmazása a történettudományban

A történettudományban német nyelvterületen a hálózatelemzés Wolfgang Reinhardnak 1979-ben, a „Freunde und Kreaturen” című írásával jelent meg. Reinhard a koncepciót a *Verflechtung* (összefonódás) terminussal kísérte meg bevezetni. Reinhard a hálózatelemzés általunk is bemutatott alapfogalmait – amelyek az angolszász területen már az 1950-es évektől a szociológiában és a szociál-antropológiában is jelen voltak – a történészek számára is tisztázta, majd saját kutatási területén, a 17. századi római oligarchiát vizsgálva, a módszer alkalmazhatóságát mutatta be a kora újkort kutatók számára.⁴⁰ Reinhard azonban implicit módon szembehelyezkedett a társadalomtörténeti, a társadalmi rétegeket és mobilitást vizsgáló klasszikus kiindulási pontokkal, így a német társadalomtörténet-kutatók először elutasították kutatási paradigmáját.⁴¹ Ebből következően a német nyelvterületen ennek az elméletnek az alkalmazása még hosszú időn keresztül, egészen az 1990-es évek közepéig egy szűk csoportra korlátozódott, főleg Reinhardra, valamint az augsburgi és freiburgi tanítványaira. Az augsburgi és freiburgi iskola egyrészt a kora újkori felsőnémet birodalmi városokban, másrészt a római oligarchia kora újkori működése kapcsán vizsgálta az összefonódást a gazdasági élet, az egyházi élet, a kultúra (így a könyvnyomtatás és könyvpiac) területén. A dolgozatok egy részében a politikai elit belső és külső kapcsolatának a vizsgálata állt a középpontban, illetve arra kerestek választ, hogy milyen összekötetései voltak a helyi politikai elitnek más birodalmi városokkal, a császári udvarral, valamint más délnémet fejedelmi udvarokkal (különösen Katarina Sieh-Burens és Peter Steuer kutatásai).⁴²

Az „összefonódás-elmélet” eredményei után megkezdődött az 1990-es évek közepétől az egyre inkább előretörő hálózatelemzés recepciója. Először olyan témákat vizsgáltak, mint az Amerikáról szóló híradások elterjedése a kora

40 Wolfgang Reinhard: *Freunde und Kreaturen. „Verflechtung” als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600.* Ernst Vögel, München, 1979. (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg. Historisch-sozialwissenschaftliche Reihe 14.). Vö.: Mark Häberlein: *Netzwerkanalyse und historische Elitenforschung. Probleme, Erfahrungen und Ergebnisse am Beispiel der Reichstadt Augsburg.* In: *Wissen im Netz* i. m. 315–316.

41 Nicole Reinhardt: *„Verflechtung” – Ein Blick zurück nach vorn.* In: *Historische Anstöße.* Festschrift für Wolfgang Reinhard zum 65. Geburtstag am 10. April 2002. Hrsg. Peter Burschel. Akademie, Berlin, 2002. 235–262.

42 Wolfgang Schütze: *Oligarchische Verflechtung und Konfession in der Reichsstadt Ravensburg 1551/52–1648.* Doktori disszertáció. Augsburg, 1981; Katarina Sieh-Burens: *Oligarchie, Konfession und Politik im 16. Jahrhundert. Zur sozialen Verflechtung der Augsburger Bürgermeister und Stadtpfleger 1518–1618.* Ernst Vögel, München, 1986. (Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg. Historisch-sozialwissenschaftlichen Reihe 29.); Nicole Reinhardt: *Macht und Ohnmacht der Verflechtung Rom und Bologna unter Paul V. (1605–1621).* Studien zur frühneuzeitlichen Mikropolitik in der Kirchenstaat. Bibliotheca Academica, Tübingen, 1997. (Beiträge zur Kirchen- und Kulturgeschichte 5.); Birgit Emich: *Bürokratie und Nepotismus unter Paul V. (1605–1621).* Studien zur frühneuzeitlichen Mikropolitik in Rom. Anton Hiersmann, Stuttgart, 2001. (Päpste und Papsttum 30.); Christian Wieland: *Fürsten, Freunde, Diplomaten: Die römische-florentinischen Beziehungen unter Paul V. (1605–1621).* Böhlau, Köln, 2004. (Norm und Strukturen 20.); Vö.: Häberlein, M.: i. m. 316.

újkori Habsburg Birodalomban,⁴³ a városi elit hálózati tőkéje,⁴⁴ illetve a kereskedelem egyes szakaszainak története.⁴⁵ Az említett kutatások jelentős részében a „hálózat” sajnos csak metaforaként szerepel, a hálózatelemzés kvalitatív vagy kvantitatív módszeréig, gráfábrákig a szerzők ritkán jutottak el.⁴⁶

A továbbiakban öt olyan részterületet választottunk ki (részben kronologikusan, részben tematikusan, részben a kutatók forrásbázisok alapján), ahol az utóbbi években jelentős történeti hálózatelemző munkák születtek, és ahol – a nyugati történetírásban mindenképpen – a következő időben is várható előrelépés.

Hálózatelemzés a medievisztikában és a kora újkor kutatásában

A medievisztika problémája az új- és legújabb korhoz képest a források szűkössége. Társulatok, céhek, gazdasági társulások tagnyilvántartásai, amelyek alapján az egyes tagok kapcsolati hálóját meg lehetne vizsgálni, csak a legritkább esetben maradtak fenn. Az egyes személyek sok esetben alig hagytak hátra olyan nyomot, amelyből a környezethez való viszonyukra következtetni lehetne. A kommunikáció sok esetben szóbeli volt, ha voltak is valamikor írásos emlékek, azok sok esetben elpusztultak.⁴⁷

Hogy érdemes-e egy közelebbi vizsgálatot lefolytatni, az mindig az adott forrásbázistól függ. Például az utazó misszionáriusok vagy a Norvégiában tevékenykedő kereskedők esetében először a célcsoportot kell „összegyűjteni” (szemben mondjuk egy céh tagságával, ahol a tagok névsora adott), majd alaposan megvizsgálni a személyek kapcsolatát egymással, egyenként, külön-külön kiértékelve. (Ilyen témánál tehát nincs lehetőség teljes hálózatelemzésre.) A történettudományi hálózatelemzés hibabázisát rendszerint a hálózat tagjainak kiválasztása szokta jelenteni, a középkor-kutatás esetében ez azonban a források alacsony száma miatt elhanyagolható, mivel itt minden vonatkozó és kiértékelhető forrás jelentőséggel bír.

43 Renate Pieper: Die Vermittlung einer neuen Welt. Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums 1493–1598. Philipp von Zabern, Mainz, 2000. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Universalgeschichte 163.).

44 Simon Teuscher: Bekannte – Klienten – Verwandte. Soziabilität und Politik in der Stadt Bern um 1500. Böhlau, Köln, 1998. (Norm und Struktur 9.).

45 Ulf Christian Ewert: Verhandeln und Verkaufen, Vernetzen und Vertrauen. Über die Netzwerkstruktur des hansischen Handels. In: Jahrbuch für Europäische Überseegeschichte 2. (2002) 19–39. vagy: Spinning the Commercial Web. International Trade, Merchants and Commercial Cities. 1640–1939. Eds. Jörg Vögele–Margrit Schulte Beerbühl. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2004.

46 Carola Lipp–Lothar Krempel: Petitions and the Social Context of Political Mobilization in the Revolution of 1848/49. A Microhistorical Actor Centered Network Analysis. In: Petitions in Social History. Ed. Lex Heerma van Voss. Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge 2001. (International Review of Social History 9.). 151–170.

47 A medievisztikában alkalmazandó hálózatelemzéssel kritikus: Stefan Brakensiek: Fürstendiener – Staatsbeamte – Bürger. Amtsführung und Lebenswelt. Der Fortsbeamten in niederhessischen Kleinstädten (1750–1850). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999. (Bürgertum 12.).

A középkori nemesség és arisztokrácia kutatása ugyanígy lehetőséget kínál a hálózatelemzésre, különösen a provinciálisabb jellegű területeken, ahol a családok horizontálisan kapcsolódtak egymáshoz és nem hierarchikusan. A francia, angol, normann középkori arisztokrácia kutatói interfamiliáris – és nem hierarchikus szervezettségű – hálózatokat írtak le az elmúlt években publikált kutatásaikban, a 12–13. századi Île-de-France és Champagne területeit vizsgálva.⁴⁸

A medievisztikában – Mike Burkhardt véleménye szerint – fontos, hogy az adatokat nagyobb időszakok távlatából gyűjtsük össze. Nehéz lenne annak nyomára lelteni, hogy egy adott kereskedő a másik kereskedővel hányszor találkozott havonta, a vasárnapi misén mellette foglalt-e helyet, vagy adott esetben leültek-e borozni. Ez több száz év távlatából nehezen kimutatható. Ebből következően nem a rövid időszakokat, a havi találkozásokat, hanem adott esetben a nagyobb időtávlatokat, a kapcsolatok 10 évente kimutatható gyakoriságát célszerű vizsgálni. Természetesen a kapcsolatok nem egyforma intenzitásúak, de a kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy hosszabb idő távlatából sem feltétlenül kell befejezett, inkább csak passzív kapcsolatról beszélni.

Mike Burkhardt a középkori bergeni (Norvégia) szárártotthal-kereskedőket vizsgálta meg disszertációjában.⁴⁹ Az időbeli kereteket a források (így különösen a lübecki levéltárban megtalálható vámkönyvek, városi könyvek, kereskedelmi társaságok feljegyzései, a lübecki ingatlaneladások szerződései) viszonylagos gazdagsága alapján az 1360–1400, az 1440–1470 és az 1490–1510 közötti időszakokban állapította meg. A hálózatelemzés társadalomtörténeti háttérét jelentő összefüggések – így a kereskedők (összesen mintegy 900 fő!) egymással való kapcsolata, rokonságok, barátságok, testvérületekben való tagság, a politikában való aktivitás – feltérképezése jelentette a kutatások első szakaszát, amelynek eredményei adatbázisul szolgáltak a hálózatelemzéshez. Az ingatlaneladások jegyzőkönyveivel, a lübecki ingatlanpiac alakulásával pedig nagyon szépen kirajzolódott az, hogy a Hanza-kereskedők kívül szerettek volna egy városrészben lakni. A források alapján jól körülhatárolható a disszertációban elemzett kereskedők neve, száma, a matricák megalkotásával pedig a klikkek és kolosterek meghatározása vált lehetővé. Ezeken keresztül pedig azt lehetett megvizsgálni, vajon a hálózatban betöltött centrális szerep segítette-e a kereskedőket a helyi politikai, gazdasági vezető pozíciók megszerzésében, tehát prozopográfiai kutatásokhoz is kiválóan alkalmazható. A kvalitatív módszer mellett a kvantitatív módszer Burkhardt disszertációjában a szociális helyzet meghatározására adott lehetőséget, így például, hogy a városi származás és identitás fontos volt-e bizonyos pozíciók betöltéséhez a hálózatban.⁵⁰

48 Constance Brittain Bouchard: *Those of My Blood. Constructing Noble Families in Medieval Francia*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2002. vagy Stephanie Mooers: *Networks of Power in Anglo-Norman England*. In: *Medieval Prosopography* 7. (1986) 2. sz. 25–54. vagy Theodore Evergates: *The Aristocracy in the County of Champagne 1000–1300*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007. Vö: Jordan Chester, W.: i. m. 13.

49 Vö.: Burkhardt, M.: i. m.

50 A UCInet és NetDraw szoftverek segítségével. A hálózati gráf a gazdaságilag-politikailag megerősödött kereskedők jól felismerhetők a III. kutatási időszakban (1490–1510). Uo. 4. 40. ábra.

Hálózatelemzés a diaszpóra jellegű társadalmi csoportok történetének kutatásában

A diaszpóra jellegű társadalmi csoportok egyik jelentős ismertetőjegye az anyaországgal és az adott etnikum más csoportjaival való kapcsolattartás. Enklávékba tömörültek legtöbbször a zsidók, az örmények és a görög kereskedők Európa különböző városaiban, azonban a kapcsolatot tovább ápolták azokkal a közösségekkel, ahonnan elszármaztak.⁵¹ Azok a kutatók, akik ezen kisebbségek, etnikumok, diaszpóra jellegű társadalmi csoportok történeti hálózatelemzésével foglalkoznak, többnyire olyan kérdéseket és területeket vizsgálnak, mint az utazások, ugyanakkor tipikus módon a kutatás forrásbázisát gazdasági, így üzleti és adózással kapcsolatos adatok jelentik. Az egyes kereskedőtársaságok, kompániák tagnyilvántartásai, a kölcsönügyleti feljegyzések⁵² ezeknél a „közvetítő kisebbségeknél”, diaszpóráknál különösen jellemzőek voltak, és sajátos forrásbázisát jelentik a történeti hálózatelemzésnek.⁵³ Amennyiben pedig az adott város, terület vagy akár ország helyi és központi adminisztrációjának fennmaradt levéltári forrásait kutatjuk, az adott etnikumra jellemző sajátos nevek segítenek abban, hogy kiválasszuk a hálózatelemzéshez szükséges szereplőket és releváns adataikat.

A sok lehetőség közül a kelet-európai örmény közösségek történetének vizsgálatát emeljük ki. Esetükben a gazdaságtörténeti adatok mellett a missziótörténeti források lehetőséget kínálnak arra, hogy hálózatelemzést végezzünk.⁵⁴ Ugyanis a keresztény világ egyik legnagyobb „hálózata”, a római székhelyű Sacra

51 A diaszpóra jellegű társadalmak jellemzőiről általában (és az örmények tekintetében egészen konkrétan): *Khachig Tölölyan*: Elites and Institutions in the Armenian Transnation. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 9. (2000) 1. sz. 130.; *William Safran*: Diasporas in Modern Societies: Mythos of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1. (1991) 1. sz. 63–97.; *Khachig Tölölyan*: Armenian Diaspora. In: *Encyclopedia of Diaspora: Immigrant & Refugee Cultures Around the World*. Springer–Gilroy, New York, 1993. Vol. I. 35–36., *Khachig Tölölyan*: Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 5. (1996) 1. sz. 3–36.

52 A középkori zsidók pénzkölcsönügyleteire, kapcsolataira vonatkozó tanulmány: *Claudia Steffes-Maus*: Zur Organisation jüdischer Geldleiher im Hochstift Würzburg am Ende des 15. Jahrhunderts. In: *Beziehungsnetze i. m.* 117–148.

53 A middleman minorities, vagyis a közvetítő kisebbségek elmélete alapvetően Edna Bonachichhoz kötődik. *Edna Bonachich*: A theory of middleman minorities. *American Sociological Review* 38. (1973) 583.; továbbá: *Walter P. Zenner*: Middleman Minority Theories: a Critical Review. In: *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Ed. Helen Fein. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1987. 260–261.

54 A missziótörténettel kapcsolatban elméleti kérdéseket feszeget és az egyházszerkezetet a hálózatelemzés kritikai kérdéseivel közelíti meg: *Hans-Joachim Schmidt*: Zentrum und Netzwerk. Metaphern für kirchliche Organisationsformen im hohen und späten Mittelalter. In: *Zentrum und Netzwerk. Kirchliche Kommunikationen und Raumstrukturen im Mittelalter*. Hrsg. Gisela Drossbach–Hans-Joachim Schmidt. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2008. (Scrinium Friburgense 22.) 7–40. Susan Zimmermann a nemzetközi hálózatok között a 17–20. század viszonylatában a keresztény missziókat is részletesen elemzi: *Susan Zimmermann*: GrenzÜberschreitungen. Internationale Netzwerke, Organisationen, Bewegungen und die Politik der globalen Ungleichheit vom 17. bis zum 21. Jahrhundert. Mandelbaum, Wien, 2010. (Globalgeschichte und Entwicklungspolitik 8.) 72–102.

Congregatio de Propaganda Fide saját missziós világával megtalálta az örmények „hálózatát” is. Az egyházi unió létrehozása volt a célja a misszionáriusoknak, akik sokszor örmény, de itáliai vagy francia származásúak is lehettek, és igen aktív munkát végeztek. A Hitterjesztési Kongregáció jegyzőkönyveit átlapozva különösebb hálózatelemzési ismeretek nélkül is látható, hogy a testület Dél-Amerikától Kínáig vagy Iszfahántól Erdélyig egy hatalmas hálózatot alkotott a világot behálózó misszióin és utazó misszionáriusain keresztül. Természetesen ahhoz, hogy egy effektív „hálózatról” beszéljünk, szükséges egy alapvető szelekció, ki kell választani azokat a személyeket, akiknek az érintkezése kialakította ezt a hálózatot. E sorok szerzője az egyes kelet-európai (így például az Erdélyben tevékenykedő) szerzeteseket, misszionáriusokat úgy tekinti, mint erős kapcsolatokat, amelyek az örmény diaszpórán belüli kis körzeteket létrehozták. Az utazó misszionáriusok pedig, akik az örmények közösségeit összekötve Szamosújvárról a Krímbe vagy Bukarestből Velencébe utaztak, mint gyenge kapcsolatok létrehozták a hálózat nagy körzetét.⁵⁵ A kapcsolatokon keresztül pedig kiválóan utat találtak a katolikus teológiai gondolatok vagy a legújabb európai eszmék, így a hálózat nem pusztán az egyházi adminisztráció eszköze volt, hanem a kulturális transzfert is működtette.

Társadalmi egyesületek története

Az egyes társadalmi egyesületek, pártok, mozgalmak története a hálózatelemzés ideális terepét jelentik. Ezek esetében rendszerint rendelkezésre állnak tagnyilvántartási lajstromok, levelezések stb., amelyek lehetőséget adnak mind a kvalitatív, mind pedig a kvantitatív hálózatelemzésre. Egy 2011-ben, Anne Baillot által közreadott kötetben a 18. század végi–19. század eleji berlini értelmiségi egyesületeket veszik vizsgálat alá a szerzők, bemutatva, hogy egy nagyobb városban az adott korszakban működő kapcsolati hálók, értelmiségi körök miként hozták mozgásba az egész társadalmat.⁵⁶ Berlin ebből a szempontból – európai viszonylatban is – kiemelkedő volt, a kaszinóegyesületektől kezdve az egyes etnikai egyesületeken keresztül a legkülönbébb szerveződések jöttek létre, amelyek önmagukat társaságnak (Gesellschaft) vagy klubnak (Club) nevezték, de nem volt ritka a konferencia (Konferenz) vagy a szövetség (Bund) megjelölés sem.⁵⁷ A hálózatelemzés módszereit megtartva azokra az összefüggésekre kérdezzük rá: mi mozgatta Berlint a 18–19. század fordulóján más európai városokhoz képest, hogyan működtek az irodalmi és művészeti társaságokon, szalonokon belül és ezek között a kapcsolatok? Berlin mint nagyváros a kommunikáció tekintetében már a 19. század elején rendkívül sokrétű volt, a források között nemcsak magánszemélyeknek írt levelek találhatók, hanem sok esetben a címzettek között baráti kö-

55 Vö. Mark Granovetter elméletével.

56 Netzwerke des Wissens i. m.

57 Uta Motschmann: Die Berliner Vereine um 1800 als kommunikative Netzwerke des Bildungsbürgertums. In: Netzwerke des Wissens i. m. 183–211.

rök, vagy akár a szélesebb nyilvánosság is szerepelhetett. A berlini értelmiségiek között jelentős számban voltak egyetemi docensek, fiatal tanárok vagy már nyugdíjazott professzorok, akadémiai tagok, akik tanítványaik, vagy az őket – sokszor a könyvtárszobában – körülvevő értelmiség révén szintén sajátos hálózatokat működtettek.⁵⁸ A témát tekintve szinte kihagyhatatlan a történelemben mindig is jó kapcsolati tőkével rendelkező szabadkőművesek vizsgálata. 1800 körül Berlinben 16 páholyuk volt, mintegy 600 taggal, akik közül sokan nyilván egyéb szervezetek tagjai is voltak, és kapcsolataikat a páholyon belül, illetve más társaságok között kiválóan szervezték, így egyszerre mind az intenzív, mind a gyenge kapcsolat szerepét betöltötték.⁵⁹

A politikai, művészeti és tudományos szalonok, műhelyek mellett a gender studies is felfedezte a hálózatelemzésben rejlő lehetőségeket a női egyesületek kutatása révén. A társadalmi nemek kutatása a történettudomány, a pszichológia, a szociológia, a nyelvészet, az irodalom és a filozófia területén ért el átütő sikereket, de gyakorlatilag nincs olyan tudományterület a világon, amelyet ne kezdtek volna ebből a szemszögből vizsgálni, így nem csodálkozhatunk, ha a hálózatelemzés módszereit, fogalomhasználatát is adoptálták. Példákat alapvetően a nő történet (women's studies) vonatkozásában találtunk. Az Eva Schöck-Quinteros-Anja Schüler-Annika Wilmers-Kerstin Wolff által közreadott tanulmánykötet⁶⁰ a 19–20. századi különböző nőmozgalmakat mint „hálózatokat” veszi vizsgálat alá. A kötetben a hálózat – mint azt tanulmányunk bevezetőjében is tárgyaltuk – inkább metaforikus értelemben szerepel, a szerzők nem a kvantitatív, illetve kvalitatív hálózatelemzési módszereket követik, és a nemzetközi nőszervezeteket csak mint jelenséget, illetve azok egymás közötti kommunikációját, a nők nemzetközi fellépésének kezdeteit vizsgálják. Magát az egyes nemzetközi szervezeteket jellemzi a kötet hálózatként.⁶¹

*

Minden bizonnyal a hátborzongató hidegrázás fut végig sokakon, ha történelmi viszonyokat több száz év távlatából mai szociológiai módszerekkel, matematikai képletekkel próbálunk leírni. Mint tanulmányunkból kiderül, nem egy törött szárnyú madár próbálkozása ez, a tőlünk nyugatra fekvő országokban egyetemi projektek, disszertációk születnek ennek a módszernek a segítségével. Míg rendsze-

58 Anna Busch: Wissensorganisation und -vermittlung in der Gründungsphase der Berliner Universität. Julius Eduard Hitzigs 'Lesezimmer für die Universität' als erste Beliner Universitätsbibliothek. In: Netzwerke des Wissens i. m. 151–164.

59 Pierre-Yves Beaurepaire: Die Berliner Freimauerei und das Edikt über die Geheimgesellschaften von 1798: Kontinuität oder Wende einer Politik der königlichen Protektion? In: Netzwerke des Wissens i. m. 169–182.; Motschmann, U.: i. m. 183–211.

60 Politische Netzwerkerinnen. Internationale Zusammenarbeit von Frauen 1830–1960. Hrsg. Eva Schöck-Quinteros-Anja Schüler-Annika Wilmers-Kerstin Wolff. Trafo, Berlin, 2007. (Schriften des Hedwig Hintze-Instituts Bremen 10.).

61 Anja Schüler-Kerstin Wolff: „Es sind die gleichen Überzeugungen, die die Frauen aller Länder erfüllen...” Zur Entstehung von internationalen Netzwerken in den Frauenbewegungen. In: Politische Netzwerkerinnen i. m. 13–29.

rint az a kritika éri a nyugati tudományos elméletekre erősen koncentráló történetírást, hogy a forrásokat háttérbe szorítva, elméleteivel csak „átírja” az addigi történettudományi eredményeket, véleményem szerint a hálózatelemzés esetében egészen másról van szó. A hálózatelemzés önmagában kevés ahhoz, hogy leírjon társadalmi folyamatokat, fontos segédeszköz lehet azonban ahhoz, hogy bizonyos adatokat, adatsorokat – amelyekkel eddig talán nem tudtunk mit kezdeni – értelmezzen, és így a társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, kultúrtörténeti folyamatok eddig egyáltalán nem ismert oldalát mutassa be, hogy a már rég felfedezett területekre a klikkek és klaszterek segítségével új szemmel nézhessünk.

BÁLINT KOVÁCS

APPLYING NETWORK ANALYSIS IN HISTORICAL RESEARCH

In Western European historical research, the “network” concept has gained ever greater ground in the last 20 years; history has developed its own network analytical methods. In Hungary, however, only a handful of researchers have applied network analysis. First, this article surveys the development of network analysis in general (Georg Simmel, Wolfgang Köhler, Kurt Lewin, Jacob Moreno, George Homans, Siegfried Nadel). Second, it presents the conceptual background of network theory (clique, cluster, etc.), with special regard to Albert-László Barabási and Mark Granovetter (defining *strong-ties* and *weak-ties*). The spatial and temporal representation of networks poses no simple challenge to historians. In order to illustrate this, the article draws on the visual depictions and analyses in Dauser, Regina-Hächler, Stefan-Kempe, Michael-Mauelshagen, Franz-Stuber, Martin (ed.), *Wissen im Netz. Botanik und Pflanzentransfer in europäischen Korrespondenznetzen des 18. Jahrhunderts*. [=Colloquia Augustana. Band 24.] Berlin, 2008. The application of network theory in historical research is presented through the pioneering work done by Wolfgang Reinhard, followed by the main achievements of the network analytical “school” in Augsburg to date. Finally, the article presents in further detail three specific areas where network analysis may be applicable: (a) network theory in Medieval and Early Modern Studies; (b) network theory in the analysis of diaspora-type social groups; (c) network theory in the analysis of social associations.

Társadalmi konfliktusok a Skopjei szandzsák területén

Mindennapi erőszak
az oszmán uralom végnapjaiban (1900–1912)

A Balkán középső része az 1878-as nagy keleti válságot követően visszafordíthatatlanul az Oszmán Birodalom határvidéke lett. Olyan határvidék, ahol egy haladékló birodalom érintkezett közvetlenül rivális nagyhatalmakkal és terjeszkedni vágyó, dinamikusan modernizálódó nemzetállamokkal. A határvidék oszmán oldalán a változás egyre erősödő erőszakhullámot indított el, amelynek a hatóságok nem tudtak és sokszor nem is akartak gátat szabni. A vizsgált korszak végére, az 1912-es albán felkelésig, illetve az első Balkán-háborúig az állami hatalom gyakorlatilag teljesen eltűnt a Koszovói vilajetből.

Jelen tanulmány¹ azokat a társadalmi törésvonalakat és okokat kívánja számba venni, amelyek a mindennapi erőszak kialakulásához és terjedéséhez vezettek. Szintén vizsgálódási körébe tartozik a nemzeti törekvéseket érintő kisállami támogatáspolitikai változása és megtérülése, miként az egyéni és közösségi motivációk és életstratégiák szerepe az identitás vállalásában. Mindezt egy olyan időszakban, mikor az identitás megválasztása már nemcsak előnyt, de kockázatot is jelentett.

Mindennapi erőszak alatt azokat az erőszakos cselekményeket kell érteni, amelyek a civil társadalmon belül zajlottak, illetve amelyek alapvetően nem a hatóságok rendfenntartó erőihez kötődtek (katonai büntetőakciók, határvillongások, harc az irreguláris alakulatok ellen stb.). A vizsgált helyszín az 1875 és 1878 között megszerveződő Koszovói vilajet Skopjei (Üsküb) szandzsákja (a mai Északkelet-Macedónia),² de ha a források lehetővé teszik, akkor egy-egy példa vagy konkrét eset erejéig a vilajet szomszédos szandzsákjaira is kitekint a tanulmány. A hangsúly azonban amiatt esik a Skopjei szandzsákra, mert az egyik részproblémát, a nemzetté válás nehézségeit elsősorban a déli szláv nyelvű, ortodox lakos-

1 Jelen tanulmányhoz a bécsi levéltári források feltárása az Osztrák Tudományos Akadémia FWF Projekt Nr. P 21477-G18 (Politics and Society in Late Ottoman Kosovo 1870–1913) támogatásával történt meg. A szófiai levéltári kutatást az akadémiai csereprogram keretein belül a Bolgár–Magyar Történész Vegyes Bizottság, míg a könyvtári kutatást és az írást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta.

2 A tanulmányban a mai hivatalos településnevet tüntetjük fel. Amennyiben azonosítani lehetett a korabeli oszmán elnevezést, akkor a település első említésekor, a mai névalak mellett, zárójelbe téve közöljük: például Skopje (Üsküb).

ság példáján keresztül lehet bemutatni (a vizsgált közigazgatási egység területén érintkeztek a macedón szláv–bolgár–szerb nyelvjárások). A vizsgált időszakot az 1900–1912 közötti válságos évek jelentik, amikor az erőszak elharapózott, a megoldásra tett kísérletek pedig meddőnek bizonyultak. A mindennapi erőszakot lokális szinten, a lakosság szintjén mutatjuk be. Általános politikai kérdésekkel (az ifjútörökök hatalomra kerülése, a nemzetközi zsandárság története, parlamenti választások stb.) nem foglalkozunk. A tanulmány keretei szintén nem teszik lehetővé, hogy a társadalmi töréspontok összes típusát számba vegyük, ezért itt csupán néhány önkényesen kiragadott konfliktus és az ezekre adott társadalmi válaszok kerülnek bemutatásra (felekezeti szinten a muszlim–pravoszláv, nemzeti szinten a szerb–bolgár, patriarkista–exarchista viszony). A társadalmi konfliktusok bemutatása előtt azonban fontos három általános megjegyzést tenni.

Első általános megjegyzés. A tartomány muszlimjai évtizedek óta nyugtalansággal követték a félsziget változásait. Ennek több oka is volt. A Tanzimat-reformok következtében lépésről lépésre eltűntek a jogi és egyéb különbségek köztük és a keresztények között, ami frusztrációt váltott ki körükben. A Közép-Balkán muszlimjai a birodalom egyik legkonzervatívabb vallási csoportját alkották, amely alapvetően nem kívánt egy modern állam keretei között élni és nem kívánt egyenrangú lenni a keresztényekkel. A reformok miatt már az 1840-es évektől rendszeresen szembekerültek a központi kormányzattal. Haragjuk és frusztrációjuk igazi áldozata azonban nem a kormányzat volt, hanem a helyi keresztények, akiket az állam nem tudott megvédeni a helyi muszlimok akcióitól. 1878 után ez az eleve feszült helyzet tovább romlott. Boszniából az okkupáció után, illetve a Niši szandzsák területéről a szerb hadsereg elől több tízezer muszlim menekült érkezett az új vilajetbe, akik a háború miatt mindenüket elveszítették. Mivel az állam a problémáikat nem orvosolta, családjaik ellátása érdekében több ezer helyi szláv parasztszaladot űztek el (elsősorban Kelet-Koszovóból), amelyek Szerbiába menekültek (*mala seoba*). A boszniai és niši menekültek többsége azonban így sem tudott tartósan egzisztenciát teremteni, ezért a tartomány életében egy olyan társadalmi réteggé váltak, amely folyamatosan nyugtalan volt.

Második általános megjegyzés. A 19. század utolsó harmadára a Balkánt elérő társadalmi változások lassanként átformálták-felszámolták a korábbi identitásminták többségét. A világ átalakult vallási, társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt. A helyi pravoszláv, déli szláv nyelven beszélő paraszti lakosság identitása is válságba került. A keresztények egyenjogúsítása időben nagyjából egybeesett a szomszédos államok területén megjelenő modern nacionalista eszmék születésével. A nemzeti ideológiák feltűnése a félsziget keresztény lakosságán belül új törésvonalakat eredményezett. Miközben az Oszmán Birodalom keretei között csak lassan formálódtak a lehetséges fejlődési utak – azaz hogy egy alapvetően felekezeti identitás milyen irányba lépjen tovább –, ebben az időszakban kívülről, a szomszédos nemzetállamok területéről kiforrott modern nemzeti ideológiák bukkantak fel és „zúdultak rá” a helyi lakosságra.

A nemzeti ideológiákat már nem(csak) a nemzeti egyházak hirdették, hanem a világi társadalomra épülő nemzetállamokból érkező és világi intézményrendszerekre támaszkodó hazafiak is. A szerb, a bolgár, majd később a macedón nemzeti gondolat képviselői között hamar erőszakos rivalizálás tört ki, hogy az Oszmán Birodalomban élő pravoszláv, déli szláv nyelvet beszélő lakosság melyik nemzet részének is tekinthető.

Harmadik általános megjegyzés. Jelen tanulmány bécsi osztrák–magyar és szófiai bolgár levéltári források alapján készült (ÖHHStA, KA, illetve ИДИА). Adatai csak kiindulási pontként szolgálnak a felvetett kérdésekről való elmélkedéshez. Bármilyen jó felkészültséggel is rendelkeztek ugyanis a jelentéstevő osztrák–magyar konzulok, és bármennyire is széles látókörűek a jelentéseik, mégiscsak egy korabeli nagyhatalom hivatalnokairól van szó, akik államuk érdekeit képviselve és államuk nézőpontjait szem előtt tartva szemlélték a világot. Egy árnyaltabb kép megalkotásához ezért szükségesnek tartottuk bolgár konzuli és követi (Skopje, Belgrád, Bitola) jelentések vizsgálatát is – kiegészítésként, kontrollként és külön esettanulmányokként.

Társadalmi törésvonalak és az agresszió háttere

1900 és 1908 között a Skopjei szandzsákban a legtöbb halálos áldozattal a felekezeti és nemzetiségi konfliktusok jártak. A felekezeti konfliktusok első típusát 1870 óta a patriarkisták és exarchisták közötti incidensek jelentették.³ Erre a típusra a Skopjei szandzsákban is volt számos példa, de alapvetően a Bitolai (Monastiri), a Shkodrai (İškodrai) és a Szaloniki vilajetek területein voltak gyakoriak (lásd a prizreni pravoszláv egyházi gimnázium esetét a századfordulón).⁴

A Koszovói vilajetben a paraszti lakosság körében a muszlim–keresztény ellentétek is súlyosak voltak (második típus). Az ellentétek egyik jellegzetes megnyilvánulása a keresztény templomok elleni muszlim támadások, amelyeknek tetteseit az oszmán rendfenntartó erők gyakorlatilag soha nem tudták felelősségre vonni. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a felekezeti törésvonal nem mindig esett egybe a nemzetiségi törésvonalakkal: a Shkodrai vilajet területén, a mai Nyugat-Koszovóban katolikus albán kegyhelyeket is értek például muszlim albán támadások. De ugyanilyen támadás történt 1907. február 12-én is, amikor több Gostivar közeli falu (Zubovce, Požaranje, Galata) pravoszláv templomát gyújtották fel. A templomokat a gostivari szerb és bolgár/macedón egyházközösségek közösen

3 A konfliktus 1870-ben a bolgár pravoszláv egyház önállóvá válását követően robbant ki. Elvben a konstantinápolyi pátriárka hívei (szerbek) álltak szemben a bolgár exarcha híveivel. Gyakorlatilag azonban nemcsak az egyházmegyéek elosztásáról volt szó, hanem nemzetpolitikáról is. A vilajet szlávjainak egy jelentős része attól tartott, joggal, hogy az új egyház a bolgár nemzetépítés szolgálatába fog állni.

4 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politische Akten (= Bécs; ÖStA, HHStA, PA), XXXVIII. Belgrad Konsulat (= XXXVIII.) Kt. 399. Prizren (1899–1900).

tartották fent (a felekezeti identitás itt még olyan erős, mint a nemzetiségi tudat), és bár a tettesekről lehetett tudni, hogy a város környéki muszlim albán falvakból származnak, a hatóságok annak ellenére sem tettek semmit, hogy a vilájetben tevékenykedő külföldi konzulok a nagyvezírnél is tiltakoztak az eset miatt.⁵ Léteztek muszlimok közötti ellentétek is (harmadik típus): bektási–szunnita, hivatalnok–állampolgár, városi–falusi muszlim stb.

A Skopjei szandzsákbán a nemzetiségi feszültségek egyik legnagyobb gócpontja 1907-től a Skopjétől északra fekvő Skopska Crna Gora (egykor: Karadag) hegység volt, ahol szerb, macedón–bolgár és albán falvak bandái harcoltak egymással (hasonló gócpontok voltak még a Kriva Palanka-i, a Kočani és a Radovištei kazák). Itt a kirobbant konfliktus oka több, eredetileg egymással nem összefüggő gyilkosságsorozat volt. Az egyiket egy Petko Ilić vajda vezette szerb támadás váltotta ki, amelynek során egy albán falura rontottak rá. A másik kiváltó esemény Brodec faluban történt, ahol egy bolgár támadás során meggyilkoltak két szerb férfit és elraboltak hetet, akiknek azután nyoma veszett. A Skopska Crna Gorában található falvak tradicionális közösségben éltek, az íratlan szokásjogon alapuló vérbosszú az érintett családok számára természetes kötelezettség volt. A két eseménysorozat hamar összekapcsolódott és egy korlátok nélküli irtó hadjáratrá vált, ahol pár hónap elteltével már mindenki harcolt mindenki ellen. Azaz: a helyi konfliktusok egyik fontos kiváltó oka az íratlan szokásjogban gyökerezett, amely felett az állami törvényeknek láthatóan nem volt hatalma. A hatóságok semmit sem tettek, pedig a környék szláv paraszti lakossága nemcsak őket, hanem a nagyhatalmak konzulátusait is felkereste. A békét egy helyi pravoszláv kolostor archimandritája, egy bizonyos Sava próbálta helyreállítani, aki az íratlan szokásjog szabályai alapján (!) próbált meg békét tenni a felek között, sikertelenül. Jó szándékú törekvése a helyi albánok ellenállásán bukott meg, akik a békéhez nem akarták szavukat adni (*besa*).⁶

Nem csak az oszmán–szerb határon voltak problémák. Skopjétől keletre a bolgár határ közelében 1907-ben még ennél is sokkal aggasztóbb volt a helyzet. Itt a helyi szokásjog mellett alapvetően a kisállami propaganda és beavatkozás állt a háttérben. A skopjei bolgár konzulátus szerb atrocitásokról szóló jegyzetombjében több mint 750 bejegyzést találhatunk 1906–1907-ből. A lista azzal kezdődik, hogy 1906 végén Georgi Kapitan csetája átjött a szerb határon és két rajtaütéssel hat embert ejtett túszul. 1907 januárjában már két nagy szerb csetát találtak Kratovo és Štip környékén. Februárban Ivan Stajkov rabolta el Stariprad falu előljáróit és kényszerítette a falut, hogy szerbnek vallja magát. Az időpontoknak jelentősége van: a cselekmények télen történtek, azaz tisztán

5 ÖStA HHStA, PA. VII. Gesandtschafts- und Konsulatsarchiv, Administrative Registratur (= VII.) Fasz. 434. No. 14/pol., Alfred Rappaport skopjei konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. 1907. febr. 12. (Beilage No. 131. res. Alfred Rappaport konzul Richard Oppenheimer főkonzulnak Thesszalónikibe, pp. 8.).

6 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 55/pol., pp. 17.; uo. No. 71/pol., pp. 14. Alfred Rappaport skopjei konzul jelentései Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. 1907. júl. 27.; 1907. okt. 29.

banditizmussal nem mindig magyarázhatóak.⁷ Az emberrablások, százas nagyságrendű állatelhajtások, fenyegető levelek és pénz hatására több falu „megtért”: így lett szerb például Kanarevo falu is (Kumanovo kaza) a falubíró megfenyegetése, majd lekenyerezése után.⁸ A fenti eszközök nemcsak a „szerbesítést” vagy „bulgarizálást” szolgálták, hanem a cseták jövedelemforrását, így fennmaradását is biztosították.

A helyi „rekvirálások” mellett a cseták másik állandó jövedelemforrása állami támogatásokból származott. Már 1907-ben arról számolt be a skopjei bolgár konzulátus alkalmazottja, hogy a szerb ügynökök 300 ezer dinárt kaptak Kratovo környékének szerbizálására. A pénzekből inkább fegyvereket szereztek be (200 gyorstüzelő puskáról tudósít az egyik beszámoló), mintsem iskolát létesítettek vagy földet vettek volna, s csak kis részét fordították a lakosság hűségének megvásárlására.⁹ A területet uralni kívánó kisállamok viszonylag rövid idő alatt rájöttek, hogy a rombolás költséghatékonyabb, mint az építkezés, s a korábbi „puha” módszerektől eltérően 1908-tól leginkább ez jellemezte a macedónkérdés harmadik fázisát (lásd később).

A helyi lakosság magas halálozási rátáját a külföldről érkező bandák tevékenysége jelentősen növelte. E fegyveres alakulatok szervezésének több oka is volt, és ezek egyben a közöttük húzódó törésvonalakat is kijelölték. Időben a legkorábban az oszmán fennhatóság ellen küzdő alakulatok jelentek meg (1860-ig).¹⁰ Őket a felekezeti alapon szerveződő irreguláris csapatok követték: a patriarkisták és az exarchisták (1870). 1878 után egy harmadik típus jelent meg: az Oszmán Birodalom ellen, modern nemzeti célokért harcolók táborá, akik a Skopjei szandzsákban eredendően szerbek és bolgárok voltak. Az 1890-es évektől kirobant az autonomista VMRO és a bolgarofil vrhovisták közötti harc, majd a századfordulón megjelentek az albán és török irreguláris alakulatok is. Sőt volt a helyi bolgároknak egy olyan csoportja – főleg városiak –, amely szemben a vrhovistákkal és a VMRO-val, a birodalommal való békés együttélésnek volt a híve.¹¹

A századforduló utáni időszakban két tendencia vált egyre dominánssá. Az egyik, hogy a fenti, felekezeti, nemzeti és szervezeti kategóriák minden lehetséges mértékben keveredtek egymással. A másik, hogy megerősödött a vilajetben az a társadalmi csoport, amely tagjait elszegényedett és radikalizálódott férfiakból toborozta (felekezeti és nemzetiségi hovatartozás nem számított), és

7 Noha télen kevés volt a hozzáférhető élelem, de a menedék is és a nyomok eltüntetése is nehezebb volt. A banditizmusra alapvetően a nyári aktivitás volt jellemző – lásd később.

8 Централен Държавен Архив, Szófia (ЦДА) ф. 335к. оп. 1. а. е. 396.

9 ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а. е. 396. л. 5–6.

10 A már századokkal korábban is létező hajdut- és kleftizmszorgalmakon túl, mely szintén hatással volt a magatartásformák fennmaradására.

11 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 36/pol., pp. 10.; uo. No. 61/pol., pp. 12. Alfred Rappaport konzul jelentései Heinrich Calice isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1906. ápr. 28.; 1906. jún. 27.; uo. No. 28., pp. 5. Ranzi konzul jelentése Heinrich Calice isztambuli nagykövetnek. [Monastir] 1906. jún. 28. Fontos megjegyezni, hogy a Skopjei szandzsákban a vrhovista pártnak stabil többsége volt a macedóniai szláv közösségeken belül. ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5.

amely egyszerűen hasznát húzta az állam működésképtelenségéből, a zűrzavarból. A szerb, bolgár, macedón nemzeti célokért harcoló irreguláris alakulatok mellett ők is létrehozták a maguk fegyveres egységeit, és a nemzeti célok jelszava alatt alapvetően a lakosság terrorizálásából tartották fent magukat. Létükről a korabeli nagyhatalmak vezérkari levéltáraiban számos fotó maradt fent.¹²

E két típusba tartozó fegyveres alakulatok egymással, illetve az oszmán hatóságok ellen állandó harcot folytattak. Napirenden voltak a gyilkosságok, merényletek, emberrablások. Ennek legnagyobb vesztesei a szláv paraszti lakosság köréből kerültek ki. 1906-tól emiatt mind a VMRO, mind a vrhovisták tartottak olyan gyűléseket, ahol olyan akciótterveket fogadtak el, amelyek legalább verbálisan megfogalmazták annak a szükségességét, hogy a földműves falvakat lehetőség szerint távol kell tartani az erőszakos események egy részétől (az említett számadatok ennek sikertelenségét támasztják alá).¹³

Azonban nemcsak fegyveres alakulatok, hanem a szomszédos államok területéről érkező propagandák és ideológiák is harcoltak a térségben egymással. Ezek célközönsége elsősorban a vilájetbeli pópák és falusi tanítók társadalmi rétege, kisebb mértékben a paraszti lakosság volt. A falu identitásának legnagyobb formálóját ugyanis a pápa és a tanító volt: a falu azt a nemzeti identitást követte, amelyet ők választottak, vagy amelyre őket a fegyveres bandák rákényszerítették.¹⁴ Mindenesetre akár felekezeti, akár nemzeti eszméket terjesztettek a vilájetben, ennek köszönhetően terjedtek el a nyomtatott sajtótermékek is: folyóiratok, plakátok, brosúrák, kalendáriumok, kiáltványok, könyvek stb.

A századforduló utáni általános zűrzavar és anarchia, illetve az állam működésképtelenségének legszemléletesebb bizonyítékai azok a statisztikák, amelyek a szandzsákban a társadalmi konfliktusoknak áldozatul esetteket veszik lajstromba. Az osztrák–magyar konzulátusok levéltári anyaga a statisztikák mellett (1. táblázat) meglehetősen gazdag a vonatkozó adatokban. Az alább összeállított statisztikák 1903-as és 1905-ös konzuli jelentések alapján készültek. Fontos előre hangsúlyozni, hogy a forrásul felhasznált, kiragadott adatsorokból nem lehet a térség konfliktusait (okokat, jelenségeket) részletesen elemezni. Ezek pusztán arra szolgálnak, hogy a mindennapi erőszak mértékét – annak legextrémebb változatán, az elkövetett gyilkosságokon keresztül – szemléltessék.

Az államhatalom tekintélye és cselekvőképessége 1903 után a korábbiakhoz képest is radikálisan csökkent: a közbiztonság hiányának mértéke olyan fokot ért el, hogy az osztrák–magyar konzulátusok statisztikákat készítettek a hivatali körzetükben történt erőszakos eseményekről. Ezeknek az erőszakos ese-

12 Ausztria–Magyarország esetében az egyik ilyen akta: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Bécs), AOK-Evidenzbureau, Kt. 3483.

13 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 75/pol., pp. 4. Alfred Rappaport konzul jelentései Heinrich Calice isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1906. aug. 12. (Komitadschis Congress in Küstendil); uo. No. 94/pol., pp. 8. Alfred Rappaport konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1906. nov. 28.

14 1913-ban Macedónia megszerzésekor a szerbek minden tízből kilenc tanárt bebörtönöztek. Историја на Македонскиот народ. Том. IV., НИП Нова Македонија, Скопје, 2000. 73.

1. táblázat. A Skopjei szandzsák nemzetiségi összetétele 1903-ban ¹⁵										
Nemzetiség	Kazák							Összesen		
	Skopje	Kumanovo	Kriva Palanka (Egri Palanka)	Kratovo	Kočani	Malëš (Osmanie)	Radovište	Štip (İstrib)	Veles (Köprülü)	
Albán	muszlim	5 595	–	–	7 800	–	–	–	1 500	36 282 (10%)
	katolikus	–	–	–	–	–	–	–	–	360
Szláv	exarchista (bolgár)	23 710	22 141	17 391	16 524	16 536	7 622	19 472	29 394	178 711 (50%)
	patriarkista	8 358	108	954	1 090	288	–	–	4 130	19 334 (5,5%)
	muszlim	–	–	–	–	9 234 (pomák)	–	–	5 242 (pomák)	20 076 (5,5%)
Cörög	102	–	–	6	–	–	–	–	15	123
Arumán	360	120	–	102	1 680	–	–	–	900	3 162 (1%)
Oszmán	9 949	6 765	1 929	3 815	11 600	425	10 464	25 764	12 512	83 223 (23%)
Emigránsok Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Bulgária területéről	1500	–	–	–	–	–	–	–	–	1 500
Cserkesz	–	210	–	–	–	–	–	–	–	210
Cigány	2 404	1 008	336	336	712	485	390	378	664	6 713 (2%)
Zsidó	800	18	–	–	–	–	–	480	–	1 298
Összesen	72 789	45 784	24 514	22 604	39 406	26 968	18 476	46 094	54 357	350 992

ményeknek megvolt a maguk évszakokhoz kötött ritmusa: tavasszal a meleg beköszöntével felbukkantak a fegyveres bandák első csoportjai, jellemzően néhány fős létszámmal. A télen lerongyolódott és éhező férfiak kora tavasszal a

15 ÖStA HHStA, 19. Nachlässe, Nachlaß August Kral, Kt. 2, „Statistische Tabelle der Nationalitäts- und Religions-Verhältnisse im Vilajet Kossovo (1903)“.

célterület falvaiban erőre kaptak és faluról falura járva növelték a csapat létszámát.¹⁶ Nyár végére aztán sikerült ezt a létszámot a helyiekből és a külföldről érkező önkéntesekből 20–40 főre emelni. Tevékenységük csúcspontja a nyári aratás idejére és augusztus–szeptemberre esett, amikor a paraszti lakosság a földeken tevékenykedett, azaz kénytelen volt a viszonylag biztonságos házeitól távol tartózkodni. A támadások és merényletek száma aztán a hideg őszi napok beálltával egyre csökkent, télen pedig szinte teljesen meg is szűnt. A vilajet lakói számára emiatt a hó a legnagyobb nélkülözések mellett a legnagyobb biztonság jelképe is volt: „fehér rendőrségnek” nevezték.¹⁷ (Az államilag támogatott csetákat onnan lehetett megismerni, hogy télen is jelentős aktivitást mutattak: Ivan Stajkov említett csoportja például februárban is 30 emberből állt.)

A konzuli jelentések egyik jellegzetes példája 1905-ben Skopjében született, amelyben a szandzsákbán *május 11. és szeptember 13. között* lezajlott erőszakos eseményeket vették lajstromba (2. táblázat).¹⁸ Az alapos hivatalnok kazánként jegyezte fel az esemény dátumát (első oszlop), az áldozatok nevét és lakhelyét (második oszlop), a tettesek személyét és lakhelyét, felekezetét, esetleg az elkövetés okát és módját (harmadik oszlop). A Radovištei kaza esetében a lista a következőképpen nézett ki (a forrást eredeti nyelven idézzük):¹⁹

2. táblázat. Erőszakos cselekedetek a Radovištei kazában		
11. Mai	Fatima und Tochter Zarifa aus Treskavec	getötet, Täter unbekannt
27. Mai	Koce aus Podoreš	Vermišt
16. Juni	Demendezi aus Jargerica	getötet, Täter angeblich Comité-Rache
17. Juni	Stojan aus Jargerica	getötet, Täter angeblich Comité-Rache
19. Juni	Avram Jane dessen Frau und Tochter aus Rozbunar	verwundet, Täter 3 unbekannte Mohammedaner
20. Juni	Risto Konstantin aus Radovište	verwundet, dtto
20. Juni	Traman Dimitrija aus Delina	schwer verwundet, Täter angeblich Türken
28. Juni	Kristo Ile aus Vratice	der Tatverdächtig der Mohammedaner Damjan [sic!]
12. Juli	Jovan Velko aus Šipkovica	Vermišt
16. Juli	Angelko Trajan, Jordan Postol, Mike Lazar, Mike, Petre Stojan, Tase Gjorgje: Hirten aus Radovište	von einer mohammedanischen Bande gefesselt und durch Messerstiche getötet

16 Ilyen bandát vezetett a Kratovái kazában Todor Aleksandrov 1910-ben. ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 56/pol., pp. 8. Maryan Heimroth (a skopjei konzulátus vezetője) jelentése Eduard Otto követnek. 1910. júl. 30.

17 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 6/pol., pp. 12. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. febr. 5.

18 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 86/pol., pp. 12. Gottlieb Pára főkonzul jelentése Heinrich Calice isztambuli nagykövetnek. [Szaloniki] 1905. szept. 16. Sicherheits-verhältnisse im Amtsbezirke in der Zeit von 11. Mai bis 13. September (mit Beilag). A további statisztikákat 1905-re vonatkozóan ebből a jelentésből állították össze.

19 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 86/pol., pp. 12. Gottlieb Pára főkonzul jelentése Heinrich Calice isztambuli nagykövetnek. [Szaloniki] 1905. szept. 16.

17. Juli	Stojan Niko u. Gam: dtto	dtto.
19. Juli	Trajce Zafir aus Kance	getötet, Täter Rara Ahmed
12. August	Dane Jane und Sohn David, Koče Ilija aus Vrahovica	getötet, Täter mohammed. Comités
18. August	Tašo Georgiev aus Radovište	getötet, Täter unbekannte Comités
21. August	Ilija und Arif aus Vrahovica	getötet, Täter 3 Mohammedaner
25. August	1 unbekanntes Comité-Mitglied bei Gmerdeš	Getötet
3. September	File Risto aus Jargaica	getötet, Täter unbekannt
3. September	Todor Spasov aus Kanče	getötet, Täter Türken aus Promet
3. September	Panče Ilo aus Skorušica	getötet, Täter Türken aus Promet

Im Kaza Radovište: Getötet 23, Verwundet 4, vermißt 2.

A főkonzul feljegyzései döbbenetesek: a kérdéses négy hónap alatt (!), csak ebben a szandzsákban több száz áldozata volt a társadalmi feszültségeknek. A 3–4. táblázat az erőszakos események legfontosabb adatait foglalja össze csoportosítva (ismét fontos hangsúlyozni: a táblázatban nem szerepelnek a rendfenntartó erők által végrehajtott akciók!).

3. táblázat. Az erőszakos cselekmények típusai és áldozataik megoszlása a Skopjei szandzsákban 1905. május 11. és szeptember 13. között									
Kaza	Támadások	Cyilkosság	Sebesült	Eltűnt	Keresztény áldozat	Muszlim áldozat	Ismeretlen áldozat	Összesen	1000 lakosra jutó áldozat
Skopje	8 (átlag 5 halott!)	41	8	2	30 (2 nő)	19 (4 nő, 1 gyerek)	3 (1 nő)	52 (7 nő, 1 gyerek)	0,71
Kumanovo	9	36	9	4	21 (1 nő)	12	16	49 (1 nő)	1,07
Kriva Palanka	24	24	9	5	15 (4 nő)	–	24	38	1,55
Kratovo	13	13	5	4	9	3	10	22	0,97
Kočani	3	3	1	1	4	1	–	5	0,13
Maleš	3	3	5	2	3	2	5	10	0,37
Radovište	23	23	4	2	25 (2 nő)	3 (2 nő)	1	29	1,57
Štip	11 (átlag 3,8 halott!)	42	11	10	44	13 (1 nő)	6	63	1,37
Veles	12	12	1	5	8	5	5	18	0,33
Összesen	106	197	53	35	159 (9 nő)	58 (7 nő, 1 gyerek)	70 (1 nő)	287 (17 nő, 1 gyerek)	0,82

Az osztrák–magyar hivatalnok hosszas listái segítségével kísérletet lehet tenni bizonyos tendenciák megragadására. Bár pusztán az áldozatok és tettesek neve alapján utólag nem lehet egyértelműen tisztázni a nemzetiségi hovatartozást, de a felekezeti arányokat jó eséllyel meg lehet állapítani.²⁰

²⁰ Természetesen a hiba lehetősége itt is fennáll, hiszen előfordul olyan névalak az idézett forrásban (főleg családnév), amelyről nehéz egyértelműen megállapítani viselője vallását. Szintén probléma, hogy nem

4. táblázat. A Skopjei szandzsákban 1905. május 11. és szeptember 13. között elkövetett erőszakos cselekmények *ismert* tettesinek felekezeti hovatartozása

Kaza	Keresztény		Keresztény összesen	Muszlim		Muszlim összesen	Minden egyéb eset	Összesen
	keresztény ellen	muszlim ellen		keresztény ellen	muszlim ellen			
Skopje	5	3	8	8	3	11	26	45
Kumanovo	3	2	5	10	3	13	12	30
Kriva Palanka	2	–	2	1	–	1	7	10
Kratovo	4	–	4	–	–	1	9 + 1 ²¹	14
Kočani	–	–	0	–	–	0	5	5
Maleš	2	–	2	–	–	0	3	5
Radovište	2	1	3	9	1	10	6	19
Štip	6	1	7	13	1	14	29	50
Veles	2	1	3	2	3	5	3	11
Összesen	27 (14%)	7 (4%)	34	43 (22%)	11 (6%)	55	101 (53%)	189

A 3–4. táblázat alapján néhány tendencia a Skopjei szandzsákot illetően megállapítható. Az első szembetűnő dolog, hogy négy hónap, azaz hozzávetőleg 120 nap leforgása alatt a feljegyzett (!) 106 erőszakos támadásnak mintegy 285 áldozata volt (halottak, sebesültek, eltűntek). Ez azt jelenti, hogy a szandzsák területén naponta átlag 2,375 ember esett erőszakos támadás áldozatául; s egy támadásnak kettőnél is több áldozata volt. A hallálal, sebesüléssel vagy eltűnéssel végződő erőszakos támadások legtöbb áldozata a helyi keresztény közösségekből került ki (55,4%-a keresztény, 20,2%-a muszlim és 24,4%-a ismeretlen). A tetteseket illetően csak egy kevésbé pontos arányt lehet felállítani (29,2% muszlim, 17,9% keresztény), hiszen az esetek 52,9%-ában eredménytelennek bizonyultak a hatóságok nyomozásai. Ez pedig nemcsak az állami közigazgatási és rendfenntartó szervek hatékonyságáról árul el adatokat, hanem a Macedónia számára létrehozott, nemzetközi tiszték vezette zsandárságról is. A Koszovói vilajet egyes kerületeiben ugyanis, így például a Skopjei szandzsákban ők is tevékenykedtek – és eredménytelenül. Pusztán az ismert tettesek statisztikájára alapozva a muszlimok inkább követtek el keresztények elleni merényleteket, mint fordítva (22% vs. 4%), vagy mint hitsorsosaik ellen. Legritkábbnak a keresztények muszlimok elleni akciója bizonyult (vagy ezt tudták legkevésbé feltárni).

lehet pontosan tisztázni azt az utat, amelyen az információk a főkonzulhoz eljutottak, azaz például hogy ki vette fel eredetileg az adatokat (állami hivatalnok, a nemzetközi zsandárság külföldi tisztje; muszlim, szláv stb.). Éppen ezért az egyesített adatok a 4. táblázatban csak tendenciaszerűen értelmezendők.

21 Muszlim támadók és egy ismeretlen áldozat.

5. táblázat. A Skopjei szandzsák kazáinak felekezeti viszonyai 1903-ban (%), illetve a Skopjei szandzsákban 1905. május 11. és szeptember 13. között elkövetett erőszakos cselekmények áldozatainak és tetteseinek statisztikája az egyes kazákban (%)

Kaza	Felekezeti arány (%)			Áldozatok aránya (%)			Tettesek aránya (%)		
	keresztény	muszlim	egyéb	keresztény	muszlim	ismeretlen	keresztény	muszlim	ismeretlen
Skopje	42,8	52,8	4,4	57,7	36,5	5,8	17,7	24,3	58
Kumanovo	70,3	27,45	2,25	42,85	24,5	32,65	16,6	43,3	40,1
Kriva Palanka	90,76	7,86	1,38	39,47	0	63,53	20	10	70
Kratovo	81,63	16,87	1,5	40,9	13,63	45,47	28,57	7,15	64,28
Kočani	48,96	49,23	1,81	80	10	10	–	–	100
Maleš	62,38	35,81	1,81	30	20	50	40	–	60
Radovište	41,25	56,63	2,12	86,2	10,34	3,46	15,78	52,63	31,59
Štip	42,24	55,89	1,83	69,84	20,63	9,53	14	28	58
Veles	63,35	35,42	1,23	44,44	27,77	27,79	27,275	45,45	27,275

6. táblázat. Az áldozatok és tettesek aránya (1905. május 11. és szeptember 13. között) kazánként a szandzsák egészéhez és a kazánkénti lakossághoz viszonyítva

	Skopje	Kumanovo	Kriva Palanka	Kratovo	Radovište	Štip	Veles	A szandzsák egésze
Lakosság (%)	21	13	7	6	5	13	15	100
Áldozat (%)	18	17	13	8	10	22	6	100
Tettes (%)	24	16	5	7	10	26	6	100

Kočani és Maleš kazák az áldozatok és tettesek kis esetszáma miatt az összehasonlító vizsgálatból kihagyva.

Az áldozatok és a tettesek felekezeti adatait kaza szintre lebontva és összevetve az általános felekezeti statisztikákkal, több megállapítást is tehetünk (5–7. táblázat). Az *áldozatok abszolút száma* Skopje, Kumanovo és Štip kazákban a legnagyobb, illetve Kočani és Maleš környékén a legalacsonyabb. A magas abszolút áldozatszám azonban önmagában még nem feltétlenül számít különlegesnek, hiszen az említett kazák lakosságszámuk alapján is a legnagyobbak közé tartoztak. A *lakossághoz mért arányt* tekintve Kumanovo, Kriva Palanka, de főleg Radovište és Štip körzetében volt sok áldozat, azaz földrajzi szempontból a Skopjétől, illetve a Vardartól mint centrumtól távol eső hegyvidéki peremterületeken, a szerb–bolgár határ mentén.

A *tettesek* adatait vizsgálva hasonló általános megállapításokra és következtetésekre juthatunk, mint az áldozatok esetében. Az abszolút számukat tekintve Skopje és Štip kazák jártak az élen, míg a legkevesebb tettes Kočani és Maleš területén volt (ide csak 1911–1912-ben ért el a magas erőszakhullám). A lakosság arányához mérve viszont itt is Radovište és Štip vezet, azaz ez a vidék tekinthető a legerőszakosabb területnek (az áldozatok és tettesek aránya kétszerese a lakos-

ság szandzsákból való részesedésének). Talán nem meglepő, hogy az 1903-as összeírás szerint itt igen magas volt a muszlimok aránya (lásd például a híres Kancsov-féle „bolgár” térképet 1900-ból).²² A két kazában, a lakosság etnikai megoszlásához képest, különösen magas a keresztény áldozatok és a muszlim tettesek aránya. Azaz, itt az erőszak magyarázható a felekezeti ellentétekkel. Az abszolút tettes- és áldozatszámok alapján az itteni támadások voltak a legvéresebbek az egész szandzsák területén, ami átlag 3,8–5 halottat jelentett.

7. táblázat. A vizsgált erőszakhullám területi és felekezeti különbségei az ismert elkövetők és áldozatok statisztikájának összevetése (felülreprezentáltsága) alapján

Kaza	Keresztény áldozat/ keresztény lakosság aránya	Muszlim áldozat/ muszlim lakosság aránya	Keresztény tettes/ keresztény lakosság aránya	Muszlim tettes/ muszlim lakosság aránya	Keresztény tettes/ keresztény áldozat aránya	Muszlim tettes/ muszlim áldozat aránya	Távolság a centrumtól	Határtól való távolság
Skopje	1,35	0,69	0,41	0,46	0,31	0,67	1	2
Kumanovo	0,61	0,89	0,24	1,58	0,39	1,77	2	2
Radovište	2,09	0,18	0,38	0,93	0,18	5,09	4	3
Štip	1,65	0,37	0,33	0,50	0,20	1,36	3	4
Veles	0,70	0,78	0,43	1,28	0,61	1,64	2	5

Kriva Palanka és Kratovo az ismeretlen tettesek és áldozatok magas aránya miatt, Kočani és Maleš az esetek kis száma miatt kihagyva.

8. táblázat. A Skopjei szandzsákban 1905. május 11. és szeptember 13. között elkövetett erőszakos cselekmények korrelációs vizsgálata (csak ismert esetek bevonásával)

Keresztények aránya* vs. keresztény áldozatok aránya	-0,75	Muszlim tettesek aránya vs. központtól való távolság	-0,47
Keresztények aránya* vs. keresztény tettesek aránya	0,41	Felderítetlen ügyek aránya vs. központtól való távolság	0,36
Keresztények aránya* vs. muszlim áldozatok aránya	-0,42	Felderítetlen ügyek aránya vs. határtól való távolság	-0,55
Keresztények aránya* vs. Muszlim tettesek aránya	-0,31	Muszlim tettesek aránya vs. határtól való távolság	0,55
Keresztény áldozatok aránya vs. keresztény tettesek aránya	-0,78	Muszlim áldozatok aránya vs. határtól való távolság	0,40
Muszlim áldozatok aránya vs. muszlim tettesek aránya	0,33	Muszlim áldozatok vs. központtól való távolság	-0,76
Keresztény áldozatok aránya vs. muszlim tettesek aránya	0,29	Muszlim tettesek vs. keresztény tettesek aránya	0,19

* Keresztények helyett muszlim lakosság arányával számolva csak a koeficiens előjele változik. A szignifikáns összefüggések félkövér betűtípussal jelölve.

22 A belső területekre eső kazák esetében Skopje, Radovište és Štip relatív muszlim többségű volt (52,8–56,6%), míg Kumanovóban és Velesben a keresztények tették ki a társadalom nagyobbik részét (63,4–70,3%).

Kriva Palanka és Kratovo környékén²³ az összes ismert keresztény támadás helyi keresztények ellen irányult. Kriva Palankán ugyan az ismert támadások 10%-át muszlimok hajtották végre keresztények ellen, de tekintve a kaza általános felekezeti arányait, megköckéztatható, hogy az ismeretlen tettesek túlnyomó többsége keresztény volt. Ez pedig feltételezhetően azzal függött össze, hogy ezekben a kazákban volt a legkielevezettebb a szerb és bolgár nemzeti eszmék közötti küzdelem. Ennek ellenére is igaz, hogy a keresztény áldozatok és a keresztény tettesek aránya között fordított a kapcsolat, azaz a szandzsák egészen minél nagyobb a keresztény áldozatok aránya, annál kisebb a keresztény elkövetőké ($k=-0,78$). A többi korrelációs együttható nem volt magas: a keresztények (és muszlimok) felekezeti aránya a kazákban nem volt erős kapcsolatban a keresztény és muszlim tettesek vagy akár a muszlim áldozatok kazánkénti arányával ($k<0,5$). Azaz nem mondható ki, hogy a zömmel keresztények lakta területeken egyértelműen a muszlimok az atrocitások elkövetői vagy fordítva (8. táblázat).²⁴ Kumanovóban az ismert akciók zöme muszlim támadót és keresztény áldozatot mutatott ki, noha a muszlimok aránya ott 30% alatt maradt. Štipben szintén a muszlimok keresztények elleni fellépése volt domináns, de itt a muszlim lakosság alkotta a többséget.²⁵ A felekezeti adatsorok vizsgálata alapján tehát az egyes kazák közötti különbségek és hasonlóságok érdekes módon nem kizárólag attól függően változtak, hogy az adott közigazgatási egység muszlim vagy keresztény többségű volt-e. A társadalmi erőszak mértékének szempontjából a kazák aszerint is csoportokat alkottak, hogy a birodalom közvetlen határai mentén feküdtek-e vagy sem. Leegyszerűsítve: az erőszak mértéke a belső területeken alacsonyabb, a szerb és bolgár határ mentén fekvő kazákban magasabb volt.

Sokatmondóak a bűnesetek felderítési arányai, a tettesek azonosítása (9. táblázat). Általános tendencia, hogy a bolgár határ mentén található kazákban voltak a legeredménytelenebbek a rendfenntartó erők. Kriva Palanka, Kratovo, Kočani és Maleš közigazgatási területein a felderítetlenségi arány 60% (Maleš) és 100% (Kočani) között mozgott!²⁶ Tekintve, hogy a felderítési arány ennyire rossz,

23 A keresztény többségű közigazgatási egységek közül Kriva Palanka és Kratovo voltak a legjelentősebbek (a keresztények aránya: 81,63%, illetve 90,76%), bár lakosságszámuk alapján a kisebbek közé tartoztak. Ezeken a periférikus helyeken a felderítési arány kifejezetten rossz volt.

24 A keresztények aránya és a keresztény tettesek aránya közötti relatíve magas, de mégis 0,5 alatt maradó korrelációs koefficiens mögött az húzódhat, hogy a keresztény–keresztény ellentétek felfelé, a keresztény–muszlim ellentétek lefelé mozdítják el a korreláció erősségét. Ugyanígy nincs összefüggés a muszlim áldozatok aránya és keresztény tettesek kazánkénti aránya között, de a muszlim áldozatok és muszlim tettesek kazánkénti aránya között sem mutatható ki erőteljes kapcsolat. Ezek oka az, hogy muszlim–muszlim viszonylatban ugyanúgy létezett konfliktus, mint muszlim–keresztény viszonylatban, s ennek kimutatására a korrelációs vizsgálat alkalmatlan.

25 A muszlim áldozatok aránya a központhoz közel volt magasabb ($r=0,76$), hiszen itt éltek kompakt etnikai tömbben is, de ez önmagában még nem utal sem az erőszak elterjedtségére, sem a tettesek kilétére (muszlim vagy keresztény). A kedvezőbb felderítési arányok alapján úgy tűnik, hogy a belső területeken a muszlimok közül kerültek ki nagyobb százalékban az elkövetők ($k=0,51$).

26 A helyzet azonban máshol sem volt túl kedvező, hiszen Skopje és Štip területén mintegy 58% volt az ismeretlen tettesek aránya, de Kumanovo, Radovište és Veles esetében is meglehetősen magas volt (27,2–40,1% között).

ezért a tettesek felekezeti megoszlásának vizsgálata nagyon bizonytalan.²⁷ Talán annyit meg lehet kockáztatni, hogy a keresztény tettesek a legnagyobb arányszámmal a bolgár határ menti keresztény és szláv többségű területeken tették ki, míg a muszlim tettesek aránya Kumanovo, Veles és Radovište környékén volt a legnagyobb (43,3–52,63%).²⁸ Emögött elsősorban felekezeti ellenségeskedések álltak, vagy mint a karadagi eset mutatja, szokásjogon alapuló konfliktussorozatok is (10. táblázat)²⁹.

9. táblázat. Az egyes tényezők szerepe a felderítetlen ügyek, keresztény és muszlim áldozatok, illetve tettesek számának alakulásában (1905. május 11–szeptember 13.)									
Felderítetlen ügyek aránya	Standardizált Beta	Keresztény áldozatok aránya	Standardizált Beta	Muszlim áldozatok	Standardizált Beta	Keresztény tettes	Standardizált Beta	Muszlim tettes	Standardizált Beta
Muszlim áldozat, %	–0,183	Muszlim tettesek, %	0,247	Távolság a központtól	–0,891	Muszlimok %	0,110	Muszlimok %	1,035
Keresztény áldozat, %	0,155	Keresztény tettesek, %	–0,612	Keresztény tettesek, %	0,558	Keresztény áldozatok %	–0,805	Muszlim áldozatok %	–1,547
Keresztények %	0,076	Keresztények %	–0,494	Muszlimok %	0,557	Távolság a központtól	0,564	Távolság a központtól	–1,687
Központtól való távolság	0,223	Központtól való távolság	0,344	Muszlim tettesek, %	–0,234	Muszlim áldozatok %	0,466	Keresztény tettesek %	0,921

27 A központtól való távolság és a muszlim elkövetők esetében viszont a korrelációs koefficiens $r = -0,86$, azaz minél kisebb a muszlim tettesek aránya az összesből, annál nagyobb a felderítetlen ügyeké. A felderítetlen esetek aránya és a központtól való távolság korrelációs koefficiense 0,37.

28 Ha a távolságot határtól való távolságként értelmezzük, akkor megállapítható, hogy minél messzebb vagyunk a határtól, annál nagyobb a muszlim tettesek aránya (ez összefügg biztonságérzetükkel és az etnikai viszonyokkal is) és annál kisebb a felderítetlen ügyeké ($r=0,55$ és $-0,55$).

29 Mivel a kapcsolatok erőssége több tényezőtől függ, az egyes változók esetében regresszióanalízissel megkíséreltük az egyes tényezők szerepének megbecslését. Így például a felderítetlen ügyek aránya egyértelműen a központtól való távolsággal (határhoz való közelséggel) mutatta a legnagyobb korrelációt, miként a keresztény áldozatok aránya esetében is ez volt a legerősebb tényező (megelőzve a muszlim tettesek arányát mint okot). A muszlim áldozatok arányában a központhoz való közelség dominál inkább: itt a muszlim lakosság számaránya éppen akkora hatótényezőt jelentett, mint a keresztény tettesek gyakorisága. A keresztény tettesek számára a központtól való távolság jelentett leginkább motivációt.

10. táblázat. Összefoglaló táblázat: az erőszakhullám lokális társadalmi sajátosságai (1905. május 11–szeptember 13.)									
	Skopje	Kumanovo	Kriva Palanka	Kratovo	Kočani	Maleš	Radovište	Štip	Veles
Központtól távol (x), határhoz közel (y)		y	xy	xy	Xy	xy	x	x	
Felderítetlen ügyek aránya magas	x		x	x	X	x		x	
Muszlim lakosság aránya jelentős	xx				Xx	x	xx	xx	x
Áldozatok aránya a lakossághoz mérve nagy		x	x				x	x	
Tettesek aránya a lakossághoz mérve nagy	x						x	x	
Muszlim–keresztény ellentét	x	x					x	x	
Keresztény–keresztény ellentét	x	x		x				x	
Muszlim–muszlim ellentét	x	x							x
Ismert tettes inkább muszlim		x					x	x	x
Ismert tettes inkább keresztény				x					
Keresztény tettes főleg muszlimok ellen									
Keresztény áldozatok felülreprezentáltak	x						x	x	

Az 1908 előtti időszakra vonatkozólag maradt fent statisztika a vilajetből kivándoroltakról is. Hasonlóan a fenti elemzéshez, itt is csupán egy önkényesen kiragadott forrással szeretnénk a problémát szemléltetni. Az alapkérdés így hangzik: a vilajet lakossága körében tapasztalható kivándorlás az erőszak elől történt-e, vagy alapvetően más okai voltak? Az osztrák–magyar levéltári források alapján úgy tűnik, hogy szemben a Bitolai vilajettel, ahol a politikai helyzet volt talán a legfontosabb motiváció, Koszovóban inkább gazdasági okok miatt kényszerültek sokan migrációra. Szintén különbség, hogy utóbbi vilajetből döntően 1906–1907 után indult csak meg a kivándorlás az Egyesült Államokba, a migránsok többsége az Oszmán Birodalomban vagy a környékbeli államokban keresett elsősorban munkát.³⁰

Az emigránsok csaknem valamennyien keresztény (katolikus és pravoszláv) férfiak voltak³¹ és a legszegényebb, képzetlen társadalmi rétegből kerültek ki. Szakmával (szabó, kőműves stb.) szinte egyik kivándorló sem rendelkezett.

30 A kivándorlás mértékéről nagyon nehéz valós adatokat találni. Ennek legfőbb oka, hogy bár a hatóságok a Koszovói vilajetben nem támasztottak adminisztrációs akadályokat a kivándorlók elé, az úti okmányokat valamilyen európai nagy kikötővárosig állították ki, így nem tudni, hogy hányan is jutottak el az Újvilágba.

31 Fontos megjegyezni, hogy a statisztika „bolgár” szava nem egyértelmű nemzetiségi kategória a kor osztrák–magyar szóhasználatában. ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 330. (Beilage No. 26, pp. 5.) Alfred Rappaport konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1907. márc. 21. Ezzel ellentétben viszont a bitolai bolgár konzulátus iratanyagában az exarchista és a bolgár ekvivalens terminusok, sőt az egyházi kérdésekre vonatkozó iratokban is így szerepel: bolgár templom, bolgár iskola. Пѣдѣлѣнѣ, ф. 331к. оп. 1. а. е. 309. л. 31.

Elsősorban olyan napszámosok voltak, akik az év nagy részében állandóan úton voltak a birodalom területén, hogy munkát találjanak.³² Miután a munkalehetőségek száma radikálisan visszaesett, ezek hiányában és az éhezés elől menekülve³³ döntöttek egyre többen úgy, hogy „a napi kétdolláros bér” reményében kivándorolnak. Szintén tendencia, hogy a kivándorlók többsége azon városok környékéről származott, ahol volt kivándorlást szervező ügynökség (Skopje, Tetovo, Lipljan) vagy vasúti megállóhely. Az, hogy csak férfiak vándoroltak ki, arra utal, hogy nem örökre kívánták elhagyni falujukat és családjaikat, hanem pusztán a munkalehetőség keresése inspirálta őket. A Koszovói vilajetből a kivándorlók Fiumén és Hamburgon keresztül hagyták el Európát. Egy személynek a procedura körülbelül 500 frank költséggel járt (útlevél, útiköltség stb.).³⁴

A vilajet keleti felén élő keresztény szláv paraszti lakosság elűzésének vagy kivándorlásának komoly gazdasági következményei lettek a századfordulót követően. Gyakorlatilag elfogyott, megdrágult az a munkaerő, amellyel a nagybirtokokat művelni lehetett. Ennek köszönhetően sok csiflik egyszerűen tönkrement, és a tulajdonos kénytelen volt megvételre felajánlani azt az eddig a földet terményhányadért művelő parasztnak (lásd később).³⁵ Emiatt a Kriva Palanka-i kaza tisztségviselői és nagybirtokosai több erőfeszítést is tettek, hogy a vilajet nyugati feléből muszlim albán telepeseket hozzanak földművesnek a térségbe. Fontos azonban itt újra megjegyezni, hogy a helyi keresztény parasztság elűzésében- elvándorlásában nemcsak gazdasági okok vagy az 1878-as események játszottak szerepet, hanem azok a szláv agitátorok és bandák is, amelyek folyamatosan nyugtalanították ezt a határvidéket. Utóbbiak célja elsősorban az volt, hogy gazdaságilag ellehetetlenítsék a helyi muszlim földesurakat és a parasztok közül tagokat rekrutáljanak saját soraikba.³⁶

32 Ez általános jelenség volt: az egyházi anyagokat (válásokat) vizsgáló Sztanislava Sztojceva kutatásai bizonyították, hogy Dél-Macedóniában akár évekre is eltűntek a felnőtt férfiak munkavállalás céljából. Станислава Стойчева: Гурбетчиството като фактор в развитието на Българското население в Битолско и Преспа в началото на XX век. Македонски Преглед – Macedonian Review 30 (2007) 4. sz. 47–76.; Станислава Стойчева: Българското семейство в Македония на границата между две столетия: аспекти на кризата (1897–1902 г.). Известия на Българското Историческо Дружество. Т. 41. 2011. (in print).

33 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 19/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. febr. 20.

34 Ua.

35 ЦДЛ, ф. 335к. оп. 1. а. е. 402. л. 8–10.

36 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 55/pol., pp. 7. Gottlieb Pára főkonzul jelentése Johann Styrcea isztambuli követségi tanácsosnak. [Szaloniki] 1905. máj. 31.; uo. No. 61/pol., pp. 12. Alfréd Rappaport konzul jelentése Heinrich Calice isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1906. jún. 27. Ugyanígy az 1908 előtti időszak egyik jellegzetes eseménye, hogy a nemzetközi tisztek vezette zsandárság ellen a muszlim lakosok rendszeresen merényleteket hajtottak végre. A merényletek azonban nem a tisztek ellen irányultak, hanem a helyi keresztényekből rekrutálódó közlegénység ellen. ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 92/res., pp. 3. Gottlieb Pára főkonzul jelentése Heinrich Calice isztambuli nagykövetnek. [Szaloniki] 1902. aug. 15.

Az oszmán kormányzat, a szomszédos államok és a helyi lakosság stratégiái

Az 1908-as ifjútörök forradalmat követően jelentős változások zajlottak le a Skopjei szandzsákban a lakosság szintjén is. Az egyik ilyen változás az volt, hogy az eddig is meglevő nemzetiségi ellentétek végleg a legdominánsabbak lettek az összes konfliktusforrás közül. A felekezeti identitás ugyan nyomokban és bizonyos esetekben még megnyilvánult mind a keresztényeknél, mind a muszlimoknál,³⁷ de jellemző, hogy az osztrák–magyar konzuli jelentések politikai elemzéseit 1908-at követően, amennyiben nem kormányzati vagy helyi adminisztrációs problémákkal foglalkoztak, elsősorban a nemzetiségi elnevezések (bolgár, szerb, albán) fogalmai köré csoportosították.

Az alábbiakban jelen tanulmány nem kívánja az összes nemzetiség szempontjából górcső alá venni a Skopjei szandzsák társadalmi törésvonalait. Ezek közül csupán hármat emel ki: a hatalmat gyakorló ifjútörök párt tevékenységét, a közigazgatási egység kicsi, de harcias kisebbségének, a szerbségnek a politikáját és a bolgár közösség reakcióit.

Az 1908-as forradalom, majd az ezt követő választások következtében átalakult a szandzsák és a vilajet vezetése. Annak ellenére, hogy a régi, tapasztalattal rendelkező hivatalnokok többségét a birodalom távoli pontjaira helyezték át, a Koszovói vilajet ezen délkeleti része a változás utáni első hónapokban relatíve nyugodtnak számított. Ennek oka nem a fiatal ifjútörök hivatalnokok tehetsége és rátermettsége volt, sokkal inkább az új kormányzónak, az energikus Hadi pasának az érdeme.³⁸ A Skopjei szandzsákban ezt a külsődleges nyugalmat azzal biztosította, hogy saját lokális hírszerző hálózatot épített ki. Célja az volt, hogy minden potenciális ellenzéki személyről (klerikusokról, tanítókról, bandavezérekéről, újságírókról, nemzeti klubok vezetőiről stb.) információi legyenek. Ezeket aztán arra használta, hogy egy-egy kisebb válság idején tömegesen letartóztassa őket és ezzel elejét vegye a nagyobb megmozdulásoknak (akár az állam, akár egy másik felekezet/nemzetiség ellen irányulnának is).³⁹ Tekintve azonban, hogy a társadalmi feszültségeket meg sem próbálta konszolidálni, illetve elhanyagolta a politikai és gazdasági problémák kezelését, az államhatalom végleges összeomlását ebben a térségben sem tudta megakadályozni.

1909-ben négy nemzeti klub működött Skopjében: a szerb, a bolgár, az ifjútörök és az albán. Az első kettő radikálisan képviselte nemzeti ideológiáját,

37 Ez megtörténhetett egy kegyhely elleni támadás után, de egy ismertebb bandavezér vagy katonatiszt temetése kapcsán is. ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 83/pol., pp. 6. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. 1909. nov. 27.; uo. No. 73/pol., pp. 8. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otton követnek. [Skopje] 1910. okt. 14.

38 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 69/pol., pp. 24. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1908. okt. 5.

39 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. [Skopje] 1909. máj. 30.; uo. No. 3/pol., pp. 6. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1910. jan. 14.

míg utóbbi kettő, részben a személyi átfedtség okán is, egymással szoros kapcsolatban volt. 1909 őszén a vilajet vezetése arra tett kísérletet, hogy Skopjében létrehozzon egy olyan nemzetiségek feletti civil klubot, amely tere lehetne az ifjútörökök és a radikális nemzeti egyesületek közötti kommunikációnak. Terveik szerint az „oszmán klub” gyűjtőszervezete lett volna a nemzeti kluboknak. Tagsága az egyes nemzetiségek kompetenciával rendelkező küldötteiből állt volna fel. A klub demonstrálta volna a lakosság különböző csoportjainak a hatóságokkal való kiegyezés valós lehetőségét, egyben visszatartó ereje lett volna a kormányzat-ellenes tevékenységeknek.⁴⁰ A terv mögött az az ifjútörök meggyőződés állt, hogy a béke érdekében a központi hatalomnak csak a legradikálisabb nemzetiségi szervezetekkel (bolgár, szerb) kell kiegyezni, a békésebb célokat megfogalmazó kisebbségek pedig kihagyhatók a tárgyalásokból.⁴¹ A két radikális nemzetiségi klub tagjai ugyanis befolyást gyakoroltak mind a mérsékeltbb politikai erők, mind a helyi szerveződésű bandák felett.⁴² Az oszmán klub létrehozásának jogi háttérét az úgynevezett „Oszmán Törvény” adta, amely kimondta, hogy az államot az oszmán nemzet alkotja, ezért csak oszmán egyesületeket, klubokat lehet alapítani. Egyéb nemzetiségű klub alapítása és működése tilos.⁴³

Az oszmán klub létrehozására tett erőfeszítésnek azonban nem volt realitása: a keresztény nemzeti klubok egymással sem voltak békülékeny hangulatban, ráadásul a tárgyalásokhoz az ifjútörök oldalnak valós tekintélyre lett volna szüksége. Ez azonban egyre kevésbé állt rendelkezésre. 1909-et követően gyakorlatilag nem vagy csak kismértékben tudták fedezni a hivatalnokok és rendfenntartó erők fizetését. Ez nemcsak a tekintély, hanem a befolyás elvesztésével is járt. Az államhatalom az alföldi területeken és a városokban a teljes szétesés határára került.⁴⁴

Az ifjútörök vezetés radikális szárnya emiatt 1909 késő tavaszán változtatott addigi muszlimpolitikáján. A nyitás a vallásilag fanatikus városi csoportok felé történt meg. Külvárosi mecsetekben titokban tárgyalások indultak a helyi felekezeti előjárók és az ifjútörökök között. Utóbbiak elképzelése az volt, hogy a VMRO mintájára létre kell hozni egy titkos muszlim szervezetet, saját szervezeti szabályzattal, amely a megbízható és alkalmas muszlim férfiakból, a keresztényekhez hasonló módon, harcoló csapatokat szervezne. Az ehhez szükséges fegyvereket a mecsetekben lehetne tárolni. Ezzel az ifjútörök politika egyszerre igyekezett megnyerni a fanatikus muszlimok közösségeit, háttérbe szorítani a saját pártján

40 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 49/pol., pp. 8. (Beilag, pp. 5). Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. júl. 9.

41 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 33/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. márc. 26.

42 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5.

43 *Albert Gottfried Krause: Das Problem der albanischen Unabhängigkeit in den Jahren 1908–1914.* Phil. Diss., Wien, 1970. 60–61.

44 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 19/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. febr. 20.

belüli mérsékelt irányzatot és egyben felkészülni egy nyílt fegyveres konfliktusra a vilájet területén.⁴⁵

A városi muszlim közösségek mellett azonban a vidéki muszlim birtokosok követeléseivel is kellett valamit kezdeni. Elsősorban a szerb és bolgár határ menti kazákban volt nagy a nyugtalanság, hiszen ezeken a területeken gyakorlatilag a fegyveres bandák voltak az urak. A keresztények és muszlimok közötti konfliktus itt végképp eszkalálódott.⁴⁶ A szandzsák vezetése miután belátta, hogy képtelen kézben tartani a külső kazák ellenőrzését, 1909 tavaszától kezdve fegyvereket kezdett osztani a muszlimoknak, többek között a katonai raktárakból. Erre az után került sor, miután a vidéki oszmán bejek megfenyegették a katonai vezetőket: vagy fegyverosztás lesz, vagy fellázítják az albánokat és velük rabolják ki a raktárakat.⁴⁷

A fanatikus muszlimok felé való nyitás és a határ menti muszlimok felfegyverzése mindenképpen figyelemreméltó változás. A muszlimok biztonságérzete a Skopjei szandzsákban ugyanis 1908-ban még stabilabbnak tűnt. Meglepő módon Bosznia-Hercegovina annexiója sem változtatott ezen. Az osztrák–magyar konzuli jelentések alapján úgy tűnik, hogy a szandzsák muszlimjai gyakorlatilag már tudomásul vették a tartomány elszakadását. Bár egy Osztrák–Magyar Monarchiával megvívandó háború lehetőségét nem zárták ki, összességében azt gondolták, hogy Bosznia inkább legyen osztrák–magyar, mint szerb. Sőt az annexiótól azt várták, hogy a muszlimok tömegesen elhagyják a tartomány területét és a szandzsákban telepszenek le, nem kis mértékben javítva ezzel a felekezeti arányokon.⁴⁸ Mindenesetre a kiképzés hiánya mellett a fenti politika is magyarázza, hogy például később, egy 1911-es štípi merényletsorozat kapcsán, a kaszárnnyákból kirendelt oszmán katonaság miért volt képtelen a muszlim civilek keresztényellenes pogromját leállítani.

Az ifjútörök vezetés a Skopjei szandzsákban az albánokkal szemben nem alakított ki új politikai koncepciót.⁴⁹ Az albán nemzeti klubokat továbbra is ifjútörök filiákként kezelték, és folytatták a felekezeti alapú asszimilációs politikájukat. Ez leginkább abban tükröződött, hogy elutasították az albán kulturális követeléseket, többek között az 1908-as latin betűs albán ábécé elfogadását. Az ifjútörök

45 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. [Skopje] 1909. máj. 30.

46 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. [Skopje] 1909. máj. 30.; uo. No.15/pol., pp. 5. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1910. márc. 7.

47 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 33/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. márc. 26.; uo. No. 80/pol., pp. 3. Maryan Heimroth (a skopjei konzulátus vezetője) jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1910. nov. 4.

48 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 19/pol., pp. 8.; uo. No. 33/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. febr. 20.; 1909. márc. 26.

49 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5.

politika ugyanakkor felfigyelt a helyi szerbek azon törekvésére, amely az ábécé kapcsán felmerült feszültségeket az állami adminisztráció és az albánok között elmélyíteni szándékozott.⁵⁰ Ugy tűnik, komoly ifjútörök–albán konfliktus ebben a szandzsákban, szemben a Koszovói vilajet többi részével, nem volt.⁵¹ Tetovo, Gostivar, Prizren stb. régióival szemben, ahol még egy egyre erőszakosabb katolikus/ortodox albán–muszlim albán konfliktust is kezelni kellett, az albán népességén belül itt nem voltak éles társadalmi törésvonalak.⁵²

A bolgár problémákkal szemben (egyház, iskolák, bandatevékenység) a szandzsák vezetése teljesen tehetetlen volt.⁵³ Mindössze arra tehettek kísérletet, hogy a legnagyobb problémákat bizonyos keretek között tartásák, illetve a helyi szerbek mellett a kisebb, demokratikusabban gondolkodó bolgár és macedón szervezeteket kijátsszák a vrhovisták ellen.⁵⁴

Az oszmán központi kormányzat 1910-ben próbálta meg átfogó módon rendezni az egyház és az iskolák körül kialakult vitákat. 1910. június 15-én törvény született az egyházi és az iskolai vagyon megosztásáról az exarchisták és a patriarkisták között, amitől a kormányzat a rivalizálás csökkenését és a közbiztonság javulását várta.⁵⁵ A jogszabály alapján az állam osztotta el a különböző felekezetek templomainak, iskoláinak fenntartására fordítható összeget. A törvény 3. cikkelye szerint a falu templomát az építő közösségnek kellett adni, amennyiben annak aránya időközben nem zsugorodott 33% alá. Ebben az esetben ugyanis a templom (és az iskola) a másik közösséget illette meg (ugyanakkor a jogszabály lehetőséget adott az eredeti közösségnek egy új templom építésére). A 4. cikkely szerint ahol több templom volt, ott meg kellett osztani az épületeket a közösségek között, de ha az egyik közösség aránya nem érte el a 33%-ot, akkor a templomokat át kellett engedni a másiknak. Ha e törvény hatályba lépése után egy (rész)közösség felekezetet váltott, joga volt templomot építeni a saját költségén.⁵⁶

A törvény tartalma két szempont miatt is érdekes. Egyrészt a törvényszöveg alapján lehetőség nyílt az etnikai viszonyok felvázolására Macedóniában; a jogszabály végrehajtása előtt ugyanis egy bizottság összeírta a települések házait felekezeti hovatartozás szerint.⁵⁷ Másrészt, éppen az összeírás miatt, legitim módon nyomozásokat lehetett indítani az eddig (és ezután) elkövetett visszaélésekkel

50 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. [Skopje] 1909. máj. 30.

51 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 15/pol., pp. 5.; uo. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentései Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1910. márc. 7.; 1909. máj. 5.

52 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 49/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. júl. 9.

53 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 19/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. febr. 20.

54 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5.; uo. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. [Skopje] 1909. máj. 30.

55 ЦДИА, ф. 331к. оп. 1. а. е. 309. л. 22–26. és л. 76.

56 Lásd a skopjei Čair mahalla bolgár lakosságának szándékait. ЦДИА, ф. 335к. оп. 1. а. е. 402. л. 16., 1911. jún. 10.; uo. а. е. 354. Szent Konsztantin és Szent Elena templomának alapkövetétele 1907-ben.

57 Az összeírásokat a vitás területeken lásd: ЦДИА, ф. 331к. оп. 1. а. е. 309. л. 23. 28–31.

kapcsolatban. Korábban ugyanis számos kisebb felekezethez tartozó közösség számolt be arról, hogy a többségi vagy politikailag domináns (például pappal rendelkező) közösség egyszerűen fizikailag akadályozta meg, hogy a másik felekezet tagjai hozzájuthassanak az egyházi szentségekhez. Egy Ali Riza parlamenti elnöknek írt macedón-bolgár levélből az is kiderül, hogy a reform előtti időkben sok helyütt 6-7 éven át nem kereszteltek gyerekeket a más felekezethez tartozó papok, és kétségbe vonták „a legszentebb emberi jogot – Istenhez saját módunk szerint való könyörgést”.⁵⁸

Ugyanakkor a reform után is gyakori eset volt, hogy az exarchista falu nem tudott megszabadulni grekofil papjától (főleg Dél-Macedóniában),⁵⁹ vagy a többség nem kapta meg a falu templomát és iskoláját (Armenochóri). Az is megtörtént, hogy az iskolát inkább bezárták, mintsem hogy egy másik nemzetiség kezére kerüljön (Gorničevo).⁶⁰

A keresztények bandatevékenységével szemben, amely egyben a nemzeti propagandaterjesztés legradikálisabb és legvéresebb módja is volt, a helyi hatóságok 1909 tavasza óta rendeleti felhatalmazással léptek fel.⁶¹ 1909 novemberében már a parlament is törvényt hozott a bandák felszámolására: a szabadcsapatok felállítása és léte, a fegyvertartás tilos volt. A csapat vezetőjére elfogása esetén kivégzés, a bandatagra börtönbüntetés várt. A jogszabály alapján a bandatagok családtagjait is tömlöcbe lehetett vetni.⁶²

Az isztambuli kormányzat emellett 1910-ben azt is elhatározta, hogy a Koszovói, Bitolai és Shkodrai vilajetek problémáinak kezeléseként, a hadsereg alakulatainak segítségével, általános lefegyverzési akciót hajt végre.⁶³ Ennek több oka is volt. Egyrészt ily módon másodszor is behajthatta az éves adókat, az útba eső városokban katonai erővel felszámolhatta a nemzeti egyesületeket (épületek lerombolása, tagok börtönbe vetése, nyomtatványok megsemmisítése), illetve vidéken mérsékelhette a társadalmi erőszak mértékét. Másrészt elejét kívánta venni

58 A Prizren környéki bolgár kolostorok lakói említik, hogy a Bitolai kazában, Kraklinóban 1909. október 31-én Vasziosz görög vladika bezáratta a bolgár templomot és iskolát, noha azt a bolgár (exarchista) Gennadij szentelte fel még 1878-ban, az alapító fermán pedig a falusiaknak adta a templomot (s a falunak 53-57 exarchista háztartása volt és csak hét görög). A falu 1904-ben elszakadt a patriarkátustól, de ennek ellenére Havzi pasa közbelépéséig a templomot a patriarkátus hívei használták. Ezt követően egy évvel a helyiek visszakapták ugyan, de 1909-ben újra elvették tőlük. Dihovóban négy bolgárt megölt egy andartisz cseta, mert a templom használatának jogát a hat görög háztartás vindikálta magának. A grekofilek száma a nagy nyomás ellenére is csak 15-re nőtt 1910-re, míg az exarchistáké 50 felett volt. ЦДИА, ф. 312к. оп. 2. а. е. 10. л. 31. 1909. nov. 7.

59 ЦДИА, ф. 331к. оп. 1. а. е. 309. л. 30.

60 ЦДИА, ф. 331к. оп. 1. а. е. 309. л. 31.

61 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 33/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. márc. 26.

62 Azokon a területeken, ahol a (törzsi) szokásjogok szabályozták a mindennapi élet kereteit (például Skopska Crna Gora), ez adott esetben egész falvakat érinthetett. A vérbosszúval kapcsolatos kötelezettségek miatt eleve mindig voltak bandák.

63 A helyzet értelmezéséhez tudni kell, hogy az ifjútörök reformok ellenére a hadsereg alapvetően muszlim jellegű maradt, az 1908 után megszűnő csendőrség viszont inkább keresztény jellegű volt.

újabb albán lázadásoknak, többek között erőszakos újoncozással.⁶⁴ Az akció első sorban az albánlakta vidékek ellen irányult, emiatt a Skopjei szandzsák nem tartozott a kiemelt céltérületek közé.

A hadsereg, több tízezer katona, nehéztüzérséggel ellátva, az akciót a lehető legerőszakosabban hajtotta végre.⁶⁵ A fegyverek begyűjtése mellett cél volt a helyi (keresztény) lakosság megfélemlítése is. Az akció úgy zajlott, hogy egy adott területen bekerítettek egy falut, az ágyúkkal sortűzet nyitottak, majd a megrémült lakosságot brutálisan megverték és a férfiak egy részét bilincsbe verve elhurcolták. A megfélemlítettek ezek után ellenállás nélkül beszolgáltatták fegyvereiket. A katonaság mindezt még azokban a hónapokban igyekezett végrehajtani, amikor a bandatevékenység nem indult meg, és a bandák nem tudták szintén megfélemlítéssel a lakosságot befolyásolni.⁶⁶

A határ menti kazákban már nehezebb volt kivitelezni az akciót, mivel a lefegyverzésről szóló hírek hamarabb ideértek, mint a katonaság. Volt, ahol a fegyverek egy részét sikerült elrejtetni, volt, ahol a férfiak fegyverrel és családjaikkal külföldre menekültek (Bulgáriába).⁶⁷

A szandzsák központi kazáinak keresztény lakossága többször tiltakozott a lefegyverzési akció ellen, mind a hatóságoknál, mind a skopjei egyházfőknél és konzuloknál. Arra hivatkoztak, hogy fegyverek hiányában teljesen ki lesznek szolgáltatva a helyi muszlim lakosság támadásainak, de ugyanígy nem fogják tudni magukat megvédeni a fegyveres szabadcsapatoktól sem. A panaszokra azonban nem reagált az állami adminisztráció. Sőt a panaszt tevők többsége azért, mert panasszal élt, személye elleni erőszakos támadást kockáztatott. 1910. július 9-én így járt az orašjei bolgár Vane Zafirov pópa (Kumanovói kaza), akit egy Bulgáriából érkező bandavezér, Hriszto Lazarev veretett halálra. Több szerencséje volt a živinai bolgár parasztembernek, Sztojce Csaparanszkijnak (Skopjei kaza), akinek sikerült elmenekülni a konjari muszlim müdir (körülbelül polgármester) halálos ítélete elől.⁶⁸

A lefegyverzési akció eredményéről csak vilajetszintű statisztikák maradtak fent, emiatt nincs mód megállapítani, hogy a Skopjei szandzsák részesedése ebből mennyi volt. A fennmaradt számok magasnak tűnnek, de jól érzékeltetik a lakosság körében tartott fegyverek mennyiségét. A Koszovói vilajetben 1910 szeptemberéig mintegy 150 ezer fegyvert koboztak el (lő- és hidegfegyvereket vegyesen), de a katonaság még további 50 ezer darabot tervezett begyűjteni. Ez az

64 Nevila Nika: Përmbledhje dokumentesh mbi kryengritjet shqiptare (1910–1912). Instituti i Historisë, Prishtinë, 2003 és Peter Bartl: Albanien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Pustet, Regensburg, 1995. (Ost- und Südosteuropa – Geschichte der Länder und Völker) 125.

65 A több vilajetre kiterjedő lefegyverzési akciót 1911-ben is végrehajtották. Az akció megismétlésétől való félelem volt az 1912. évi Hasan Prishtina-féle felkelés egyik közvetlen kiváltó oka.

66 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 56/pol., pp. 8. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. júl. 30.

67 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 73/pol., pp. 8. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. okt. 14.

68 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 56/pol., pp. 8. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. júl. 30.

összesen 200 ezer fegyver a vilajet szláv és albán lakosságától fele-fele arányban származott.⁶⁹ Az akció sikere már a kortársak szemében is kétséges volt. Egyrészt a helyi osztrák–magyar konzul szerint az összegyűjtött fegyverek nagy része használhatatlan volt.⁷⁰ Másrészt a lakosság csempészet útján bármikor képes volt felfegyverezni önmagát.⁷¹

A bolgár állam a hadsereg tevékenységét a muszlimok felfegyverzési akciójaként értékelte. Mindenünnen olyan hírek érkeztek, hogy a raktárakban tartott fegyvereket a muszlim lakosság között osztják szét. Mahmud Sevket pasa azonban elutasította a bolgár kormányzat interveniálását, arra hivatkozva, hogy a fegyverrel ellátottak mind tartalékosok (*redif*), akiket kénytelenek voltak behívni a cseták ellen. A bolgár kormányzat viszont több helyütt is arról értesült, hogy a kiosztott fegyverek a muszlim falufőnököknél (*muktar*) maradtak, s az akció után sem kerültek vissza a katonai raktárakba.⁷²

Figyelemre méltó, hogy a szandzsákban egyedül a szerb kisebbség nem tiltakozott a lefegyverzési akció ellen. A skopjei osztrák–magyar konzul szerint ennek két oka volt: az együttműködésért cserébe így akartak előnyhöz jutni az egyházi és iskolai kérdésekben a bolgárokkal szemben; illetve a belgrádi kormány nem kívánt felesleges konfliktusokba keveredni az Oszmán Birodalommal. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy Belgrád, Szerbiából érkező bandavezéreken keresztül (például Skopljance), megüzente a szandzsák szerb kisebbségének, hogy az elkobzott fegyvereket bármikor kész pótolni.⁷³

A Skopjei szandzsákban a legnagyobb kihívás az új ifjútörök vezetés előtt kétségkívül a bolgár és a szerb kérdésekhez kapcsolódott. A két nemzetiség politikai törekvéseit és a kettejük között kialakult ellenséges viszonyt eleve lehetetlen volt kezelni, egy minden oldal számára elfogadható kompromisszum megkötésének nem volt reális alapja.⁷⁴

A Skopjei szandzsák szerb közösségének politikáját alapvetően három dolog határozta meg. A szandzsákon belül a szerbek a legkisebb nemzetiségek közé tartoztak (a lakosságon belül csupán 5,5%-ot tettek ki; a keresztényeken belül pedig 9,6%-ot).⁷⁵ A szerb nemzeti eszme terjesztésének legnagyobb ellenlábasai a bolgárok (vrhovisták) voltak. Tekintve hogy az állam lokális képviselőinek legna-

69 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 57/pol., pp. 4. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. aug. 15.

70 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 56/pol., pp. 8. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. júl. 30.

71 A skopjei katolikus érsek, az albán származású Lazër Mjeda szerint: „Der Albanese verkauft sogar sein Hemd, wenn er ein gutes Gewehr benoetigt. Ein Waffenschmuggel wird namentlich im Winter und falls die Truppen abziehen, kaum auf Schwierigkeiten stossen.” ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 57/pol., pp. 4. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. aug. 15.

72 ЦУА, ф. 331к. оп. 1. а. е. 351. л. 2–3.

73 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 56/pol., pp. 8. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. júl. 30.

74 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. 1909. máj. 30.

75 ÖStA HHStA, 19. Nachlässe, Nachlaß August Kral, Kt. 2, „Statistische Tabelle der Nationalitäts- und Religions-Verhältnisse im Vilajet Kossovo (1903)”.

gyobb problémáit is a bolgár törekvések generálták, és hogy a helyi szerbekben a birodalomra nézve a legkisebb veszélyforrást látták, a skopjei szandzsákvezetés és a szerb politikai vezetőréteg egymás természetes szövetségeseivé váltak. Ez a jelenség – az oszmán államhatalom és a szerb lakosság együttműködése – lokális szinten is jelen volt.⁷⁶

A Skopjei szandzsák szerbjeinek („oszmán szerbek”) világi érdekképviselését két helyi pártszerveződés vállalta magára: a nemzetiek klubja és az Alkotmányozó Néppárt. Nézeteik között nagy különbségek nem voltak (utóbbi talán nyitottabbnak számított az oszmán kormányzat felé), a differenciát közöttük a Belgrádból érkező anyagi támogatásról szóló vita alakította ki. Nézeteltéréseik praktikus következménye az volt, hogy a szerbek lakta falvak alapvetően egyik vagy másik párthoz tartoztak. A két pártszerveződés a nagyobb településeken (Skopje, Kumanovo) helyi szervezeteket hozott létre, illetve egy skupštinát, amely a szandzsákbeli szerbek közös szervezete volt. Az osztrák–magyar levéltári források alapján úgy tűnik, hogy a belső viták ellenére a szerb politikai szervezetek kifelé egységesen és határozottan képviselték közös kisebbségi érdekeiket.⁷⁷

Egy érdekközösségen alapuló, szorosabb ifjútörök–szerb együttműködés már az 1908-as választásokon is tapasztalható volt.⁷⁸ A szandzsák vezetése a helyi szerb közösség irányába békülékeny hangnemet ütött meg. Igyekezett bizonyos mértékig elfogadni és tolerálni a szerb kívánalmakat, de ez nem jelenti azt, hogy teret engedett volna minden szerb követelésnek. Ha a helyzet úgy kívánta, akkor szerb politikai és fegyveres vezetőket ugyanúgy letartóztattak, mint bárki mást.⁷⁹ Mégis azt lehet mondani, hogy a szandzsákon belül komoly előnyökhöz és lehetőségekhez jutottak a szerb közösség tagjai (az egyház- és iskolapolitika, illetve egyéb kulturális követelések terén),⁸⁰ amiért cserébe az ifjútörökök a helyi bolgárellenes kormányzati intézkedések támogatását várták el.⁸¹ Ez 1909 folyamán nemcsak a Skopjei szandzsák specifikuma volt, hanem az egész

76 Prilep környékén 1909 novemberéből fennmaradt néhány bolgár kolostor panaszlevele, amelyben a szerzetesek leírták, hogy 1906-ban Slapč és Zarze faluban a szerbek két kolostort erőszakosan kisajátítottak. Az ifjútörök államcsíny után, az egyházi kérdések rendezése során az állam a két létesítményt bolgár kézbe adta vissza (1909–1910). Mivel azonban a szerbek kisajátították a kolostorok vagyonát is, továbbá a környéken lévő falvaknak (Dabnica és Nebregovo) eszük ágában sem volt szerbségükről lemondva bolgárrá válni, az egyháziak közössége kénytelen volt a bolgár államhoz fordulni, és 100 török líra értékben anyagi segítséget kérni. A kapott pénzből albán zsoldosokat béreltek a vagyon visszaszerzésére. Az említett falvak azonban, szintén albán zsoldosokra támaszkodva, ellenálltak. A bolgárok minderről mind a szandzsák-, mind a vilajethatóságoknak beszámoltak, de előrelépés nem történt. ЦДИА, ф. 313к. оп. 2. а. е. 10. л. 31.

77 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 19/pol., pp. 8.; uo. No. 33/pol., pp. 8. Robert Lukes jelentései Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. febr. 20.; 1909. márc. 26.

78 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 69/pol., pp. 24. Robert Lukes konzulátusi alkalmazotti jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1908. okt. 5.

79 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. 1909. máj. 30.

80 A Prilep környéki bolgár kolostorok és szerb falvak vitájában az államhatalom, a törvények ignorálásával, a szerbek mellé állt.

81 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5.

Koszovó vilajetben így volt.⁸² Ez mindenképpen figyelemreméltó dolog. Sőt az albánkérdésre kifejezetten érzékeny osztrák–magyar diplomácia arra is felfigyelt, hogy az ifjútörök–szerb érdekközösség az albán kulturális törekvések kapcsán is megjelent. Igaz, hogy ez elsősorban a vilajet nyugati és északi régióiban, ahol az albánok lakosságán belül aránya jóval nagyobb volt, mint a Skopjei szandzsákban.⁸³

A helyi szerb közösség vezetői 1908-at követően alapvetően nem törekedtek újabb társadalmi pozíciók megszerzésére. Céljuk elsősorban az volt, hogy a már elért eredményeiket megtartsák és megerősítsék, illetve baráti viszonyt ápoljanak az ifjútörökökkel. A jó viszony, úgy tűnt, zavartalan lesz, mivel az állam kezdetben valóban nem akadályozta a politikai önszerveződést, többek között a szandzsákon belüli skupština működését sem. Ettől függetlenül az ifjútörök forradalommal nem tűnt el minden ellentét és probléma a szerbek és az állam között. A helyi szerb nemzeti közösség hivatalos elismerése, illetve a kulturális jogok megadása továbbra is a célkitűzések között szerepeltek.⁸⁴ Ugyanígy cél volt, hogy Debar–Veles térsége is kapjon egy szerb metropolitát, illetve hogy az ifjútörökök támogassák a szerb egyházi propagandát.⁸⁵ Összességében a helyi szerbek igyekeztek legalább a külsőségeket tekintve egy mérsékeltebb politikát folytatni az új kormányzattal szemben. Ugyanakkor nem kívántak lemondani „a parlamenten kívüli, kevésbé békés eszközök használatáról sem”.⁸⁶

Az állammal fenntartott konszolidáltnak tekinthető politikai kapcsolat mellett jóval több konfliktushelyzetet teremtett az iskolák és egyházak körüli vita a szerbek és a bolgárok között. Fontos azonban leszögezni, hogy ezek a viták elsősorban a szerbek pozícióvédő politikájának részei voltak, semmint egy nyílt és általános etnikai konfliktus részei.

Az egyházi konfliktus a szandzsákban 1902-ben lépett egy újabb fázisba, amikor Skopje többek között⁸⁷ egy szerb metropolita székhelye is lett. Már korábban is komoly ellentétek és harcok folytak patriarkisták és exarchisták között (pozícióért, épületekért, egyházközségekért és „lelkekért”), de a metropolita megjelenése mindenképpen változást hozott.⁸⁸ A szerb metropolita számára ugyanis

82 „Gegenwärtig sind sie [die Jungtürken – Cs.-D. K.] jedoch bestrebt, speziell die Serben im Vilajet von Kossova, ohne dem eigenen Programme in irgend welcher Weise Abbruch zu tun, nach Möglichkeit zu befriedigen.” ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. [Skopje] 1909. máj. 30.

83 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 78/pol., pp. 6. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. [Skopje] 1909. nov. 11.

84 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5.

85 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5.

86 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5., uo. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. [Skopje] 1909. máj. 30.

87 A város otthont adott egy bolgár metropolitának és egy katolikus érseknek is.

88 Szintén konfliktusforrás volt a skopjei metropolitahelyek megüresedése, amikor is a rivális egyház a másik metropolitaválasztását hátráltatta. ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 15/pol., pp. 5. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1910. márc. 7.

az addigi bolgár egyházi területekből le kellett választani egy saját egyházmegyét és hatáskört, illetve meg kellett osztani a meglévő egyházi ingatlanokat.⁸⁹ Márpedig ameddig elért a nemzeti egyház szervezete, addig ért el a nemzeti propaganda is. Összesen 14 templom hovatartozásáról folytak egyre elmérgesedőbb viták, illetve arról, hogy a szerb egyházfő alapíthat-e új templomokat. A megoldást nehezítette, hogy a vilajet vezetése felállított egy bizottságot az egyházi konfliktus kezelésére, amelynek tagjai között csak exarchisták voltak (azaz csak bolgár tagjai voltak). Emellett a szandzsák keresztény lakosságának többsége sem kívánt egy új egyházszervezet tagja lenni, mivel nemzetiségét tekintve nem volt szerb.

A fenti okok miatt volt konfliktus az iskolák kapcsán is.⁹⁰ Az iskolák tanítóinak nemzetfelfogása határozta meg alapvetően a falu identitását. A szerb metropolita, amikor egyházközségeket és templomokat akart megszerezni, akkor iskolákat is birtokolni akart. Nemzeti elkötelezettségének egyik jele volt, hogy azokban a kazákban, ahol a legelkeseredettebb, legvéresebb küzdelem folyt a bolgár és a szerb nemzeti propagátorok között (Kriva Palanka, Kumanovo, illetve a vilajet egyéb területeit illetően: Tetovo, Gostivar), összesen 28 új iskolát kívánt alapítani a tartományi vezetés támogatása mellett – részben sikerrel.⁹¹ A bolgár exarchátussal szembeni hátrányos helyzetét próbálta ellensúlyozni azzal, hogy nemcsak a helyi, hanem a szaloniki ifjútörök bizottsággal is igyekezett jó kapcsolatokat ápolni.

További érdekesség, hogy az iskolák felügyeletével kapcsolatban a metropolita nemcsak a bolgár egyházzal szemben vívott küzdelmet, hanem voltak konfliktusai Belgráddal és az egyik helyi szerb párttal is. Előbbinek végül is az lett a vége, hogy a szerb külügyminisztérium beleegyezett a korábbi rendszerhez való visszatérésbe, azaz az általa finanszírozott világi iskolák visszakérültek a metropolita (az egyház) kezelésébe. Ez együtt járt azzal, hogy a tanítói testületek is lassanként cserélődni kezdtek (civil helyett felekezeti tanítók). A laikus oktatás részben háttérbe szorult, illetve az oktatási rend és a követelményrendszer újra egységes lett. Ez két dologra utal: egyrészt a skopjei szerb konzulátus nem tudott egy iskolarendszert működtetni és közvetlenül felügyelni, másrészt a szerb egyház igényt tartott bizonyos pozíciókra, akár az anyaországgal szemben is. Nem világos, vajon a pozíciószerezés mögött regionális érdekek, esetleg nemzeti koncepciók rivalizálása állhat-e. A helyi egyház megerősödésének egyik oka feltehetően az volt, hogy a hatalomra került kormányzat 1909-től kezdve akadályozta-tiltotta a nemzeti klubok működését, így azok tevékenységének egy része ismét az egyház égisze alatt folytatható volt csak tovább.⁹² A másik konfliktus azzal állhatott összefüggésben, hogy az Alkotmányozó Néppártnak voltak megbékélési törekvései az oszmán államhatalom-

89 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 88/pol., pp. 24. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1908. dec. 11.

90 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 33/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. márc. 26.

91 Az új iskolanyitásokról: ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 88/pol., pp. 24. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1908. dec. 11.

92 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 15/pol., pp. 5. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1910. márc. 7.

mal szemben. A skopjei szerb egyház politikai támogatását ezért kizárólag a nemzeti klubnak tartotta fent. Az Alkotmányozó Néppárthoz tartozó falvakban például kilátásba helyezte az általa fenntartott iskolák bezárását is!⁹³

Politikai és kulturális törekvéseik mellett a szerb politikusok gazdasági eszközökkel is segíteni kívánták nemzeti programjukat, mégpedig a szerb tulajdonban lévő ingatlanok mennyiségének növelésével. Ez elsősorban azt jelentette, hogy olyan földterületeket vásároltak volna vissza, amelyeket szerb tulajdonosaik korábban muszlimoknak adtak el, vagy amelyekre az előzőtt bolgár lakosság nem mert visszatérni. A szükséges anyagi eszközöket úgy teremtették volna meg, hogy a belgrádi *Zadruga* bank felügyelete alatt létrehoztak volna a tíz, skopjei egyházmegyében található egyházközségben egy-egy takarékbetét-szövetkezet formájában működő fiókot. Ennek a gazdasági programnak a keresztülviteléhez azonban szükség lett volna a hatóságok beleegyezésére is.⁹⁴ A földvásárlásokkal kapcsolatos tervek kétségkívül további feszültségek forrásai lettek a helyi szerb és bolgár lakosság között.

Az ifjútörökökkel szemben tanúsított békülékeny és mérsékelt szerb politika („pozíciómegtartás”), továbbá az egyházi és iskolapolitikai törekvések megerősödése nem volt a véletlen műve. 1908-at követően ugyanis – a kedvezőtlen nemzetiségi arányok miatt és az eredményes bolgár felekezeti és nemzeti propagandának köszönhetően – jelentősen gyengültek a szerb kisebbség pozíciói a szandzsákban. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele volt, hogy számos, a szerb nemzeti mozgalom aktív tagjai szemében „szerbnek számító”, pravoszláv déli szláv lakos és falu lett „bolgárrá”. Az osztrák–magyar konzulátus jelentései alapján a szandzsákban tevékenykedő szerbiai és magyarországi (!) származású szerb vajdák vezette szabadcsapatok 1909-től egyre több megtorló gyilkosságot hajtottak végre, hogy ezt a tendenciát megállítsák. Az „elbolgárosodott szerbek” („bulgarisierte Serben”), illetve a bolgárosodó szerb falvak elleni szerb támadások száma elsősorban Kriva Palanka, Kumanovo és Veles kazákban nőtt meg. Ez természetesen kiváltotta a bolgár bandák ellenreakcióit is.⁹⁵

A bolgárosodó tendenciák megállításának módjairól konkrét eseteket is feljegyeztek az osztrák–magyar konzulok.⁹⁶ A szerb vajdák például csapataikkal előszeretettel keresték fel azokat a falvakat, amelyek férfilakossága munkakeresés céljából távol tartózkodott otthonától (a konkrét eseteket Kriva Palanka, Kumanovo és Skopje kazákban jegyezték fel). A belgrádi bolgár követ szerint leginkább ezek voltak a szerb agitációnak kitett települések: ilyen volt Kumanovo kazában Orlanci, Kičevo térségéből Bigor-Dolenci, Gorno Dolenci, Dvorci. A fal-

93 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 33/pol., 7. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. márc. 26.

94 ÖStA HHStA, PA. VII/Fasz. 434. No. 33/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. márc. 26.

95 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. [Skopje] 1909. máj. 30.

96 A fent említett esetek forrása: ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5.

vakban a cseták állandósuló jelenlétén túl az okozott dilemmát, hogy a szerb hatóságok gyakran zaklatták a Belgrádban vagy Pirotnban dolgozó vendégmunkásokat, fizetésük visszatartásával vagy szabad eltávozásuk meggátolásával kényszerítve őket, hogy szerbnek vallják magukat, illetve hogy erről a falu közösségét is írásbeli vallomásra bírják (Mihail Georgiev például testvérétől kért ilyen igazolást Dvorciból).⁹⁷ Orlanciból 1909 áprilisában 100 férfi dolgozott Belgrádban. A szerb kormányzat 3000 levát ajánlott egy szerb iskola megnyitásáért Orlanciban, amivel 68 támogatót szerzett a 100 férfi közül.⁹⁸ Gyakoriak voltak a családon belüli szakadások is, ahol a férfiak egy része a szerbséget, másik része pedig a bolgárságot választotta.⁹⁹

Nem csökkent az erőszak emellett a tanítók és pópák vékony társadalmi rétege ellen sem. 1909 tavaszán így mészárolták le Aleksander Mankov bolgár tanítót szerb támadók (Rahovdol falu, Veles kaza) és így gyilkolták meg Aleksandar szerb tanítót bolgár tettesek Novoselóban (kozlei tanító, Skopjei kaza, Zeleniko nahije). A štípi bolgár Mane Miklarov pápa azért vesztette életét, mert a szerb nemzeti eszmék híve lett, míg a radibuši Arsov pápa „bűne” az volt, hogy a bolgár nemzethez szeretett volna tartozni (Kriva Palanka kaza). Figyelemre méltó, hogy a kolostori előljárókat pénzzel is csábították az egyik vagy másik nemzeti táborba. A stalkovcei pravoszláv kolostor igumenjének például, aki vitában állt a helyi bolgár falusi előljárókkal, „szerb oldalról” egy komolyabb összeget ajánlottak fel azért, hogy magát szerbnek vallja. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a felsorolt módszerek nem szerbspecifikusak: a szandzsákban hasonló módon jártak el a bolgárok is.

A Skopjei szandzsákban (a Koszovói vilajet más szandzsákjaival ellentétben!) a szerb politikusok még egy területen próbálták pozícióikat erősíteni a bolgárokkal szemben: az albánkérdésen keresztül.¹⁰⁰ A bolgárokkal szemben, ahogy

97 ЦДЛ, ф. 315к. оп. 2. а. е. 10. л. 7.

98 Uo.

99 A következő eset egy család meghasonlásának történetét mondja el, tehát az egyéni döntések szintjéig visz le. Teodoszi Mihajlov apja, Mihail Krlev szabó volt Kumanovóban, aki forradalmi és „egyéb” tevékenységéért oszmán börtönbe került, ahonnan 1908-ban amnesztiával szabadult. Élete újrakezdése és fia taníttatása céljából a kumanovói bolgár közösségtől kért segítyt, de elutasították. Ekkor a szerbekhez fordult, akik 10–15 török lírát adtak neki (kb. 300 frank), igaz, cserébe feladatokat kellett elvállalnia. Az apa hamarosan a szerbekhez pártolt, így bolgár általános iskolába járó, bolgár tudatú fiát először a belgrádi pedagógiai iskolába, majd ahogy egyre fanatikusabbá vált, egy csetnikgyűlés során szerb altisztképzőbe kívánta irattatni. A fiú ezt elutasította, s titokban a bolgár konzulhoz fordult, aki megígérte neki, hogy kimentik Belgrádból, és a küszteidili (bolgár) tanítóképzőbe járhat, ha mindent elmond apjáról a bolgároknak. Az apa Nišben és Pirotnban a szerbek mellett agitált, a vásárra igyekvő vagy munkát vállaló, Macedóniából érkező falusiakat erőszakkal (és a szerb kormányzat pénzével) szerbizációra kényszerítette, majd hazaküldte őket Macedóniába agitálni Orlanciba és Orahovába (Kičevo). Az apa bolgár ügynököket is likvidált, a bolgárokkal levelező magánsemmélyeket pedig feladta a rendőrségnek. Mindezért havi 80–100 frankot kapott (egy középiskolai tanár fizetése). Itt tehát a megélhetés és a bosszú (az eredeti közössége elutasítása) egyaránt motiváló tényező volt. ЦДЛ, ф. 315к. оп. 2. а. е. 10. л. 21.

100 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 44/pol., pp. 8. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Eduard Otto követnek. 1909. máj. 30.; uo. No. 15/pol., pp. 5. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1910. márc. 7.

már korábban többször volt róla szó, ebben a közigazgatási egységben létezett egy bizonyos mértékű ifjútörök–szerb együttműködés. Tekintve azonban, hogy az ifjútörökök nem kívántak automatikusan minden szerb kívánságot teljesíteni, utóbbiak arra tettek kísérletet, hogy kiélezzék a helyi albán klubok konfliktusait a hatalomra került új párttal. Az albán nemzeti klubok ugyanis, amelyek számos településen egyben az ifjútörök alapszervezeteket is jelentették, egyre határozottabban és erőszakosabban álltak ki kulturális követeléseik mellett. 1908-ban Bitolában egy kongresszuson megszületett az albán latin betűs ábécé, amelynek állami elismerését a Skopjei szandzsák albán közösségei is elvárták. Egy elmérgesedő albán–ifjútörök szembenállástól a helyi szerb politikusok saját tárgyalási pozícióik javulását várták utóbbiakkal szemben. Fontos azonban azt is megjegyezni, hogy ezzel egyidejűleg nem kívántak konfliktusba kerülni az albán klubokkal sem. A helyi szerb *Vardar* újság több gesztust is tett ennek érdekében, 1909 márciusában például az albánokat „testvérnépként” aposztrofálta.¹⁰¹

Úgy tűnik, hogy az anyaország, Szerbia is igazodott az Oszmán Birodalomban élő szerbek regionális érdekeihez. A belgrádi nemzetgyűlés például határozatot hozott arról, hogy Dél-Szerbia egykori muszlim birtokosainak kárpótlására felajánl egy bizonyos összeget. A gesztus pozitív visszhangot váltott ki a szandzsák muszlimjainak körében, és ez valóban adott némi mozgásteret a helyi szerb politikusoknak.¹⁰²

A parlamenten kívül használt „kevésbé mérsékelt” eszközök tekintetében is aktív szerepet játszott Belgrád.¹⁰³ Egyrészt megnövekedett a szandzsákba érkező bandavezérek és ezzel a bandák száma (1909. tél végén ez 28 bandát jelentett), másrészt javítani kívántak a szabadcsapatok fegyverzetén. Szintén cél volt a szerb falvak lakosságának, illetve a nemzeti klubok tagságának felfegyverzése is. A Szerbiából érkező Martini-puskák, revolverek, robbanóanyag és muníció egyik kiemelt célterülete a Preševo–Gjilan–Kumanovo háromszög volt, ahol a helyi lakosságot elsősorban a muszlim támadások elleni védekezés céljából kívánták fegyverrel ellátni.¹⁰⁴ A fegyverszállítás és -szétosztás, illetve a bandák tevékenységének összehangolása a skopjei osztrák–magyar konzulátus szerint a helyi szerb főkonzul feladata volt. A fegyverszállítások gördülékenysége érdekében lefizették a rendfenntartó erők muszlim főtisztjeinek egy részét is.¹⁰⁵ Fontos megjegyezni, hogy a bolgár falvak, a fenti metódust alkalmazva (konzulátusok, egyház, bandák,

101 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 33/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. márc. 26.

102 Az eseményről a *Vardar* című újság számolt be 1909. kora tavaszán. ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 33/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. márc. 26.

103 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 19/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. febr. 20.

104 A fegyvercsempészet tényéről: ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 57/pol., pp. 4. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. aug. 15.

105 A Skopjei szandzsákban például egy bizonyos „Ibrahim efendit” (a jelentés nem jelölte meg nemzetiségét, csak azt, hogy a Koszovói vilajetből származott). ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 73/pol., pp. 8. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. okt. 14.

pópák és tanítók), szintén kaptak rendszeres fegyverszállítmányokat Bulgáriából.¹⁰⁶ A nemzeti célok elérésében játszott szerepük fontosságára utal, hogy a bolgár falvakban a bandák mellett a tanítók (és gyaníthatóan a pópák)¹⁰⁷ voltak a felelősök a fegyverek elosztásáért.¹⁰⁸

A szerb nemzeti törekvéseket segítette a Skopjei szandzsákban, hogy az egyházi és iskolai konfliktus mellett a bolgár lakosság 1908-at követően egyre jobban ki volt téve a térségben megerősödő VMRO és a vrhovisták közötti összecsapásoknak is. Az oszmán hatóságok figyelmét szintén egyre jobban lekötötte a muszlim pomák lakosság elleni pravoszláv bolgár támadások számának megnövekedése is a határ mentén fekvő kazákban.¹⁰⁹

Szerbia általános „határontúli” kisebbségpolitikája mellett érdemes mikroszinten is bepillantani a kisállami támogatási politika mindennapi gyakorlatába és a helyi, nemzeti öntudatot érintő közösségi szintű döntések motivációiba, ezúttal egy bolgár példán keresztül.

Pusta-Bresnica falu Skopjétől délnyugatra feküdt, mintegy ötórányi jársorra, hegyek és erdőségek között, a Vardar túlsó partján.¹¹⁰ Ebben az etnikailag igen kevert térségben a település szomszédai a félig bolgár, félig török Jablica, az albánok lakta Sveta Petka (Shën Perëndi, Skopje mellett) és a szerbofil Zdunje voltak. Pusta-Bresnica lakói Ahmad bej csíftlik-nagybirtokán dolgoztak. A bej 15–20 éve nem járt a birtokán, ügyeit két keháján (körülbélül gazdatiszt) keresztül intézte (őket a falusiak élelmezték és szállásolták el, de a kehájának nem volt joghatóságuk a falu felett).¹¹¹ A település lakosainak mindaddig nem volt földtulajdonuk,¹¹² amíg a bej fel nem kínálta nekik megvételre birtokait 6000 török líráért, amit a helyiek három részletben fizetendő 4200 lírára alkudtak le. Az utolsó 1000 lírát azonban nem tudták előteremteni (körülbélül 20 ezer leva), ezért a skopjei bolgár

106 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 19/pol., pp. 8. Robert Lukes konzulátusi alkalmazott jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. febr. 20.; uo. No. 9/pol., pp. 12. Alfred Rappaport konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1908. febr. 5.

107 Erre a Prizreni szandzsákban van adat 1910-ből. ÖStA HHStA, PA. XXXVIII. Kt. 405. Nr. 86. Oskar Prochaska konzul jelentése Berchtold közös külügyminiszternek. 1912. aug. 27.

108 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 56/pol., pp. 8.; uo. No. 73/pol., pp. 8. Maryan Heimroth konzul jelentései Eduard Otto követnek. 1910. júl. 30.; 1910. okt. 14. Feltételezhető, hogy ez a szerb falvak esetében is így volt.

109 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 19/pol., pp. 8. Lukes jelentése Pallavicininek. 1909. febr. 20.; uo. No. 40/pol., pp. 12. Georg Adamkiewicz alkonzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1909. máj. 5.; uo. No. 80/pol., pp. 3. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1910. nov. 4.; uo. No. 73/pol., pp. 8. Maryan Heimroth konzul jelentése Eduard Otto követnek. 1910. okt. 14.

110 Pusta-Bresnica 1908–1909 fordulójáról származó kérvénye. ЦДЛ, ф. 335к. оп. 1. а. е. 402. л. 8–10.

111 Midőn egy tanár érkezett a faluba a metropolitától, a keháják – miután lepénzelték őket – engedték a működését. A bej azonban tudomást szerezve az ügyről megtiltotta a tanítást. Itt mutatkozott meg a feudális hierarchia sajátossága – mivel a falusiak nem érintkeztek a bejjel, csak a kehájákat tudták befolyásolni, akik viszont a bejnek tartoztak engedelmességgel. Így a parasztok önállósodási törekvése megfeneklett.

112 A falusiak úgynevezett rajatok voltak, azaz olyan parasztok, akik a birtokot terményhányadért művelték. Magántulajdonban csak a nyájak voltak. A föld árát a nyájak árából és erdőelésből akarták fedezni.

metropolita biztatására Bulgáriához fordultak segítségért. Azzal érveltek, hogy Bresnica az egyetlen bolgár falu a térségben, a szomszédos településeken más etnikumok élnek.¹¹³ Az etnikai hovatartozásnak korábban, legalábbis a bej vagy a mezőgazdaság szempontjából, nem volt jelentősége, de a megelégnélő propaganda miatt a különbségek jelentősége megnőtt, az identitás vállalása immár veszélyforrássá lépett elő: „...a falu egyetlen gránit sziklaszirt, melyen a szerb propaganda eddig mindig bezúzta a fejét... A helyiek eddig mindig megvédték bolgárságukat, noha ez mindig jogfosztottsággal járt együtt.”¹¹⁴ A falu bolgár lakossága azonban egyúttal hasznot is kívánt ebből húzni: a lakosok földet és nemzeti iskolát akartak, és ehhez kérték a bolgár kormány anyagi támogatását, a hiányzó 1000 lírát.¹¹⁵ Levelükben felhívták a figyelmet, hogy a skopjei szerb metropolita már megkísérelt a településen egy szerb iskolát nyitni, de ellenálltak.¹¹⁶ A szófiai kormányzat azonban – a skopjei bolgár metropolita támogatása ellenére – 1909. február 6-án elutasította a kérést.¹¹⁷ Ez nagyon kellemetlen helyzetbe hozta a helyieket, hiszen a tranzakció már elkezdődött.

Kérdés, vajon miért ezt a döntést hozta a bolgár kormányzat. Vajon az volt az ok, hogy a falu magányosan ékelődött más etnikumú falvak közé, és a kormányzat reménytelennek ítélte a befektetést, a pénz megtérülését? Lehet, hogy éppen az volt a gond Pusta-Bresnicával, hogy konfliktuszónában feküdt, a bolgár állam vonzáskörzetének határán? Eleve lemondtak a Vardaron túli területekről? Vagy a vidék érdektelen volt, és a városokra összpontosított a bolgár kormányzat? Túl nagy volt az összeg?

Valószínűleg egyik sem. 1907-ben a gostivari templom erőszakos elvétele miatt az egyház mellett maga a bolgár állam is tiltakozott, tehát érdekelte a Vardaron túli területek sorsa.¹¹⁸ Ha a falu biztonságos zónában feküdt volna, kérését akkor is, még könnyebben elutasíthatták volna. „A biztonságos zónában” lévő települések és a Vardar-túlpartiak azonos valószínűséggel kaptak pénzt. A Vardar bal partján fekvő Gradec és Gorno Vodno iskolája 1908. április 9-én például 350 levát kapott a bolgár külügyminisztériumtól, míg a Vardar jobb partján található Smilovci 1908. november 13-án 600 levát a Bolgár Nemzeti Bankon keresztül.¹¹⁹ Az itt említett 20 ezer leva nagy összeg az előbbiekhöz képest, de a skopjei bolgár

113 Mi több, hangsúlyozták a település geopolitikai, közlekedés-földrajzi adottságait (!), azt állítva, hogy elvágja a kičevói (poreči) és skopjei szerbek összeköttetéseit. Ezért mindkét központból erőteljes szerb propaganda alatt állt a falu a kérvény szerint.

114 ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а. е. 402. л. 8–9.

115 „De van egy állam, ahol a patriotizmus él, s a nemzeti nagylelkűség és a kormányzati bölcsesség jele lenne, ha a bolgár kormányzat átutalna a skopjei bolgár metropolitához 1000 lírát.” ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а. е. 402. л. 8–9.

116 Érdekes jelenség, hogy a kérvény ugyanazt az jelenséget – az iskola megnyitásának kérdését – egyszerre fordítja a helyi hatalom (a bej) ellen, aki megtagadta azt, és a szerbek ellen (akik iskolát akartak nyitni), holott az első esetben a bej azzal, hogy nem engedélyezte a szerb iskola alapítását, éppen a bolgárok kezére játszott.

117 ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а. е. 402. л. 15. 1909. febr. 6.

118 ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а. е. 355. (1907)

119 ЦДА, ф. 335к. оп. 1. а. е. 402. л. 5., л. 7., 1908. ápr. 9.; 1908. nov. 13.

metropolita 1907-ben (egy évvel esetünk előtt) még jelentős támogatást kapott, 6000–7000 levát oktatásügyre.¹²⁰ Esetleg Szófia csak tisztán ideológiai célokra (egyház, oktatás) adott anyagi támogatást? Talán. Vagy a kérvényben lévő túlzások szűrhattak szemet? (Pusta-Bresnica ugyanis egy hegytetőn feküdt, aligha akadályozhatta ténylegesen az összeköttetést Poreč és Skopje között, mint ahogy a falusiak állították.)

De a választ valójában máshol kell keresni. Hasonlóan Szerbiához, a bolgár kormányzat számára is egyértelmű volt, hogy rombolni hatékonyabb, mint építeni. A templomok, iskolák, földek sok befektetést igényeltek, s a föld művelésétől még senki nem vált bolgárrá (az iskolától, templomtól talán igen), ráadásul az elért eredményt kis befektetéssel meg lehetett semmisíteni. Ez a felismerés ahhoz vezetett, hogy a nemzetépítés szempontjából leghasznosabb módszer, a legnagyobb „eredményeket” hozó vállalkozás: a bandaháború (az erőszak kiterjesztése). 1908-at követően, amikor a falu benyújtotta kérelmét, az a kisállami dotációs politikában egybeesett az úgynevezett macedónkérdés harmadik fázisával: a korlátlan bandaháborúval.

Ahogy egy szerb példán keresztül már volt róla szó, Pusta-Bresnica esetében sem vágtak már egybe a nemzeti egyház és a nemzeti állam érdekei, illetve céljai. 1908-ra ugyanis minden megváltozott. A földvásárlás elősegítése korábban sem volt a bolgár kormányzat kedvelt támogatási formája, amikor még az „építkezés” zajlott. Az ifjútörök forradalom után viszont a „rombolás” ideje jött el: a befektetés célpontjainak megváltoztatásával tulajdonképpen minden balkáni kisállam a polgárháborús állapotok felszításában látta a nemzeti célok elérésének egyetlen módját. Szó volt róla, hogy az 1907-ben Štip és Kočani környékére érkező szerb cseták 300 ezer dinárt kaptak a szerb kormányzattól, hogy szerb „hitre” térítsék a helyi szláv lakosságot.¹²¹ Ha egy falu hűségét meg lehet venni 20 ezer leváért (ez mellesleg nem kevés, 30 öthektáros parasztgazda, vagy 20 hivatalnok, vagy 6 hadnagy éves jövedelmével egyenértékű összeg), akkor a szerbek 15 falut tudtak volna megvenni az összegből, ami nem kicsi, de nem is döntő nagyságú terület a macedón viszonyok közepette. Nem is a lakosság megvásárlására költöttek, s nem is iskolákba fektették a pénzt a szerbek, hanem fegyvereket vettek, s a csetákat önfenntartóvá alakították (ami azt jelentette, hogy alkalmanként elhajtottak 100–150 juhot).

1911-ben tovább mélyült a birodalom válsága. A Skopjei szandzsákból az osztrák–magyar konzuli jelentések már csak szinte az erőszakról tudósítottak. 1912 májusában legkevesebb négy szerb cseta indult Vranjéból a Skopjei szandzsák területére.¹²² A bolgár irreguláris fegyveres alakulatok egyre több állam elleni merényletet hajtottak végre: hivatali épületeket és vasúti pontokat támadtak

120 ЦДЛ, ф. 335к. оп. 1. а. е. 352. (1907)

121 ЦДЛ, ф. 335. оп. 1. а. е. 396. л. 5–6.

122 Ivan Babunski és 14 embere Veles körül tevékenykedett, Stojčo vajda és emberei Skopska Crna Gora vidékét járták, Todor Algunki volt kumanovói tanár szülővárosát „látogatta meg”, míg Bosko vajda csetája Prilep felé vonult. ЦДЛ, ф. 331к. оп. 1. а. е. 367. л. 6.

meg, dinamitrobbantásokkal fenyegették a hivatalnokokat és katonatiszteket, bombatámadásokat intéztek a postaépületek ellen.¹²³ A hatóságok nem voltak képesek magukat megvédeni. A vérszemét kapott bandák ez év őszén már odáig merészkedtek, hogy nemcsak vidéken, hanem már a városokban is nyíltan közlekedtek (csoportban, fegyveresen). Éjszakánként a helyi lakosok közül senki nem tartózkodott az utcákon, csupán a katonaság és zsandárság csapatai, amelyek rendszeresen összecsaptak a településekre beszivárgó szabadcsapatokkal.¹²⁴

A szerb bandák nyílt etnikai tisztogatásba kezdtek a határ mentén, akcióik egyre brutálisabbá váltak a bolgár egyházi személyek ellen.¹²⁵ A bolgár–szerb összecsapások során ezek a félkatonai alakulatok semmire sem voltak tekintettel. A határ bizonyos térségeiben totális háborút vívtak egymás ellen, amelynek során igyekeztek mindent elpusztítani, amit az ellenség hasznosítani tudott: terményt,¹²⁶ házakat, illetve a lakosságot,¹²⁷ amely potenciális utánpótlásbázisa volt a bolgár bandáknak. Annak ellenére volt ez így, hogy Belgrádból és Szófiából egyre több hír érkezett Szerbia és Bulgária szövetségi tárgyalásairól.¹²⁸ (A bolgár kormány már 1912 januárjában elismerte, hogy képtelen nyomást gyakorolni a csetáakra.)¹²⁹ A skopjei osztrák–magyar konzuli jelentések szerint a szerb politizáló csoportok mindemellett továbbra is jó viszonyt igyekeztek ápolni a hatóságokkal.¹³⁰

A lakosság nagy része, muszlimok és keresztények egyaránt, egyre depriáltabban viselkedtek. Már panaszt sem kívántak sehol sem emelni, mert a merényletek és támadások őket is sakkban tartották.¹³¹ Általánossá vált, hogy a helyi fiatal férfiak egy része csatlakozott a csetákhoz, hogy inkább gyakorlója, mintsem elszenvedője legyen a mindennapi erőszaknak. Ezt a viselkedési formát nagymértékben katalizálta a hadsereg előző évi fegyverbegyűjtési akciója. Egy harmadik reakciót testesítettek meg az albánok, akik 1910 óta minden évben általános felkeléseket robbantottak ki. 1911 végére, illetve 1912 fordulójára szervezkedéseik lépésről lépésre etnicizálódtak és váltak egy felekezetek feletti mozgalommá.

123 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 26/pol., pp. 2. Maryan Heimroth konzul jelentése Franz Kolossának, az isztambuli osztrák–magyar nagykövetség első titkárának. [Skopje] 1911. jún. 4.

124 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 58/pol., pp. 4. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. dec. 22.

125 Egy több száz fős szerb irreguláris alakulat például Karpina kolostorból űzte el a bolgár szerzeteseket. ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 6/pol., pp. 12. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. febr. 5.

126 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 52/pol., pp. 6. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1912. júl. 28.

127 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 58/pol., pp. 4. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. dec. 22.

128 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 6/pol., pp. 12. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. febr. 5.

129 ЦДІА, ф. 331к. оп. 1. а. е. 371. л. 1.

130 „Die Serben aber zeigten den Türken gegenüber [...] viel Rücksicht und Zurückhaltung – ich möchte fast sagen Freundschaft.” ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 6/pol., pp. 12. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. febr. 5.

131 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 58/pol., pp. 4. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. dec. 22.

Csoportjaik legfőbb összetartó ereje azon kulturális törekvéseken alapult, amely az albán nyelv oktatási és hivatali bevezetését tűzte ki célul, illetve amely autonómiát követelt.

A központi kormányzat, a vilajet és a szandzsák vezetése kétségbeesetten próbált úrrá lenni az eseményeken. A váli, Hadi pasa maga mellé gyűjtve a polgári és katonai vezetőket, egy nagyobb fegyveres alakulat élén személyesen kereste fel a válsággócokat. A felmerült felekezeti, etnikai és állam elleni konfliktusokat a helyszínen próbálta meg orvosolni, elsősorban erőszakos hatalmi eszközökkel: le tartóztatásokkal és kivégzésekkel. Egy 1911. januári konfliktus kapcsán a Štipi kazában például 76 bolgár nemzetiségű állampolgárt büntettek meg. Ebből hat főt kivégeztek, többeket pedig életfogytiglani büntetésre ítélték.¹³² A rendteremtés érdekében nem tett különbséget muszlimok és keresztények között. 1911 végén azonban volt olyan kaza, ahova már ő sem mert belépni intézkedni (Kratovo, Štip, Veles!).¹³³

A hadsereg és a zsandárság nagyobb egységei állandóan úton voltak, de képtelenek voltak akár csak korlátozni is a bandatevékenység mértékét. Időnként sikerült fegyverraktárakat találniuk, kisebb támadásokat megghiúsítaniuk, de rendfenntartó tevékenységük alapvetően kivitelezhetetlen volt.¹³⁴ A nagy nyomás és fenyegetettség következtében a közkatonák és tisztek hűsége is megkérdőjeleződött. Az oszmán haderő demoralizálódását jelzi, hogy 1911 júniusa és decembere között több mint 20 dezertőrt fogadott be (!) a bolgár állam. Nemcsak macedónok, de anatóliai keresztények (2), ruméliai (6) és anatóliai muszlimok is átszöktek a határon. A bolgár konzulátus a kezdeti hevenyészett feljegyzések után kénytelen volt külön formanyomtatványt készíteni a dezertőrök számára.¹³⁵ A tartomány vezetői akkor adták fel végképp utolsó illúzióikat, amikor az időközben kitört jemeni felkelés leverésére elvezényelték a vilajetből a hivatásos hadsereg alakulatainak (*nizam*) jelentős részét.¹³⁶

*

Összességében megállapítható, hogy 1908-at követően lépésről lépésre eszkalálódott a szerb–bolgár konfliktus a Skopjei szandzsákban. Az egyházi, iskolai, nemzetiségi és szokásjogból fakadó erőszakos cselekmények közötti határok lassan elmosódtak. A nemzeti propagandák terjesztése az újságokon és egyéb nyomtat-

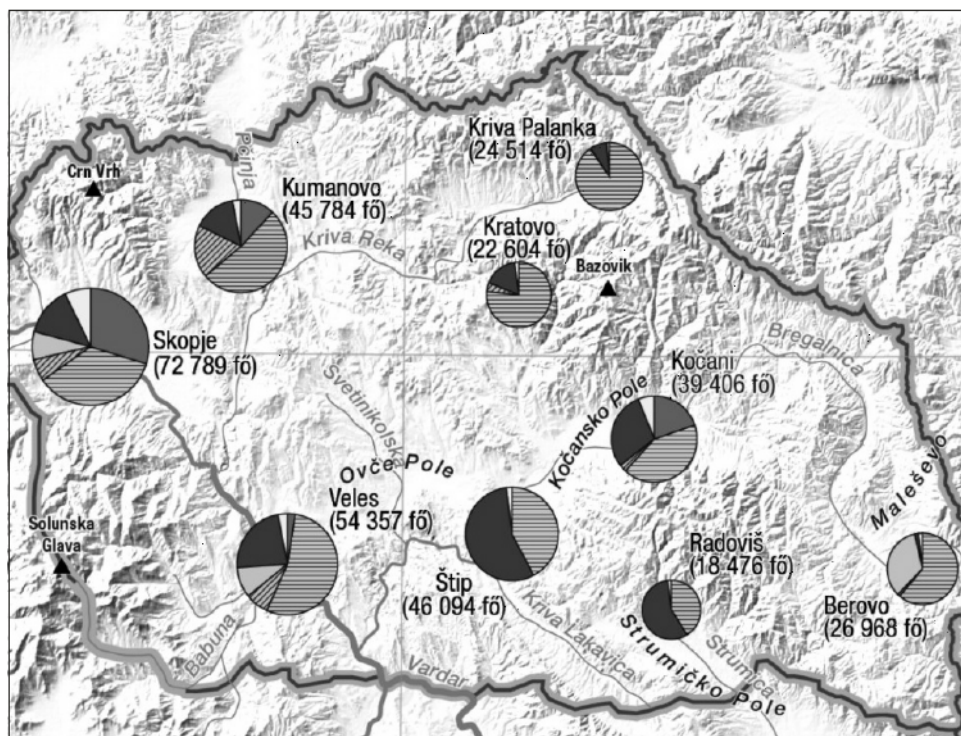
132 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 6/pol., pp. 12. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. febr. 5.

133 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 58/pol., pp. 4. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. dec. 22.

134 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 26/pol., pp. 2. Maryan Heimroth konzul jelentése Franz Kolossának, az isztambuli osztrák–magyar nagykövetség első titkárának. [Skopje] 1911. jún. 4.

135 ЦДІА, ф. 335к. оп. 1. а. е. 435. Zömmel 18–26 év közötti besorozott katonák voltak. Ellenkező irányú mozgásra egyetlenegy példa volt a levéltári egységben: Sakir Sabanov radomiri származású muszlim menekült át a törökökhöz.

136 ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 58/pol., pp. 4. Maryan Heimroth konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1911. dec. 22.

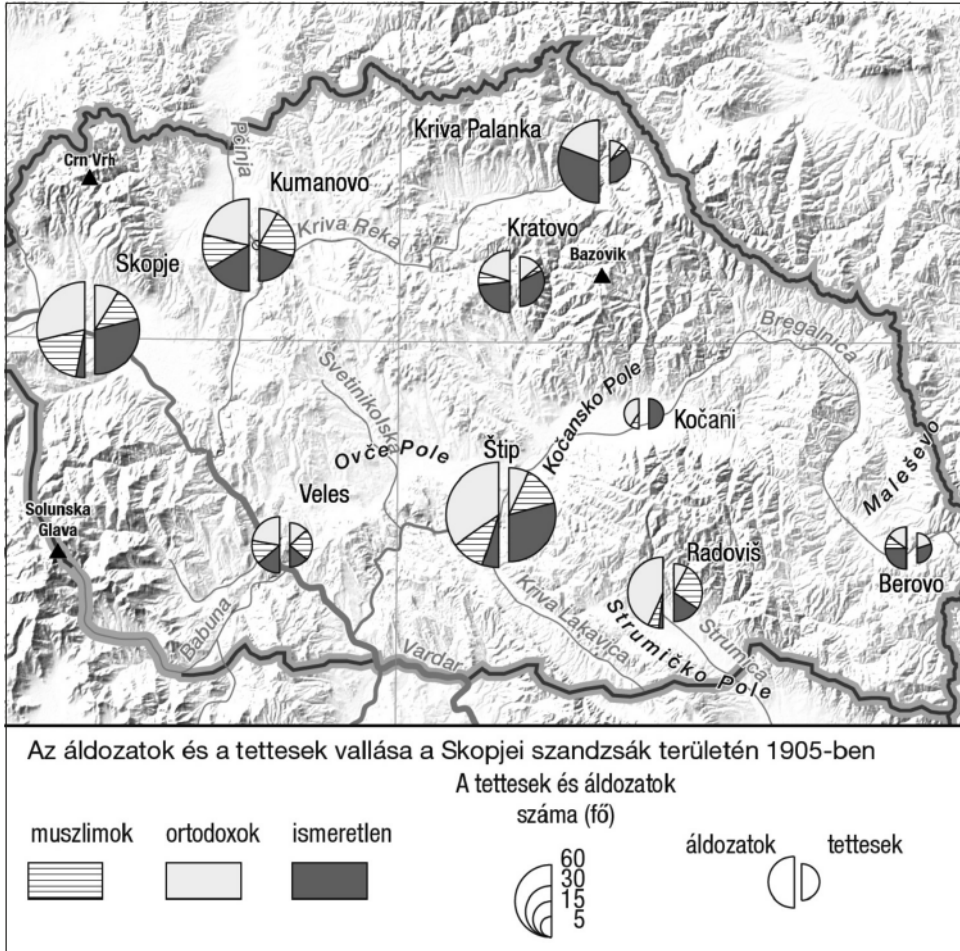

A Skopjei szandzsák lakosságának kazánkénti megoszlása népcsoportok szerint 1903-ban
Az összlakosság (350 992 fő) megoszlása

ványokon keresztül is alapvetően erőszakos hangnemben zajlott. A bandák tevékenységét gyakorlatilag csupán az évszakok változása tudta korlátozni. Az általános zűrzavart és káoszt csak növelte a muszlimok és keresztények közötti végletes felekezeti szembenállás. Az állam képviselői kísérletet sem tettek arra, hogy kezeljék a politikai és gazdasági problémákat. Sőt erőszakos fellépéseikkel, az időleges

sikerek dacára, maguk is siettették az általános káosz és anarchia térnyerését. A társadalmi konfliktusok (hivatalnok–állampolgár, rendfenntartó erők–lakosság stb.) végleg kezelhetetlenné váltak.¹³⁷ A Balkán-háborúk előestéjére a Skopjei szandzsákbán sem volt működő közigazgatás, az államhatalom összeomlott.

*A térképet készítette: Bottlik Zsolt
(ELTE TTK Földrajztudományi Központ, Regionális Tudományi Tanszék).*

¹³⁷ ÖStA HHStA, PA. VII. Fasz. 434. No. 5/pol., pp. 14. Alfred Rappaport konzul jelentése Pallavicini János isztambuli nagykövetnek. [Skopje] 1908. jan. 28.

KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS–GÁBOR DEMETER
SOCIAL CONFLICTS IN THE SKOPSKI SANJAK
EVERYDAY VIOLENCE ON THE EVE OF THE COLLAPSE
OF OTTOMAN CENTRAL POWER (1900–1912)

The article investigates the forms and tendencies of everyday violence, e.g. atrocities committed not by the state in the Skopski sanjak border region of the Ottoman Empire on the eve of the collapse of the central government. Based on primary sources from the Haus-Hof- und Staatsarchiv, Wien, and supported by case studies studied at the Central State Archives of Sofia, the authors aim to examine the role of religious differences, nationality, geographic location in the patterns and spread of tensions from 1905, when Macedonian reforms were put under the auspice of Powers, by using a statistically evaluated sample of some 200 cases. The strategies of neighbouring states – from financial support to the organisation of paramilitary units, from cooperation of local parties with the Ottoman Empire to the direct intervention – as well as microsocial strategies of survival (violence within and between families manifested as 'ethnic' tensions, migration, giving up/changing national identity for financial support) are also analysed in the second part of the study.

A nőkérdés Spanyolországban a második köztársaság idején (1931–1939)

Az 1931. április 14-én kikiáltott második köztársaság Spanyolország jelenkori történetének első tartós demokratikus berendezkedésének kezdetét jelentette, amely azonban – számos és összetett oknál fogva – nem volt hosszú életű, mivel 1936 júliusában közel három évig elhúzódó polgárháború kezdődött. A második köztársaság éveiben olyan új, modern pártrendszer jött létre, amely – sűrű átrendeződései dacára – minden korábbinál pontosabban képezte le a spanyol társadalom szociális-kulturális tagolódását. Fennállásának rövid időtartama ellenére a köztársaság számos mélyreható változást eredményezett, illetve indított el az ország politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedésének átalakítása, modernizálása érdekében. Összehasonlítva más latin országokkal, a második köztársaság mintegy negyedszázados megkésettiséggel igyekezett megvalósítani az első lépést a modern állam felé: az állam laicizálását, az egyház és az állam szétválasztását. Az egyház oktatási tevékenységének megtiltásával állami monopóliummá vált az oktatás, mely egyúttal a szociális reform eszközeként is szolgált, és a kultúra területén tapasztalható társadalmi egyenlőtlenségek enyhítése irányában hatott. A szociális reformok másik fontos szeletét képezte a munkástörvényhozás. A második köztársaság jelentős vívmányaként értékelhető a katalán autonómia, valamint az ambiciózusnak induló, de korlátozott mértékű agrárreform, illetve a hadsereg reformja is.¹ Ezen széles körű reformok szerves részét képezték a nők helyzetének javítására irányuló intézkedések, melyek az új alkotmányba is bekerültek. Ennek ellenére egészen a közelmúltig a történeti munkákban szinte egyáltalán nem jelent meg a nőkérdés.

¹ Gabriel Jackson: *La República Española y la Guerra Civil 1931–1939*. Crítica, Barcelona, 1999; Ricardo de la Cierva: *Historia de la Guerra Civil Española*. Fenix, Madrid, 2006; Hugh Thomas: *The Spanish Civil War*. London. 3^a Ed. Penguin, Harmondsworth, 1979; Antony Beevor: *A spanyol polgárháború*. Európa, Bp., 2002; Zalai Anita: *Politikai pártok Spanyolországban*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2011.

A nők jogai a 20. század első évtizedeiben

A korabeli felfogás érzékeltetéséül szolgálhat a kiemelkedő spanyol konzervatív államférfi, Antonio Cánovas del Castillo 1872-ben elhangzott kijelentése, amely hűen tükrözi a kor közgondolkodását: *„Legyünk elégedettek, hogy annyi évszázadon át mi, férfiak irányítottuk a világot, néhány rövid életű és mellesleg gyakran szerencsétlen sorsú királynőtől eltekintve; törődjünk bele, hogy a választójog, melyet kizárólag mi gyakoroltunk... egyszer általánossá válik; legyünk elégedettek, hogy még mindig csakis mi hozzuk a törvényeket mindkét nem számára, és csaknem monopolizáltuk a tudományokat és a művészeteket... Ijesztő belegondolni, hogy egy nap majd a nők rendelkezésére állhat mindaz a számos eszköz, amely eddig nem, mindaz, ami a tudásból és az egyéni szabadságjogokból fakad.”*²

A spanyol nők helyzete korántsem indokolta Cánovas félelmeit. Erre vonatkozóan az 1889-es polgári törvénykönyv szolgálhat forrásként, amely részletesen szabályozta a nők, főként a férjezett nők helyzetét.³ Míg a hajadon nők apjuk gyámsága alatt álltak, házasságkötésük után teljes mértékben alárendelt helyzetbe kerültek a férjük mellett. A törvénykönyv 57. cikkelye értelmében a „feleség kötelező engedelmisséggel tartozott férjének”. A házasság ellen elkövetett bármilyen mű vétség esetében (például házasságtörés) kizárólag a nőt büntették, ami ketős szexuális erkölcsi mérce érvényesítését jelentette. Férjezett nők kizárólag férjük jóváhagyásával vállalhattak munkát, fizetésükkel is férjük rendelkezett, még a különélő házaspárok esetében is, miután a törvénykönyv 59. cikkelye kimondta: *„A férj a házastársi közösség anyagi javainak kezelője.”* A nőt a férfiak egyfajta „tartozékának” tekintették. Gyakorlatilag sem a háztartásban, sem a közéletben nem képviselhették saját érdekeiket, így politikai jogaik sem voltak.⁴ Ahogy a törvények is mutatják, Spanyolországban a 20. század küszöbén a férfi identitástudat alapját a munka és a közélet jelentette, a női identitását pedig az anyaság és a családi életben betöltött szerep adta.

Az 1920-as évekre a spanyol társadalom azonban jelentős változáson ment keresztül, gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyait tekintve egyaránt, melynek következtében felvetődött az igény a nők társadalmi helyzetének megváltoztatására, így a közéletben való megjelenés iránt is, amivel együtt járt volna az állampolgárság fogalmának újraértelmezése is. Talán meglepő lehet, de éppen Miguel Primo de Rivera tábornok autokratikus rendszere hozott jelentős előrelépést a nők társadalmi helyzetében.

A diktátor eltökélt szándéka volt, hogy felszámolva a hagyományos parlamentáris rendet újfajta politikai és intézményrendszert hoz létre (be is tiltotta a

2 Idézi Carmen González Martínez: 75 aniversario del derecho al sufragio femenino en España. www.um.es/campusdigital/Cultural/votofemenino2.htm. A hozzáférés ideje: 2011. decembere.

3 La Constitución de 1889: www.boe.es/aeboe/consultas/bases_datos/doc.php?id=BOE-A_1889-4763. A hozzáférés ideje: 2011. decembere.

4 Uo. 60. cikkely: *„A férj a feleség képviselője. A feleség – férje engedélye nélkül – nem jelenhet meg bíróság előtt...”*

politikai pártok működését hatalomra kerülése után). Ennek kapcsán 1924. március 8-án (szimbolikus dátum: a nemzetközi nőnap ünnepe) törvényerejű rendeletet hoztak (Helyhatósági Statútum, Estatuto Municipal), melynek értelmében a 25. életévüket betöltött *családfenntartó nők* választókká, illetve választhatókká váltak. A rendelet 1 729 793 nőnek biztosított választójogot mintegy 6 783 629 férfi választóval szemben. Miután azonban a diktatúra éveiben nem írtak ki választásokat, a nők nem élhettek választójogukkal.⁵

1924. április 1-jétől kezdetét vette a községtanácsok megújítása, amelyekben viszont a nők aktív szerepet vállalhattak. Ily módon a közigazgatás alsó szintjén, városi, községtanácsai tanácstagként, a kisebb településeken akár polgármesterként is megjelentek a nők a közéletben. (Hozzá kell tenni, hogy a korabeli vélemények a települések igazgatását valójában „női feladatként” értékelték, mintegy a „házimunka kiszélesítéseként” értelmezték.)⁶

1925 decemberében a diktátor – a korábbi katonai kormányzás helyére – polgári Direktóriumot állított fel, majd korábbi ígéretéhez híven lépéseket tett az alkotmányossághoz való visszatérésre. A liberális parlamenti rendszer újraélesztése helyett hivatásrendi nemzetgyűlést hívott össze. Szándékának megerősítésére 1926 szeptemberében népszavazást írtak ki, amelyen minden 18 éven felüli nő is részt vehetett, és aláírásával támogathatta a diktátort. 1927 szeptemberében a király összehívta a Nemzeti Tanácskozó Gyűlést, melynek feladata az új, korporatív alkotmány előkészítése volt.⁷ A kiírás szerint a Nemzeti Tanácskozó Gyűlés munkájában részt vehettek „férfiak és nők, hajadonok, özvegyek és házasok, ez utóbbiak férjük felhatalmazásával”. A gyűlést 1927. október 11-én nyitották meg. 13 nő vett részt a munkájában, közülük Concepción Loring volt az első nő, aki felszólalt a spanyol törvényhozásban.⁸ Primo de Rivera 1929-es alkotmánytervezetének 58. cikkelye rendelkezett az általános (női) választójog bevezetéséről.⁹ Az alkotmánytervezetet azonban nem fogadták el. Primo de Rivera lemondásával a diktatúra 1930 januárjában megbukott.

A Primo de Rivera bukása utáni időszak visszalépést jelentett a női jogok terén, mivel a nők ismét kiszorultak a községtanácsokból. A Dámaso Berenguer tábornok vezette új kormány legfőbb feladatának az alkotmányos keretekhez való visszatérést tekintette, ennek érdekében pedig mielőbbi választások kiírását tervezte. Az 1931. április 12-i helyhatósági választások előtt azonban a kormány úgy döntött, hogy az érvényben lévő 1924-es Helyhatósági Statútum ellenére, a

5 Paloma Díaz Fernández: La dictadura de Primo de Rivera. Una oportunidad para la mujer. Espacio, Tiempo y Forma. Serie V. Historia Contemporánea 17. (2005) 180.; <http://espacio.uned.es:8080/fedora/get/bibliuned:ETFSerieV2005/deuo:Collection/view>. A hozzáférés ideje: 2011. decembere. Forrás: Archivo del Congreso de los Diputados, Sección de Varios, Serie de la Junta Central del Censo o Junta Electoral Central, Legajo 69/2. Octubre de 1924.; www.hispanidad.info/tema94.htm. A hozzáférés ideje: 2011. decembere.

6 Díaz Fernández, P.: i. m. 183–184.

7 Harsányi Iván: Az Ibériai-félsziget 20. századi diktatúrái. Limes 16. (2003) 3. sz. 66.

8 www.hispanidad.info/tema94.htm. A hozzáférés ideje: 2011. decembere. Díaz Fernández, P.: i. m. 186.

9 www.hispanidad.info/1929anteproyecto.htm. A hozzáférés ideje: 2011. decembere.

női elektorokat törli a választói névsorból. A női elektorok száma 1924 óta jelentősen megemelkedett, főleg a nagyobb városokban: Madridban 40,95% volt a női választók aránya, Pamplonában, ahol a legmagasabb volt az országban, 40,98%.¹⁰

A kormány döntése miatt a nők nem vehettek részt az 1931. április 12-i községtanácsi választáson, amely a nagyvárosokban a köztársasági erők elsőprő győzelmét eredményezte, új irányt szabva a politikai eseményeknek.¹¹ Ezek után immár a második köztársaságra várt a történelmi feladat, hogy törvénybe iktassa a nők jogait, mindenekelőtt a női választójogot. A köztársaság kikiáltásával valóban gyökeres változások kezdődtek a nők társadalmi, gazdasági helyzetét és jogait illetően: már nem csak közhivatalt vállalhattak, számos jogot nyertek a házasság és a család vonatkozásában is, valamint az oktatás terén. A legfontosabb, és hatalmas vitát kiváltó téma mindazonáltal a női választójog kérdése volt, amely a köztársaság alkotmánytervezetének vitája kapcsán került a figyelem középpontjába.

Vita a nők választójogáról

Az Alkotmányozó Gyűlésben 1931. szeptember utolsó és október első napjaiban tárgyalták a tervezet második és harmadik fejezetét az „állampolgárságról”, illetve a „spanyolok jogairól és kötelességeiről”. Ennek kapcsán került napirendre a női választójog kérdése, mely óriási feszültséget és heves vitákat generált a cortesben, mivel e témában még a reformok mellett egyébként erősen elkötelezett polgári baloldal pártjai sem mutatkoztak egységesnek. Az álláspontok azonban nem a hagyományos politikai bal- és jobboldal tengelye mentén fogalmazódtak meg.

A női választójog legfőbb védelmezője Clara Campoamor volt, kinek neve később egybeforrott a női választójoggal. A Radikális Párt színeiben megválasztott képviselőnő, liberális demokrata, egyébiránt harcos feminista ügyvéd a nők emancipációjáért szállt síkra, melynek legelső és elengedhetetlen lépésének a női választójog azonnali bevezetését tekintette. Véleménye szerint a demokrácia és a patriarchális hatalom összeegyeztethetetlenek. Azzal érvelt, hogy ha nem fogadják el a nemek politikai jogegyenlőségét, a köztársaság mint demokratikus rendszer hiteltelenné válik, mivel a patriarchális rendet védelmezi.

Campoamor számára az egyetemes polgárjog jelentette a demokrácia alapját. A női emancipáció és az általános polgárjog elismertetése érdekében 1931-ben létrehozta a Női Köztársasági Unió (Unión Republicana Femenina) elnevezésű szervezetet, mely programja értelmében a nők és a gyermekek politikai

10 www.hispanidad.info/1929anteproyecto.htm. A hozzáférés ideje: 2011. decembere. Díaz Fernández, P.: i. m. 188.

11 A választás eredménye máig vitatott a spanyol történetírásban. Az egyetlen hivatalos forrás az 1932. évi Statisztikai Évkönyv. Adatai szerint 40 275 monarchista szavazattal szemben 26 563 köztársasági szavazat született. A monarchista szavazatok vidéken születtek, ahol hagyományosan a helyi nagybirtokos „caciquek” befolyása érvényesült. A városokban, főként a tartományi székhelyeken azonban egyértelmű köztársasági győzelem született.

és társadalmi jogaiért, valamint az állampolgári nevelésért szállt harcba, melynek célja a nők felkészítése állampolgári jogaik gyakorlására.¹² Clara Campoamor álláspontjával mindazonáltal nemcsak a politikusok jelentős része nem értett egyet, de még saját pártja, a centrista Radikális Párt parlamenti csoportja sem.¹³

A parlamenti vita felszínre hozta a magukat demokratának valló politikusok közötti feszültségeket és nézetkülönbségeket. A női választójog bevezetését ellenzők táborában többféle érvelés létezett. Az állampolgárság és a polgárjog értelmezésével kapcsolatban megfigyelhető ellentétes vélemények azonban – ahogy már utaltunk rá – nem a szokásos bal- és jobboldal közötti választóvonalat követték. Érdeemes megemlíteni néhány, a tradicionális értékrendet tükröző hozzászólást. Idesorolható Dr. Roberto Novoa Santos álláspontja, aki a Gallego Köztársasági Föderáció tagja volt. Érvelésében saját, *A női nem szellemi nyomora* címmel korábban megjelent könyvére hivatkozott. Novoa Santos biológiai indíttatású érvei szerint a nő természeténél fogva nem alkalmas polgárjogok gyakorlására, mivel a nő természet attribútuma a hisztéria: „A hisztéria nem betegség – mondja –, hanem maga a női természet. A nő ez: hisztéria.” Szenvedélyessége, érzelmessége és a kritikai szellem hiánya miatt – nézete szerint – a nő nem alkalmas a politikában való részvételre. Ezzel szemben kiemeli a férfi racionalitását, kritikai szellemét, autonómiáját és individualizmusát. Összegezve, rendkívül veszélyesnek ítélte, hogy a nők választójogot kapjanak, mivel ily módon – véleménye szerint – a köztársaság sorsát a női hisztéria határozná meg.¹⁴

Szintén biológiai indíttatású volt Manuel Hilario Ayuso egyetemi tanár, a Föderalista Köztársasági Párt képviselőjének felszólalása is, melyet Clara Campoamor „trágár viccnek”, Manuel Azaña – későbbi miniszterelnök – pedig „illetlen tréfának” minősített.¹⁵ A soriai köztársasági politikus indítványában eltérő életkorhoz kötötte a férfi és a női választójogot. Míg a férfiak számára a 23. életév betöltését tartotta kívánatosnak a választójog gyakorlásához, addig a nők számára a 45. életév betöltését jelölte meg. Szerinte a nők ekkorra válnak pszichológiailag kiegyensúlyozottá és mentálisan éretté.

Hasonlóképpen biológiai érvekre támaszkodott válaszában César Juarros Ortega progresszista párti orvos, bár elutasította és tudománytalannak nevezte Hilario Ayuso okfejtését. Megkérdőjelezte az Ayuso által javasolt életkort, mivel szerinte éppen a változókor jelent veszélyt a nők lelki egyensúlyára. Juarros Ortega, akárcsak Hilario Ayuso, a női termékenységi ciklushoz kötötte a nők politikai cselekvőképességét. A biológiai érvek mellett a komplementaritásra, a két nem egymást kiegészítő szerepére való hivatkozás is megjelent a felszólalásokban. Éppen Juarros Ortega volt az, aki erre hivatkozva határozottan kiállt a női választójog mellett. Nélkülözhetetlennek tartotta a nők részvételét a törvényalkotásban,

12 Mary Nash: *Género y ciudadanía*. In: *Política en la Segunda República*. Coord.: Juliá Santos. Marcial Pons, Madrid, 1995. 250–251.

13 Manuel Azaña: *Diarios completos*. Monarquía, República, Guerra Civil. Introducción: Juliá Santos. Crítica, Barcelona, 2000. 296.

14 Nash, M.: *Género y ciudadanía* i. m. 232.

15 Azaña, M.: i. m. 296.

mivel ők képviselték a nemzet egyik felét, és nélkülük a népfenség elve kérdőjeleződött volna meg. Ezzel együtt érvelésében a nemek különbözőségét hangsúlyozta, és nem a nemek egyenlőségét: „A nő az anyaság érzését képviseli, amit a férfi felfogni sem tud. A nő pszichológiája más, mint a férfié.”¹⁶

Az ellenzők másik nagy táborát a polgári baloldal pártjai (a radikális szocialisták, a Manuel Azaña vezette Köztársasági Akció) és a centrista radikálisok alkották, akik a női választójog gyakorlásának politikai következményeitől tartottak. Ennek hátterében erőteljes egyházellenességük állt, illetve az a szilárd meggyőződésük, miszerint a nők „reakciós” módon gyakorolnák választójogukat. Mindannyian a köztársaság jövőjét féltették a női szavazóktól.¹⁷

Ennek ellenére a női választójog mellett szólalt fel a Köztársasági Akció egyik tagja, Roberto Castrovido: „Azt mondják, a nőnek nem lehet szavazati joga, amíg gyónni jár, amíg szellemi vezetője egy pap vagy egy szerzetes. Pedig a nő sosem fog az egyház befolyása alól kikerülni, míg meg nem adjuk neki a választójogot.” Castrovido álláspontja is a köztársaságiak félelmét tükrözte, akikről szinte közhelyként emlegették, hogy híres szabad gondolkodásukkal azt is képtelenek voltak elérni, hogy a saját feleségeik ne járjanak misére többé.¹⁸

A fentebb említett álláspontok közös vonása, hogy nem ismerték el a nő önálló akarattal rendelkező, racionális és autonóm politikai alanyként. Mindemellett a parlamenti vitában jól kitapintható egyfajta nyugtalanság is, a férfiak politikai egyeduralmának megszűnésétől való félelem.¹⁹

A női választójogról szóló parlamenti szavazást megelőzően heves vita bontakozott ki az alkotmányozó gyűlés két képviselőnője között, ugyanis a női választójog legharcosabb támogatója és vele szemben egyik legfőbb ellenzője is nő volt.²⁰ Clara Campoamorral szemben a Radikális Szocialista Párt képviselője, Victoria Kent – az egyetlen nő pártjának képviselői között – azt az álláspontot képviselte, hogy korai lenne kiterjeszteni a választójogot, mivel a nők még nincsenek kellően felkészülve a választójog gyakorlására: „Néhány év szükséges ahhoz, hogy a nők megtapasztalják, mennyivel jobb a köztársaság, mint a monarchia.” Véleménye szerint a demokráciára és a köztársaság sorsára nézve veszélyes lenne azonnal megadni a választójogot a nőknek.²¹ Victoria Kent felszólalására válaszolva Clara Campoamor ismét határozottan kiállt a női választójog mellett. Számos példát említett a nők cselekvő állásfoglalására a marokkói és a kubai háborúk kapcsán. Érvelésében ismételten a demokrácia alapelveire apellált: meglátása sze-

16 Nash, M.: *Género y ciudadanía* i. m. 254–255.

17 Juan Avilés Farré: *La izquierda burguesa en la II República*. Espasa-Calpe, Madrid, 1985. 94.

18 Uo. 96.

19 Nash, M.: *Género y ciudadanía* i. m. 257.

20 Az alkotmánytervezet vitája idején még csak két női képviselő volt az Alkotmányozó Gyűlésben. A harmadik női képviselő, Margarita Nelken 1931 végére tudott érvényt szerezni az 1931 júniusában Badajoz képviselőjeként elnyert parlamenti mandátumának.

21 *Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes de la República española* [A Spanyol Köztársaság Alkotmányozó Gyűlésének Parlamenti Naplója] (= DSSC), 1931. okt. 1.

rint a köztársaság részéről „hiba lenne a nőktől megvonni ezt a jogot... súlyos következményekkel járó politikai hiba”.²²

Manuel Azaña későbbi miniszterelnök naplójában „nagyon szórakoztatónak” nevezte a parlament két képviselőjének „szócsatáját”: „Campoamor kisszasszony okosabb és ékesszólóbb, mint Kent – írja –, de ellenszenvesebb is.” Victoria Kentről így ír: „Kent a blúza gallérjához beszél, jobbát pedig vadul rázza és köröz vele a levegőben, ökölbe szorítva kezét, mintha legyet akarna röptében elkapni.”²³ Későbbi bejegyzésében „egyszerű és kedves” emberként jellemzi, a három képviselőnő közül egyedül őt találta szimpatikusnak, hozzátéve: „ő az egyetlen korrekt is közülük”.²⁴ A parlamenti vitában Manuel Azaña Campoammoral értett egyet. Naplójában így fogalmaz: „Kegyetlenség lenne megtagadni a választójogot a nőktől, azt gyanítva, hogy esetleg nem a köztársaság mellett fognak voksolni.”²⁵ Ennek ellenére pártja, a Köztársasági Akció a női választójog bevezetése ellen szavazott.

Victoria Kenthez hasonló véleményen volt Margarita Nelken szocialista politikus is, aki az alkotmánytervezet vitájában még nem vett részt. 1931 végén került be a parlamentbe harmadik női képviselőként, illetve a Szocialista Párt egyetlen női képviselőjeként. Elméletben Kent és Nelken is elfogadták a női választójog bevezetésének szükségességét, de a gyakorlatba való átültetésével kapcsolatban komoly aggályaik voltak. Margarita Nelken így fogalmazott: „Veszélyes fegyvert nem lehet gyerekek kezébe adni, azt feltételezve, hogy néhány éven belül majd a használatát is elsajátítják.”²⁶

Margarita Nelkenről Azaña meglehetősen epésen nyilatkozik 1932. január 5-i keltezésű naplóbejegyzésében: „Az, hogy Nelken politikai kérdésekben állást foglal, teljesen kihoz a sodromból. Maga a megtestesült indiszkrécio. Egész életében festészetről írogatott, én pedig soha nem gondoltam volna, hogy politikai ambíciói lennének. Nagyon meglepett, amikor megláttam Badajoz jelöltjeként. Szocialista szavazatokkal győzött, de a Szocialista Párt csak sokára fogadta be »soraiba«, és a cortes is csak nagy sokára fogadta el képviselőként. Hiúnak és ambiciózusnak kell lenni ahhoz, hogy ilyen áron kerüljön be valaki a kongresszusba, mint Nelken.” Ugyanitt Azaña, mintegy mellékesen, de a parlamenti viszonyokat jól érzékeltet-

22 DSSC, 1931. okt. 1.; Nash, M.: Género y ciudadanía i. m. 249–250.

23 Azaña, M.: i. m. 296.

24 Uo. 511. Victoria Kentet a spanyol börtönök főigazgatójává nevezték ki. Azaña 1932. május 20-i naplóbejegyzésében azt is leírja, hogy Kent végül alkalmatlannak bizonyult erre a poszttra: „Túlzottan ember-séges, és ennek ellensúlyozására nem rendelkezett kellő vezetői adottságokkal. A börtönök állapota riasztó. Nincs fegyelem. A rabok akkor szöknek meg, amikor akarnak.” Santiago Carrillo, a Spanyol Kommunista Párt későbbi főtitkára is említést tesz memoárjában Victoria Kent főparancsnoki tevékenységéről. Carrillo szerint Kentnek sikerült elérnie, hogy a spanyol börtönök belső rendje a világ egyik legliberálisabb modellje legyen. Santiago Carrillo: Memorias. El testimonio polémico de un protagonista relevante de nuestra transición. Planeta, Barcelona, 2008. 147.

25 Azaña, M.: i. m. 296.

26 Gerard Alexander: Women and Men at the Ballot Box: Voting in Spain's Two Democracies. In: Constructing Spanish Womanhood – Female Identity in Modern Spain. Eds. Victoria Lorée Enders–Pamela Beth Radcliff. State University of New York, Albany, 1999. 352.

ve, megjegyzi: „Valaki azt mondta: »Ő az első nő a cortesben.« Ezt azért mondták, hogy Campoamor és Kentet bosszantsák.”²⁷

1931. október 1-jén, a női választójogról szóló döntő szavazás előtt Victoria Kent még tett egy utolsó erőfeszítést: módosító indítványt terjesztett be, amelyben azt javasolta, hogy a nők csak akkor vehessenek részt a parlamenti választáson, ha előtte már két egymást követő községtanácsi választás során érvényesítették választójogukat. Ezt az indítványt azonban elutasították.²⁸

A szocialisták álláspontját e témában nagymértékben befolyásolta az a körülmény, hogy a munkásnőket sokkal kevésbé tudta a befolyása alá vonni a katolikus egyház. Végül – az Alkotmányozó Gyűlés legnagyobb létszámú parlamenti csoportjaként – támogató szavazataikkal el is döntötték a kérdést. A női választójog kérdésében a szocialisták és a jobboldal egyformán szavazott. Ennek eredményeként az Alkotmányozó Gyűlés második körben és elég szoros többséggel, 161 igen és 121 nem szavazattal a női választójog azonnali bevezetése mellett foglalt állást.²⁹ Ily módon Spanyolország ebben a tekintetben Európa egyik leghaladóbb országává lett.³⁰

A női választói magatartással kapcsolatban makacsul tartotta/tartja magát az a sztereotípia, miszerint az 1933. novemberi parlamenti választáson a jobboldal elsőprő győzelmét a női szavazatoknak köszönhette.³¹ A rendelkezésre álló adatok szerint 1933 őszén valamivel több nőnek volt szavazati joga, mint férfinak, számszerűsítve 6 849 000 nőnek 6 338 000 férfival szemben, tehát állásfoglalásuknak valóban óriási jelentősége volt.³² A női szavazat „mindennél fontosabb” – írja Herminio Fernández de la Poza radikális párti képviselő Alejandro Lerroux-nak, a párt vezérének a parlamenti választások előtt, 1933. október 13-i jelentésében –, mivel Spanyolországban a nők 90%-a vagy még több katolikus és 60 vagy 70%-a monarchista. Emellett – fűzi hozzá – a jobboldal szervezettebb a nők körében, mint bármely más politikai erő.³³ A radikálisok félelme alaptalannak bizonyult, mivel 1933 novemberében óriási választási sikert arattak.³⁴

27 Azaña, M.: i. m. 426.

28 DSSC, 1931. okt. 1.

29 Avilés Farré, J.: i. m. 96. A Köztársasági Akció 27 fős parlamenti csoportjából Castrovido mellett még két fő szavazott a női választójog bevezetése mellett. A Radikális Szocialista Pártból pedig a katalán Nogués.

30 A női választójogot először Ausztráliában vezették be 1902-ben, majd Finnországban 1906-ban és Norvégiában 1913-ban.

31 Rosa María Capel női választójogról szóló könyvében azt állítja, a nők kisebb része támogatta a baloldalt, a többség „hozzájárult a jobboldal győzelméhez”. Rosa María Capel Martínez: El sufragio femenino en la II República. Horas y Horas, Madrid, 1992. 245. Hasonló állásponton vannak: Gerald Brenan: El laberinto español. Antecedentes sociales y políticos de la guerra civil. Plaza y Janés, Barcelona, 1985; Ricardo de la Cierva: Historia de la Guerra Civil española, I. Antecedentes: Monarquía y República 1898–1936. San Marín, Madrid, 1969.

32 Nigel Townson: La República que no pudo ser. La política de Centro en España (1931–1936). Taurus, Madrid, 2002. 454. Townson adatai szerint 14%-kal több női választó volt, mint férfi. A tartományi székhelyeken 12%-kal több, Madridban pedig 19%-kal több női választó volt. Uo. 227.

33 Uo. 227.

34 A radikálisok 104 parlamenti helyet szereztek. Őket csak az 1933-ban létrehozott jobboldali katolikus gyűjtőpárt, a CEDA szárnyalta túl (117 mandátum). A baloldal viszont óriási vereséget szenvedett. A

A leadott szavazatok nemek szerinti megoszlásával kapcsolatban nem állnak rendelkezésre adatok. Valószínűsíthető azonban, hogy a baloldal 1933. őszi vereségének hátterében nem annyira a nők részvétele, sokkal inkább a Manuel Azaña vezette polgári baloldal kétéves kormányzása eredményeként megfigyelhető általános elégedetlenség és csalódottság állt. (Nem került be a parlamentbe Clara Campoamor, a női választójog élharcosa, és Victoria Kent sem.) Ezt a feltevést támasztja alá az a tény is, hogy a választási eredmények szerint a baloldali kormányzásból kiábrándult szavazók nemcsak az 1933-ban létrehozott jobboldali, konzervatív, katolikus gyűjtőpártra, a CEDA-ra szavaztak, hanem a centrista beállítottságú és *laikus* polgári pártra, a Radikális Pártra is.³⁵ A nők politikai jobboldalt preferáló választói magatartásával kapcsolatos prekoncepciónak az 1936. februári választások eredménye is ellentmond, amikor viszont a baloldali Népfront győzött. A második köztársaság választásait nem a nemek vagy a vallásos érzület döntötte el, hanem sokkal inkább a politikai eseményekkel és pártokkal kapcsolatos elégedetlenség.³⁶

Az 1931-es alkotmány nők helyzetére vonatkozó cikkelyei

Az 1931-es köztársasági alkotmány, az új rendszer demokratikus berendezkedését hangsúlyozva, Spanyolország történetében először ismerte el a nemek közötti egyenlőséget (36. cikkely: „Minden 23. életévét betöltött állampolgár, nemétől függetlenül, a törvények által előírt azonos választójoggal rendelkezik.” 40. cikkely: „Minden spanyol, nemre való tekintet nélkül, érdemei és képességei szerint alkalmazható közhivatal és köztisztviselés betöltésére, kivéve ha ennek törvényes akadály van.”).³⁷ Az alkotmány értelmében nők is kerülhettek fontos állami tisztségekbe és az egyetemekre, lehettek akár diplomaták, mérnökök, jegyzők. A korszak asszonyainak sajátos családi és társadalmi pozíciója, valamint a politika labilitása miatt azonban csak nagyon kevés nő vett részt tevékenyen a közéletben, bár számuk azért egyre nőtt.³⁸

A demokrácia elvei alapján az egyenlőség eszméjét más területekre is kiterjesztették, így például a magánszférára, a családra is. A diszkriminatív törvények helyett a házasság és a család immár a nemek közötti egyenlőség elvére alapult (43. cikkely: „A család az állam különleges védelme alatt áll. A házasság a

szocialista képviselők száma 59 főre csökkent. Az adatokat José Ramón Montero közli: *La II República española. Bienio rectificador y Frente Popular, 1934–1936*. Ed. J. L. García Delgado. Siglo XXI, Madrid, 1988. 5–6.

35 Alexander, G.: i. m. 358.; González Martínez, C.: i. m.

36 Az 1933. novemberi választás eredményeként három baloldali nő került a parlamentbe: Margarita Nelken, Matilde de la Torre és María Lejárraga, illetve három jobboldali nő: Francisca Bohigas, María Urraca Pastor és Pilar Careaga. 1936 februárjában a Népfront győzelmével pedig már öt baloldali nő: Margarita Nelken, Victoria Kent, Julia Álvarez, Matilde de la Torre és Dolores Ibarruri.

37 Constitución de 1931: www.congreso.es/constitucion/.../cons_1931.pdf. A hozzáférés ideje: 2011. december.

38 Españolas en la transición – De excluidas a protagonistas (1973–1982). Biblioteca Nueva, Madrid, 1999. 165–166., 219.

nemek egyenjogúságán alapszik, felbontani pedig közös elhatározással, illetve bármelyik házastárs kezdeményezésére lehet, ez utóbbi esetben indoklással.”). Az alkotmány szellemiségének értelmében 1932-ben törvénybe iktatták a polgári házasságkötést, illetve engedélyezték a kölcsönös megegyezésen alapuló válást. Ez utóbbi az egyik leghaladóbb intézkedésnek számított Európában. Az alkotmány értelmében az állam kötelezettséget vállalt a női munka szabályozására is (46. cikkely: „A munka bármilyen formájában társadalmi kötelesség, és a törvény védelmét élvezi. A Köztársaság minden dolgozó számára biztosítja a méltó léthez szükséges feltételeket. Szociális törvényhozása szabályozza (a beteg- és baleset-biztosítás eseteit, a munkánélküli, öregségi, rokkantsági és halál esetére vonatkozó biztosítást) a nők és a fiatalok munkavégzését, különös tekintettel az anyák védelmére...”).

Spanyolországban a második köztársaságot megelőzően a női munkavállalók gyakorlatilag szinte semmiféle jogvédelemben nem részesültek. 1930-ban mintegy 6 millió családból (85%-a munkás- és parasztcsalád volt) 5 millió családban a nők háziasszonyként tevékenykedtek. Ami egyben azt is jelentette, hogy az aktív női lakosság mintegy 24%-a vállalt munkát a háztartáson kívül. A női munkavállalók szociális összetételét vizsgálva megállapítható, hogy a dolgozó nők 80%-a hajadon vagy özvegy volt. Ez pedig azzal magyarázható, hogy a korabeli Spanyolországban nem létezett özvegyi nyugdíj, a családanyák férjük halála után családfenntartóvá váltak és munkát kellett keresniük.

A munkát vállaló spanyol nők mintegy egyharmada dolgozott szakmunkásként, elsősorban a textil- és ruhaiparban, a többségük azonban idényjellegű munkát végzett vagy háztartási alkalmazottként dolgozott. Hozzá kell tenni, hogy ez utóbbi esetben semmiféle jogvédelemmel nem számolhattak.³⁹

A köztársaság idején számos intézkedést hoztak a dolgozó nők védelmében. A női munka szabályozása kapcsán eltörölték a házasságkötés vagy anyaság miatt történő elbocsátásról szóló záradékokat, és bevezették az anyasági segélyt, valamint úgynevezett anyasági törvényt (Ley de Maternidad) hoztak, amely biztosította és szabályozta a nők szoptatáshoz és gyermekágyhoz való jogát. Ezen túlmenően megtiltották a nők alkalmazását olyan veszélyes vagy nehéz fizikai munkák esetén, amely az egészségüket, illetve jövőbeni anyaságukat veszélyeztette volna.⁴⁰

A nők politikai aktivitása

A köztársaság idején nem csupán számszerűen nőtt a női munkavállalók száma, militánsabbakká is váltak, egyre aktívabban vettek részt a sztrájkokban, tüntetéseken. A szocialista párt szakszervezete, az UGT 1932-es kongresszusán alacsonyabb tagdíj bevezetésével igyekezett megkönnyíteni a nők belépését, és fokozott

39 Juana Cobo: La mujer trabajadora en la II República. http://revolucionspanola.elmilitante.org/articulos/mh_4.htm. A hozzáférés ideje. 2011. decembere.

40 Uo.

propagandatevékenységet folytatott a nők körében. Ennek eredményeként az 1929-es 18 ezer fős női taglétszám 1936-ra 142 ezerre emelkedett.⁴¹

A szocialista szakszervezet követelése, az „Egyenlő munkáért egyenlő bért!” jelszó azonban nem valósult meg a gyakorlatban. Általánosan jellemző maradt, hogy azonos munkáért a nők sokkal kisebb fizetést kaptak. Az olajbogyó szüretelésénél például a nőknek a férfiak bérének 50%-át fizették, az iparban pedig még ennél is kevesebbet. Ugyancsak megmaradt a hátrányos megkülönböztetés a munkanélküli-segély kapcsán, miután Spanyolországban az ideiglenes jellegű munkát vállalók nem részesülhettek segélyben. A női munkavállalók többsége viszont éppen ebbe a kategóriába tartozott. Ennek következtében 1933-ban 200 ezer munkásból mindössze 100 nő (0,05%) kapott munkanélküli-segélyt.

A szocialista UGT mellett az anarchista-anarchoszindikalista indíttatású Szabad Nők (Mujeres Libres) nevű szervezet is aktív részt vállalt abban, hogy segítse a nők beilleszkedését a munka világába, elsősorban óvodák, étkezdék létesítésével, a nők oktatásával, szakmai képzésével. A szervezet taglétszáma 1936-ban 500 fő volt, 1938-ban viszont már 30 ezer tagja volt. Hasonlóképpen a Spanyol Kommunista Párt is tevékeny propagandát folytatott a nők körében, melynek eredményeként a női tagok létszáma az 1936-os 179 főhöz képest 1938-ra 4203 főre emelkedett.⁴²

Dolores Ibárruri („La Pasionaria”), a Spanyol Kommunista Párt emblematisz alakjának visszaemlékezései szerint a jobboldali kormányzás idején, főként az 1934-es asztúriai bányászfelkelés leverése után a köztársasági és a kommunista nők között egyre szorosabb együttműködés bontakozott ki: *„Mi, kommunista asszonyok, bejártunk a köztársasági pártok központjaiba, ahol összegyűltek a pártok nőtagjai; szívélyesen elbeszélgettünk és vitakoztunk velük, kifejtettük nézeteinket a helyzetről és a köztársasági pártok politikájáról. A köztársasági pártokhoz tartozó asszonyok között – s itt nem beszélek olyan ismert politikusokról, mint Victoria Kent vagy Clara Campoamor, hanem a köztársasági nőszervezetek egyszerű tagjairól – tucatszám találtunk olyanokat, akik politikai tehetség dolgában semmivel sem maradtak pártjaik vezetői mögött...”*⁴³

A második köztársaság idején az oktatás terén is nagy előrelépést tapasztalunk. Engedélyezték a vegyes iskolákat, a koedukált oktatást. Eltörölték a háztartási tantárgyakat és a vallásoktatást. A munkásnők számára esti iskolákat hoztak létre, és jelentősen csökkentették a női írástudatlanságot.⁴⁴

A nők közéleti szerepvállalása terén a legjelentősebb eseményt az első női miniszter kinevezése jelentette. A polgárháború kirobbanása után, 1936 novemberében nevezték ki Federica Montsenyt, egy anarchista vezetőt, újságírónőt, aki nem csupán Spanyolország, hanem Nyugat-Európa első női minisztere lett. Mindössze

41 Uo.

42 Uo.

43 Dolores Ibárruri: Az egyetlen út. Szerk. Kardos György. Kossuth–Magvető, Bp., 1964. (Tények és Tanúk) 158.

44 Francisco de Luis Martín: La FETE en la Guerra Civil española (1936–1939). Ariel, Barcelona, 2002. 175–188.

néhány hónapig tartó egészségügy-miniszteri működése alatt nagyszabású programot indított el. Spanyolország történetében először segélyprogramokat szervezett a fogyatékosok foglalkoztatására, az árvaházakat „gyermekotthonokká” alakította, segítséget nyújtott a prostituáltaknak, akik szakmát tanulhattak, bevezette és szabályozta az abortuszt, megszervezte a terhes nők ételmezését és a háborús menekültek megsegítését. Mindezek megvalósítására azonban nem volt elég ideje. 1937 májusában, az anarchistákkal és trockistákkal való leszámolás után le kellett mondania posztjáról. Federica Montseny „egy új nő típust testesített meg, aki politikai tevékenységével csaknem egy évszázaddal megelőzte korunk szociálpolitikáját”.⁴⁵

Nők a polgárháborúban

A polgárháború kirobbanásával a nők élete teljesen megváltozott.⁴⁶ A köztársaság védelmére szólító propaganda hatására sokan ragadtak fegyvert, lőszergyárakban dolgoztak és segélyeket szerveztek. A háború első heteiben a fegyvert fogó milicista nőket a „haza hőseiként” üdvözltek. Megítélésük azonban néhány hónap elteltével megváltozott, ekkor a propaganda már arra mozgósította a nőket, hogy ne a fronton, hanem a hátszágban tevékenykedjenek. Ez a hirtelen változás több okra vezethető vissza. Az egyik fő érv a női milicisták ellen az volt, hogy nem értenek a fegyverekhez. (Erre vonatkozóan elég George Orwell híres művét felidézni, hogy tudjuk, a katonai felkelést követően a férfi milicisták, sőt később a nemzetközi brigádosok egy része sem értett a fegyverhasználathoz.) Néhány hónap alatt megváltozott a milíciák megítélése is, erről egyébiránt Orwell is beszámolt. Már nem heroizálták, hanem nevetség tárgyává tették őket, és megbízhatatlannak minősítették őket.⁴⁷ A köztársasági propaganda új jelszava ezért már így hangzott: „*Férfiak a frontra, nők a hátszágba!*” Ebben a kérdésben az egyébként teljesen megosztott politikai pártok kivételesen egyetértettek.

Az egyik kommunista szóvivő „nemes gesztusként” értékelte a nők lelkes csatlakozását a milíciához, bár hangsúlyozta, hogy tettüknek nem volt igazi súlya. Ezt azzal indokolta, hogy a nők felkészületlensége erősen korlátozta hatékonyságukat a frontvonalon. Hamarosan jogilag is szabályozták a nők szerepvállalását a fegyveres küzdelemben. Largo Caballero szocialista kormányfő rendelete értelmében 1936 szeptemberétől a nőknek el kellett hagyniuk a frontvonalat. Az intézkedésnek köszönhetően 1937 elejétől drasztikusan lecsökkent a női milicisták száma a frontokon.⁴⁸

45 Elena Salgado szocialista egészségügyi miniszter méltató szavai a Federica Montsenyről szóló életrajzi könyv bemutatóján (Irene Lozano: Federica Montseny. Una anarquista en el poder. Espasa, Madrid, 2005). La primera mujer ministra de Europa era anarquista y española. www.elmundo.es/elmundolibro/2005/02/07/historia/1107797501.html. A hozzáférés ideje: 2011 decembere.

46 A tanulmány csak a köztársaság oldalán harcoló nők helyzetével foglalkozik.

47 George Orwell: Hódolat Katalóniának. Cartafilus, Bp., 1999. 14–21.

48 Mary Nash: Milicianas, vete a tu casa – Por qué las organizaciones antifascistas retiraron del frente a las mujeres durante la guerra civil? El País 1999. szept. 5. 12.

A nők felkészületlenségére hivatkozó érvelés mellett megjelent egy másik probléma is: a prostitúció kérdése. Ahogy a férfi milicisták, úgy a nők is heterogén csoportot alkottak. Dr. Félix Martí Ibáñez korabeli szexológus, író és anarchista reformer a milicista nőket három csoportba sorolta: szerinte a politikai meggyőződésből fegyvert fogó nők kisebbséget alkottak, a többséget az úgynevezett „romantikus nők” csoportjába sorolta, akik a korabeli mozifilmek inspirálta kalandvágából indultak a frontra, ahol elsősorban ápolónőként tevékenykedtek. Az ő besorolása szerint a harmadik csoportba prostituáltak tartoztak.⁴⁹

A frontot megjárt milicista nők megítélése jóval árnyaltabb képet nyújt erről a kérdésről: voltak ugyan prostituáltak a frontvonalakon, de rendkívül csekély számban. Tény azonban, hogy a háború alatt az erkölcsi normák is megváltoztak. Sok milicista nő a párjával együtt ment a frontra harcolni, sokan közülük a háború után össze is házasodtak. A fronton, a harcok során, amikor az emberek naponta az életüket kockáztatták, a szexuális normák is mások voltak, azaz teljesen természetesnek tekintették két ember közös megegyezésén alapuló szexuális kapcsolatot. Valójában inkább a hátszországban jelentett problémát a virágzó prostitúció, aminek már 1937-től komoly egészségügyi következményei voltak a nemi betegségek tömeges terjedése miatt. Egy barcelonai ápolónő megjegyzése szerint a nemi betegségeknek *„több áldozata volt, mint a puszkagolyóknak”*.⁵⁰

Volt azonban egy harmadik oka is annak, hogy a nőket kivonták a frontokról. A fegyveres konfliktus elhúzódása miatt napirendre került a katonai fegyver megerősítésének kérdése, a spontán létesült népi milíciák militarizálása. Ez a törekvés főként 1937 májusa után figyelhető meg, a kommunista irányvonal megerősödésével. A fegyverrel harcoló nők gyakorlatilag a politikai harc áldozataivá váltak: a két markánsan különböző katonai intézménymoddal: a minden hierarchiát nélkülöző, önkéntes alapon szerveződő népi milíciák és a szigorúan hierarchizált reguláris fegyveres erők modellje között folyó politikai küzdelem áldozataivá.⁵¹

A polgárháború végén a francóista megtorlás a nőket sem kímélte. Paul Preston brit történész idézve: *„a köztársaság feminista forradalmát brutális erőszakkal visszájára fordították”*.⁵² 1939–1940-ben mintegy 30 ezer nő raboskodott saját vagy hozzátartozóinak politikai meggyőződése miatt Franco börtöneiben. Közülük csak a madridi ventasi börtönben ezer nőt végeztek ki.⁵³

49 Uo. 13

50 Uo. 13.

51 Orwell, G.: i. m. 38–39.

52 Prestont idézi: La mujer durante la Guerra Civil española – 5 de noviembre de 2002. http://bib.cervantesvirtual.com/historia/tertulias/tert_mujer_guerra_civil.shtml. A hozzáférés ideje: 2011. decembere.

53 Cobo, J.: i. m.

ANITA ZALAI
WOMEN'S ROLE IN SPAIN DURING THE SECOND REPUBLIC
(1931–1939)

The Second Republic – proclaimed on the 14th of April of 1931 – was the first permanent democratic system in contemporary Spanish history and resulted in numerous political, social and economic changes. Among the reforms figured those measures which aimed at the improvement of women's living conditions. Women were not only able to hold public offices, but also acquired various rights in terms of marriage and domestic matters, furthermore in the field of education.

The 1931 Republican Constitution included the introduction of women's suffrage, recognized equality between genders for the first time in the history of Spain and enacted civil marriage and divorce. In this respect, Spain became one of the most progressive countries in Europe.

Utazás a bácskai németekhez 1936 nyarán

Rudolf Schaal németországi főiskolai tanár
élménybeszámolója

A 19–20. század fordulójára a nacionalizmus egész Európában olyan meghatározó közösségintegráló eszmévé vált, mely az I. világháború okozta óriási mobilizáció következményeként addig kikezdhetetlennek vélt, évszázados struktúrák felbomlásának lehetőségét teremtette meg. A Finn-öböltől a Boszporuszig húzódó, Németország és Oroszország – mint nagyhatalmak – által közrefogott „köztes-európai” zónában élő kis népek (köztük az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgárai is) elérkezettnek látták az időt, hogy a nemzeti önrendelkezés demokratikus eszméje alapján maguk vegyék kezükbe saját sorsuk irányítását. Az ehhez való jogukat (legalábbis elvi síkon) senki sem kérdőjelezte meg 1918-tól kezdve, ami hosszú távon páratlan lehetőségeket biztosíthatott volna egész Európa számára kulturális sokszínűsége érvényre juttatásához. Az, hogy a korábbi évszázadok dinasztikus-etatista szemléletét a népben, nemzetben (mint alapvető kulturális közösségi keretben) való gondolkodás váltotta fel, s ez a nagyhatalmi politika szintjén is deklaráltan, központi elemként jelentkezett, mindenképpen minőségi előrelépést jelentett. Még akkor is, ha az 1918–1922 között zajló versailles-i békerendezés során kompromisszumos megoldások születtek a nagyhatalmak politikai érdekei és az önrendelkezési jog konzekvens érvényesítése között.

A két világháború közti korszak a *nemzeti kisebbségek, népcsoportok különböző fokú és fajtájú autonómiáért folytatott küzdelmeinek klasszikus kora* volt. A nagyhatalmak 1918 előtt vajmi keveset törődtek a kisebbségi kérdésekkel – most viszont fordult a kocka, s ezek kerültek a „nagypolitika”, az összeurópai diskurzusok középpontjába. E szemlélet természetes velejárójaként jelentkezett a népcsoportokkal, nemzeti kisebbségekkel való *törődés* igénye, a velük való *szolidaritás* és *empátia*. Szinte nem volt olyan nemzet Európában, mely ne tanúsított volna élénk figyelmet a határain túl, más („idegen”) államokban élő nemzettársai sorsa iránt. Mindez különösen is érvényes a németekre és a magyarokra, akik a békerendszer legnagyobb veszteségeinek érezték magukat, hiszen az új államhatárok meghúzása az ő nemzeti szállásterületeiket érintette leginkább. Az 1918-tól elemi erővel, széles körben felszínre törő, *nyelvi-kulturális alapú* etnikai-nemzeti összetartozás-tudat olyan hosszú távú összeurópai trendként jelentkezett, mely jó-

val túlmutatott azokon az aktuális hatalompolitikai törekvéseken, melyek a versailles-i rendszer állam(jog)i revízióját célozták meg.¹

Az 1918–1922 utáni új Európa legnagyobb létszámú nemzeti kisebbsége a német lett. Csupán a „köztes-európai” sávban, Észtországtól egészen Jugoszláviáig² hétmillióan éltek.³ E külhoni németeket (*Auslanddeutsche*) három nagy csoportba oszthatjuk. Az elsőbe – a legnagyobbba – azok tartoztak, akik Németország új keleti szomszédai: Litvánia, Danzig Szabad Állam, Lengyelország és Csehszlovákia fennhatósága alá kerültek, s többségük az anyaország határai mentén összefüggő tömbökben élt (*Grenzlanddeuschtum*). Idesorolták tulajdonképpen az ausztriai, dél-tiroli és soproni németiséget is mint az összefüggő német nyelvterület szerves alkotórészét. A második – számszerűleg legkisebb, ám politikai, gazdasági és kulturális szempontból erős – csoportot a Baltikumban (Észtország, Lettország) élők alkották (*Baltendeuschtum*). A harmadik csoport pedig azokból tevődött össze, akiknek többsége korábban az Osztrák–Magyar Monarchia alattvalója volt, 1918 után pedig Magyarország, Jugoszlávia vagy Románia állampolgára lett. Őket emlegették összefoglaló néven délkelet-európai németiségként (*Südostdeuschtum*).⁴

Ez utóbbi csoportot szintén két részre oszthatjuk annak alapján, hogy az adott közösség eredete a távoli középkorba nyúlik-e vissza (ilyenek például a szlovéniai és szlovákiai németek, az erdélyi szászok), vagy pedig az újkor folyamán, a török hódoltság felszámolását követő megtelepülésről van-e szó. Az 1683-ban meginduló visszafoglaló háborúktól egészen a 19. század első harmadáig eltelt másfél évszázad folyamán a Habsburg-uralkodók, a hazai főpapság és főnemesség által a magyar korona országaiba behívott és túlnyomórészt a Kárpát-medence központi területein, a Duna völgyében letelepített németeket szokták összefoglaló néven *Donauschwaben*ként emlegetni. A kifejezést maguk az érintettek nem használták önelnevezés gyanánt, nyomtatott formában először csak 1922-ben bukkant fel, s két földrajztudós: a grazi egyetemen előadó Robert Sieger, valamint a stuttgarti *Deutsches Ausland-Institut* (DAI, Külhoni Németek Intézete) munkatársa, Hermann Rüdiger alkalmazta azokra a „svábokra”, akik a történelmi Magyarország déli vidékein éltek, de a Monarchia felbomlása után különféle utódállamok határai szabdalták szét településterületeiket.⁵

1 Sabine Bamberger-Stemmann: Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925–1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteressen. Herder-Institut, Marburg, 2000.

2 Tanulmányunkban a „Jugoszlávia” elnevezést használjuk az 1918–1941 közötti délszláv államra. A „jugoszláv” és „délszláv” jelzőket egymás szinonimáiként alkalmazzuk.

3 Alfred M. Zayas: Nemesis at Potsdam. The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans. Background, Execution, Consequences. Routledge & Kegan Paul, London, 1979. XXV.

4 Vö.: Hans-Paul Höpfner: Die Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1983. 303–342.; Eiler Ferenc: Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938. In: Társadalmi önismeret és nemzeti azonosság Közép-Európában. Szerk.: Fedinec Csilla. Teleki László Alapítvány, Bp., 2002. 37–62.

5 Konrad Gündisch: Die deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ein Überblick. In: Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Jan Thorbecke, Sigmaringen, 1989. 11–22.; Anton Tafferner: Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer

Az 1918-ban megalakult jugoszláv állam területén az 1921. évi népszámlálás szerint 506 ezer német anyanyelvű polgár élt, vagyis ők alkották az ország legnagyobb nemzeti kisebbségét. E több mint félmillió tömeg alapvetően két részre oszlott aszerint, hogy a volt osztrák tartományokban (=Szlovénia, 42 ezer), vagy pedig a Magyar Királyságtól örökölt területeken lakott. Az utóbbiak közül a legtöbben (317 ezer) a Délvidéken éltek: a Bánátban relatív többséget alkottak (127 ezer), a Bácskában a lakosság egyharmadát tették ki (174 ezer), a Baranyai-háromszögben úgyszintén egyharmadát (16 ezer). A Duna és a Dráva vonalától délre, a Szerémségben és Szlavóniában összesen 124 ezer németet mutatott ki a hivatalos népszámlálás, de valós létszámuk ennél legalább 23 ezerrel magasabbra tehető.⁶ Bosznia-Hercegovinában 16 ezer, Dalmáciában egyezer, Szerbiában hat-ezer német élt ekkor.⁷

A hivatalos Németország az I. világháború előtt vajmi kevés érdeklődést tanúsított a határain túl élő európai németek iránt. Ez 1918-ban gyökeresen megváltozott. Az új keleti határok meghúzása miatti fegyveres összetűzések (elsősorban a lengyelekkel, Felső-Szilézia miatt) osztársadalmi szolidaritást és érdeklődést váltottak ki nemcsak a vitatott határ menti régiók, de általában véve minden német sorsa iránt, aki e nyolcvanmillió nép külföldön élő tagja volt. Gombamód szaporodtak a különféle egyesületek, szervezetek, akár a civil önszerveződés szintjén (az egyházi kezdeményezéseket is ideértve), akár az állami szférában. Ami az utóbbit illeti, legalább egy tucat tudományos intézetet állítottak fel különböző egyetemeken, melyeknek feladata az addig elhanyagolt németlakta régiók történelmi, földrajzi, nyelvészeti, néprajzi, irodalmi, gazdasági viszonyainak feldolgozása, publikálása, a róluk szerzett ismeretek terjesztése, az iskolai oktatásba történő integrálása volt. Közülük a legaktívabb tevékenységet az 1917-ben Stuttgartban felállított, már említett DAI fejtette ki. Lapja, a *Der Auslandsdeutsche*⁸ (1938-tól *Deutschtum im Ausland*)⁹ havi rendszerességgel tudósított a különböző országok német kisebbségeiről, így a jugoszláviaiakról is. Az intézet hazai tanároknak, diákoknak, üzletembereknek szervezett kiállításokat, ismeretterjesztő tanfolyamokat és külföldi utazásokat, hogy azok minél jobban megismerhessék a ki-

Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart. 1. Teil. AG Donauschwäb. Lehrer im Südstadt. Kulturwerk e. V., München, 1974. 73–83. A „svábok” elnevezés azért félrevezető, mert a telepések a német nyelvterület legkülönbébb vidékeiről érkeztek, s csak kis részük származott valóban Svábföldről.

6 Valentin Oberkersch: Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa. Donauschwäbische Kulturstiftung, Stuttgart, 1989. 496.; Bezzegh Alpár: A vajdasági németiség etnikai alapú nemzeti önszerveződése 1918–1941 között. I. rész. A kezdetektől 1920-ig. Szakdolgozat. ELTE BTK Új- és Jelenkori Történeti Tanszék, Bp., 2006. 58–107.

7 Hans-Ulrich Wehler: Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980. 103. f. 2. (Tabelle 1.); Arnold Suppan: Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld. Oldenbourg, Wien, 1996. 670–672. A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1998. 18., 26–32.

8 A Külhoni Német.

9 Németiség Külföldön.

sebbségi sorban élő németek életviszonyait. A német kisebbségek soraiból pedig tanárok, egyetemista csoportok anyaországi látogatásait tette lehetővé. A külföldi „népiségi utazások” (*Volkstumfahrten*) költségei minimálisak voltak, hiszen általában helyi családoknál szállásolták el a résztvevőket. A DAI tevékenységének leginkább kulturális vetülete volt: a külhoni német közösségek fennmaradásának biztosítása, etnikai identitásuk megővése, asszimilálódásuk megállítása. Ezért politikai tevékenységbe nem bocsátkozott, s nem állt szándékában aláásni a német közösségek lojalitását azon államokkal szemben, amelyekben éltek. Ezért tevékenységét a külföldi kormányok, bár éber figyelemmel kísérték, nem akadályozták.

A németországi népiségi szervezetek közül az 1881-ben létrejött *Verein* (1934-től *Volksbund*) *für das Deutschtum im Ausland* (VDA, Egyesület, illetve Népi Szövetség a Külhoni Németiségért) érdemel itt említést, mint amely a DAI mellett a legmeghatározóbb szerepet játszotta a külhoni németiség érdekében. Eredetileg magáncsoportok hozták létre, s számára is fontos volt, hogy az adott német közösség lojális legyen ahhoz az államhoz, amelyben él. Iskolákat, könyvtárakat, közművelődési szervezeteket, kórusokat támogatott, s úgyszintén szervezett tanfolyamokat, külföldi utazásokat. Legfőbb feladatának a hazai nagyközönség érdeklődésének felkeltését tekintette a külföldi németiség iránt. Rendezvényeire általában meghívta a német kisebbségek delegációit is. Bár nemzetiszocialista részről 1933 után egyre nagyobb nyomás nehezedett rá, politikai-ideológiai vonalon 1937 végéig sikerült megőriznie függetlenségét.¹⁰

Közvetlenül 1918 után, érthető módon, a *Grenzdeutschtum* állt a németországi közvélemény, a népiségi szervezetek és az állami revíziós politika érdeklődésének homlokterében. A fentebb közölt hármasság tagolás (*Grenzlanddeutsche*, *Baltendeutsche*, *Südostdeutsche*) nem csupán településföldrajzi felosztás, hanem egyúttal külpolitikai prioritásokat is tükrözött, méghozzá ebben a fontossági sorrendben. El kellett telnie egy bő évtizednek, nagyjából 1930-ig, amíg a délkelet-európai németiség életének, kulturális és politikai viszonyainak megismerésére is szélesebb körű igény mutatkozott. Ez a délszláv állam német lakosságára is vonatkozik: míg az 1920-as években főleg az osztrák–jugoszláv határtárséggel, így a szlovéniai németekkel kapcsolatos viták álltak a középpontban, a többi német településterület bemutatató irodalom az 1930-as években szaporodott meg. Persze ne csak könyvekre, hanem élő kapcsolatépítésre is gondoljunk: egyre nőtt azon délvidéki németek száma, akik helytörténettel és ezzel kapcsolatban annak kutatásával foglalkoztak, vajon őseik Németország mely régiójából kerültek ide, s ennek kapcsán testvértelepülési kapcsolatok jöttek létre az „anyaországgal”. És persze Németországban is sok olyan tanár, diák, néprajztudós, nyelvész stb. akadt, akiket hajtott a vágy és a kíváncsiság, hogy olyan közösségeket ismerjenek meg, amelyek – bár az őket körülvevő, más etnikumú környezethez képest fejlettebbnek számítottak, de összességében véve mégiscsak – olyan „archaikus”, agrárjellelű, paraszti és kispolgári világban léteztek, amely a természettől elszakadt, az ipa-

10 Anthony Tihamer Komjathy–Rebecca Stockwell: *German Minorities and the Third Reich. Ethnic Germans of East Central Europe between the Wars*. Holmes & Meier, New York–London, 1980. 2–3., 13.

rosodottság magas fokán álló, „agyonuniformizált” társadalmi keretek között élő „anyaországjak” számára már egy letűnt világot jelentett, melyre romantikus nosztalgiával és kíváncsisággal tekintettek.

Az utazás háttere és körülményei

E háttérismeretek előrebocsátása után nézzük meg, ki volt Rudolf Schaal, aki 1936 nyarának élményeit röviden megírta, s a *Zeitschrift für Erdkunde*¹¹ 1937. évi számában *Eine Fahrt zu den Donauschwaben in der Batschka* (Utazás a Bácskába a dunai svábokhoz) címmel közzétette.¹²

Rudolf Friedrich Wilhelm Schaal 1898. május 1-jén született Stuttgartban, vallását gyakorló evangélikus családban. Részt vett az I. világháborúban; egy gáz-támadás során majdnem elveszítette szeme világát. 1920–1934 között Tübingenben élt. 1920–1924 között filozófiát, pszichológiát, pedagógiát, földrajzot és államtudományokat tanult Tübingenben és Münchenben. Ezután a tübingeni egyetem pedagógiai szemináriuma frissen (1924-ben) alapított gyakorlóiskolájának tanárává nevezték ki. 1930-tól ő vezette az intézményt. 1926-ban Tübingenben megházasodott, valamint elkezdte doktori tanulmányait. 1934-ben doktorált „summa cum laude”. Gyermekai 1928-ban és 1929-ben születtek. Változást életében az 1934-es év hozott. A hatalomra került nemzetiszocialista rezsim felszámolta a gyakorlóiskolát, Schaalt pedig átvezényelte Hessen tartomány egyik kisvárosába, a Lahn-parti Weilburgba, ahová az addig a Majna-parti Frankfurtban működő Evangélikus Tanárképző Főiskolát költöztették át. Schaal itt docensi minőségben kapott állást. Egy év múlva, 1935 áprilisában pedig kinevezték az általános pedagógiatudomány és az ifjúsági jellemformálás professzorává. Emellett segített egyik, szintén ekkor professzorrá kinevezett kollégájának evangélikus vallástudományt és vallásnevelést (mint tantárgyakat) oktatni. Mindezekon felül az iskolatanácsnak is tagja volt (*Studienrat*).

Mint vezető pedagógus részt vett a Birodalmi Egyházügyi Bizottság (*Reichskirchenausschuß*) Evangélikus Nevelésért Felelős Kamarájának munkájában. Egyre növekvő aggodalommal figyelte, miként próbálja az állampárt befolyása alá gyűrt az evangélikus egyházat. Éppen a jugoszláviai utazás előtt egy hónappal, 1936. június 9–10-én részt vett Berlinben a bizottság egyik ülésén, melyen maga is előadást tartott „*Konfessionelle Schulen oder konfessionelle Gemeinschaftsschulen?*” („Felekezeti iskolák vagy felekezeti jellegű községi iskolák?”) címmel. Kiállt amellett, hogy igenis szükség van felekezeti iskolákra, továbbá helytelenítette, hogy az új rezsim meg akarja szüntetni a kötelező hittanoktatást, a hittanórák számát pedig csökkenteni tervezi. Ugyancsak helytelenítette, hogy a hittanórákról száműzni kívánják az Ószövetség tanítását. Nem tartotta helyesnek azt a politikát, hogy minél

11 *Zeitschrift für Erdkunde* [Frankfurt am Main] 5. (1937) 59–72.

12 Rudolf Schaal életrajzi vonatkozású adataiért itt mondunk köszönetet többek között legidősebb lányának, az 1929-ben Tübingenben született Elisabeth Waidelichnek.

több egyházi iskolát államosítsanak, ezáltal könnyebben terjesztve a fiatalok körében a nemzetiszocialista ideológiát és az ateizmust.¹³

Schaal nem szimpatizált az új rezsimmel. Ha kezdetben voltak is illúziói, azok viszonylag hamar szertefoszlottak. Bár mint köztisztviselőnek, neki is be kellett lépnie a nemzetiszocialista pártba, tagsága mindvégig nominális maradt; párttisztiséget, rangot nem viselt. 1936-ban éppen azért kellett távoznia az iskolatanácsból, mert ellentétbe került a Nemzetiszocialista Tanárszövetség (*Nationalsozialistischer Lehrerbund*) helyi körzeti vezetőjével. Elutasította, hogy az oktatási intézmények működését a pártideológia határozza meg, s tisztán tudományos alapon szerette volna végezni a munkáját. A munkahelyi politizálást szigorúan kerülte. Diákjainak többsége becsülte is emiatt.¹⁴

A weilburgi főiskola 1936 nyarán többféle tanulmányutat kínált fel diákjainak. Maradhettek Németországon belül, ez esetben a bajor hegyekbe kirándulhattak. Aki szívesen ment külföldre, az választhatott, hogy a külhoni németiséggel való főiskolai műhelyfoglalkozás keretében a romániai (erdélyi) vagy a jugoszláviai (délvidéki) németiséget keresi fel.¹⁵

A jugoszláviai utazásra 1936. július 19–augusztus 15. között került sor. Schaal szerette a földrajzot, tanulta is annak idején, főiskolás korában, így kézenfekvőnek tűnik, hogy részt vett egy ilyen nyári utazás megszervezésében az „egzotikus Balkánra”. Stuttgarti születésű lévén maga is sváb volt, ezért talán jobban érdekelték a „dunai svábok”, mint például az erdélyi vagy egyéb németlakta területek. Egy jugoszláviai útnak ezenkívül megvolt az az előnye (csábítása), hogy felkereshették az Adriai-tenger partját is. A csaknem egy hónapig tartó utazás ugyanis úgy zajlott, hogy vonattal Passauiig utaztak, majd onnan a Dunán lehajóztak előbb Bécsig, majd ott egy másik hajóra átszállva Bezdánig. Ezután egy hetet a Bácskában töltöttek, majd folytatták útjukat tovább, egészen Dubrovnikig. Vagyis szabadságukat úgy kívánták értelmesen-hasznosan eltölteni, hogy a nyarat is élvezhessék, de egyúttal új ismeretekkel, tapasztalatokkal is gazdagodhassanak határokon túl élő nemzettársaikkal kapcsolatban. Mindezekon felül pedig élménybeszámolóik révén maguk is hozzájárulhatnak a környezetükben élők ismereteinek bővítéséhez a világnak eme távol eső szegletéről.

A társaság tagjai Bezdánból az utat Zomborig vasúton tették meg. Itt ki-kí másfelé utazott tovább, aszerint hogy mely német faluban kapott szállást. Schaal és

13 Karl Dienst: Kirche – Schule – Religionsunterricht. Untersuchung im Anschluß an die Kirchenkampfdokumentation der EKH. Lit, Berlin–Münster, 2009. (Schriften aus dem Comenius-Institut 5.) 285., 297., 337.

14 Schaal és a nemzetiszocializmus kapcsolatára jó forrásul szolgálnak a háború után törvénybe foglalt általános náciüldözési eljárás (Entnazifizierung) során ellene is lefolytatott bírósági per iratanyagának releváns részei. Az iratanyagban megtalálható Schaal 1946. április 23-án kelt önéletrajza is. Hessisches Hauptstaatsarchiv (Hessen Szövetségi Tartomány Állami Főlevéltára), Wiesbaden, Németország, Abteilung 520, Ob Nr. 383/46. Dr. Rudolf Schaal náciüldözési perének 1946. november 18-án született ítélete, a hozzá tartozó mellékletekkel.

15 Historisches Archiv der Stadt Weilburg (Weilburg an der Lahn), a Tanárképző Főiskola iratai, 1936. évi tavaszi munkaterv. Ezúton mondunk köszönetet Friedrich Kahle úrnak, a weilburgi városi múzeum (Bergbau- und Stadtmuseum Weilburg an der Lahn) munkatársának, aki volt szíves elektronikus levelezés útján néhány még fellelhető adatot a rendelkezésünkre bocsátani.

a vele maradók Csonoplya, Kernyája, Szivác, Cservenka, Veprovác érintésével vasúton érkeztek meg Filipovóba.¹⁶ Itt, továbbá valószínűleg a szomszédos németlakta településeken – Bresztovácon, Militicsen, Hódságon¹⁷ – szállásolták el őket. Schaál Filipovón lakott. Sajnos az nem derül ki, hogy összesen hány fő utazott a Bácskába, illetve hogy ezen belül hányan voltak azok, akik Schaállal együtt Filipovón laktak.

Filipovó (németesen Filipowa, hivatalos magyar nevén Szentfűlöp; mai szerb neve Bački Gračac) ez idő tájt mintegy négyezer lelket számláló, színnémet, római katolikus falu volt. Egyike azon településeknek, melyeknek helytörténetét a II. világháború után az onnan elmenekült németek *mintaserűen*, tudományos igényvel, több kötetben feldolgozták.¹⁸ Az első ismert kapcsolatfelvétel Filipovó és az anyaországi származáshely – a Duna forrásvidéke, illetve a Fekete-erdő déli része – között még az I. világháború előttre, 1908-ra datálható.

Az előzményekhez tartozik, hogy mivel egész Magyarországon akkoriban nem létezett országos német nyelvű katolikus lap, a délvidéki németek arra kényszerültek, hogy Ausztriából és Németországból rendeljenek maguknak ilyeneket. Ilyen módon jutott el például sok családhoz a donauwörthi *Auersche Buch-handlung* (Auer-féle könyvkereskedés) sok kiadványa is.¹⁹ Olvasóik pedig elkezdtek töprengeni azon, vajon mikor és honnan érkeztek őseik Magyarországra, egyáltalán hogyan zajlott le az egész betelepedés. Így lehetett ez Filipovón is, ahol idősb Franz Leh (1865–1945) helybeli gazda, a dél-magyarországi katolikus megújítási mozgalom német tagozatának oszlopos tagja²⁰ őrzött egy családi imakönyvet, melybe Trillfingen település neve volt bejegyezve. Amikor aztán 1908 nyarán lourdes-i zarándoklaton vett részt,²¹ hazafelé menet megállt Svábföldön, és meglátogatta mind Trillfingent, mind a környező falvakat, ahol nagy érdeklődéssel hallgatták előadásait Filipovóról és a Délvidék németiségéről. A trillfingeni plébánost pedig bácskai látogatásra invitálta. Ez 1909 nyarán meg is történt, s a plébános előtt egy addig ismeretlen világ tárult fel; anyanyelvén misézett, és előadást tartott Württembergről, az ottani viszonyokról, amit a falu nagy érdeklő-

16 Kernyája (Krnjaja) 1918 előtti hivatalos magyar neve Kerény volt, Veprovácé pedig Veprőd.

17 Ezek a települések mind abszolút német többségűek voltak. Az 1921. évi népszámlálás szerint Hódságon 4675, Filipovón 3630, Militicsen 3847, Bresztovácon 4328 német lakott. Vö.: Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Hrsg. Carl Petersen–Otto Scheel–Paul Hermann Ruth–Hans Schwalb. Band I. Ferdinand Hirt, Breslau, 1933. Térképmelléklet (Das Deutschtum der Batschka).

18 A Filipovó évszázadait mintegy 2000 oldalon feldolgozó nyolc kötet 1978–1999 között jelent meg Bécsben: Filipowa – Bild einer donauschwäbischen Gemeinde. Hrsg. Paul Mesli–Franz Schreiber–Georg Wildmann. Donauschwäbische Kulturstift, Wien, 1978–1999. A bennünket érdeklő, 1914–1944 közti éveket a 8. kötet tartalmazza.

19 Filipovó a Bácska egyik legkatolikusabb jellegű német települése volt ebből a szempontból is: több mint 25-féle katolikus lapot járattak. S ez csak a német nyelvű keresztény újságok száma! Filipowa i. m. VIII. Band. 187–188.

20 Franz Leh a Katolikus Népegylet német tagozatának szónokája volt az 1909. évi szegedi nagygyűlésen. Filipowa i. m. VIII. Band. 236. f. 33. Fia, az ifjabb Franz Leh (1898–1940) katolikus pap lett. Teológiai tanulmányait Kalocsán és Diakóváron (Djakovo) végezte, 1922-ben szentelték fel. Ő lett a Verbászon 1934-ben megnyílt német tanítóképző intézet bentlakásos diákotthonának egyházi előjárója, illetve hit-tantanár mind a tanítóképzőben, mind a helyi német gimnáziumban. Filipowa i. m. VIII. Band. 157., 242.

21 Lourdes híres római katolikus zarándokhely Dél-Franciaországban.

déssel hallgatott. Ettől kezdve mindig akadt egy-két helyi ember, aki érdeklődött a téma iránt.²²

A következő filipovói személy, aki komolyan foglalkozni kezdett a falu településének történetével, Sebastian Werni (1912–1987) teológushallgató volt, aki 1933–1938 között folytatta tanulmányait Zágrábban, emellett pedig szabad idejében a bécsi Udvari Kamarai Levéltárban végzett ez irányú kutatásokat.²³ A fentebb említett Franz Leh rokona, Jakob Leh 1933-tól kezdett el falutörténettel foglalkozni, 1937-ben könyvet is publikált.²⁴

Németországban nagy hagyományra tekinthettek vissza a különféle helyi és regionális keretek között folyó családkutatások, melyeknek részét képezték a külföldre vándorolt németséggel kapcsolatos munkálatok is. Hogy a sok kis egyesületet összefogják, 1935-ben került sor Stuttgartban a DAI keretén belül a *Hauptstelle für auslanddeutsche Sippenkunde* (A Külhoni Német Családkutatás Fő Műhelye) felállítására.²⁵ Ez összeköttetésben állott a dél-németországi vidékek jelentősebb kivándorláskutatóival is. Mindjárt az első helyen említendő itt a Hechingenben működő *Auswanderungs-Forschungsstelle für Hohenzollern* (Hohenzollerni Kivándorláskutató Műhely),²⁶ melynek vezetője, Josef Schäfer (1900–1968) éppen Trillfingenben és környékén volt tanár.²⁷ Ugyancsak meg kell említenünk Otto Hienerwader donaueschingeni főpostamestert, a Svábföldről kivándorolt családok lelkes kutatóját, aki felvette a kapcsolatot a filipovói polgármesterrel, Martin Pertschyvel (1889–1944), s 1936 őszén meg is látogatta a falut.²⁸ Nem járunk tehát messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy az eddig felsorolt anyaországi kapcsolatoknak, különösen Josef Schäfernek és a DAI-nak szerepe volt abban, hogy a Rudolf Schaal vezette weilburgi csoport tagjait 1936-ban éppen Filipovón és a környező falvakban szállásolták el.²⁹ Annál is inkább, mert Schäfer továbbra is élénk levelezésben maradt a filipovóiakkal. Főleg a *Filipovo*

22 Filipowa i. m. VIII. Band. 221–222.

23 Uo. 98–102., 217. Werni a II. világháború után Bécsben élt. Több évtizeden át lelkiismeretesen törődött az Ausztriába került délvidéki német menekültekkel. Legjelentősebb műve a délvidéki szerbek és németek 1848–1860 közti viszonyával foglalkozik: *Sebastian Werni: Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und der Deutschen im ehemaligen Südungarn.* W. Braumüller, Wien, 1981.

24 *Jakob Leh: Filipovo. Bilder aus meiner Heimat.* Selbstverlag des Verfassers, Novi Sad, 1937. 267.

25 A műhely a következő évben már meg is jelentette első évkönyvét *Jahrbuch für auslanddeutsche Sippenkunde* címmel.

26 A Hohenzollern-terület Svábföld déli részén található.

27 Josef Schäfer 1927–1929, majd 1947–1969 között éppen Trillfingenben volt tanár. A környék helytörténeti és néprajzi kutatásaiban vezető szerepet játszott. 1965-ben elnöke lett a Hohenzollerni Történelmi Egyesületnek (Hohenzollerischer Geschichtsverein). Publikált a *Zollernheimat* (későbbi nevén *Hohenzollerische Heimat*) hasábjain is. Rövid életrajzát lásd nekrológiájában: Oberlehrer i. R. Josef Schäfer, Trillfingen – verstorben. *Hohenzollerische Heimat* [Sigmaringen] 19. (1969) 30.

28 Filipowa i. m. VIII. Band. 222.

29 Schäferék 1936-ban nemcsak Filipovóval, hanem mintegy 25 másik délkelet-európai (magyarországi, romániai, jugoszláviai) német településsel vették fel a kapcsolatot. A műhely éppen 1936-ban kezdte intenzíven kutatni a külföldre szakadt sváb közösségeket. Ugyancsak 1936-ban Stuttgartban kiállítást rendeztek a külhoni svábságról, a rádióban pedig előadások hangzottak el a családkutatás mibenlétéről.

Heimatblätter (A Filipovói Szülőföld Lapjai) szerkesztőjével, Philipp Tepperttel, aki egyik motorja volt a falu betelepülésének 175. évfordulójára – vagyis 1938 nyarára – szervezendő ünnepek lebonyolításának. Ezen az ünnepségen Schäfer vezetésével részt vesznek majd anyaországi vendégek is Trillfingenből és környékéről.³⁰

Schaal megfigyelései úti beszámolójában

Schaal olvasmányos stílusban, irodalmi igénnyel papírra vetett, 13 oldalt kitevő beszámolója úti élményeiről három fő részre oszlik; ezeket római számokkal jelöli. A bevezetésben (mely az első két oldalt foglalja el) kiemeli, hogy a Duna sokféle népet köt össze egymással, e néprajzi és nyelvi tarkaság üdítő színfoltja Délkelet-Európának. A nyelvek kavalkádjában még ma is a német az (bár rohamosan szorul vissza), amelynek birtokában az ember itt mindenhol elboldogul; ez magából az egész történelmi fejlődésből következik. A németiség mindig is szorosan kötődött e régióhoz, s ennek ismét a Duna a szimbóluma, hiszen ez köti össze az anyaországot a délkelet-európai településterületekkel. Egy ilyen dunai hajóútnak megvan az a pozitív hozadéka, hogy nagyban hozzájárul a történelem mélyebb megértéséhez.

Schaal szerint a németiség geopolitikai befolyása a térségben 1848 óta folyamatosan csökken, pedig amellet, hogy a német a közvetítő nyelv, az itt honos német kisebbségek sorsát is szem előtt kell(ene) tartani. Ez utóbbi megjegyzésével arra utal, hogy ekkortájt Németországban sem a lakosság szélesebb körei, sem a hivatalos kormánypolitika nem mutatott különösebb érdeklődést a térség német népcsoportjai iránt; Berlin az itteni országokkal ápolandó kétoldalú államközi kapcsolatokat messze magasabb rendűnek ítélte, mintsem hogy a kisebbségek politikai törekvéseinek felkarolásával veszélyeztesse azokat, kiváltva az érintett államok rosszallását.³¹

E rövid bevezetést követi az események, élmények tárgyalása mintegy 10 oldalon keresztül. Schaal már Filipovó felé utazva csodálkozott, milyen sok közös vonást lehet felfedezni az otthoni és az itteni németiség között. A vasútállomásokon sürgölődő embertömegben rögtön felismerhetők a német emberek, hiszen arcvonásaik, népviseletük olyan, mintha valahol Németországban, Sváb- vagy Frankföld valamely kis, eldugott falucskájában járna az ember, ahol még elevenek a régi hagyományok. A bácskai német falvak külsejét is első látásra meg lehet különböztetni a más nemzetiségűekétől: mindenütt virágok pompáznak.

Josef Schäfer: Die Auswanderungs-Forschungsstelle für Hohenzollern 1936. Zollernheimat [Hechingen] 7. (1938) 37–38.; Ernst Senn: Der Aufbau der Hohenzollerischen Landesforschung 1933–1938. Erstrebtes und Erreichtes. Hohenzollerisches Jahreshft [Sigmaringen] 5. (1938) 78–80.

30 Filipowa i. m. VIII. Band. 217., 222–225., 240–241., 246.

31 Vö.: Johann Wüsch: Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945. Seewald, Stuttgart, 1969.

Megérkezvén Filipovóba, általános benyomása az idegennek, hogy mindenütt mintaszerű rend és tisztaság honol. Ez a németiség „márkajelzése”, éljen bárhol is a világon. Persze mindez nem magától pottyant az itt lakók ölébe: amióta őseik itt letelepedtek, lankadatlan szorgalom és sok-sok munka volt az ára, hogy ma minden ilyen szép. A német egyik legfőbb erénye a kötelességtudás; ez volt az, ami átsegítette őket évszázadokon keresztül a nehézségeken, mindig új erőre, munkára ösztönözve. Általános vonása a bácskai németiségnek, hogy akármilyen nehéz is a sorsa, akármilyen keményen kell is megdolgoznia a napi betevőért, mégis egyfajta belső derű, jó kedély sugárzik belőle: sikerességének ez a „titka”. Történhet bármi, lényegében véve a kisebbség saját belső hozzáállása határozza meg leginkább, hogyan alakul önnön sorsa – véli a szerző.

Az interetnikus viszonyok is e „márkajelzéshez” viszonyítva, ezzel szembeállítva jelennek meg: a német lakosság szorgalmának és világhoz való hozzáállásának legtipikusabb ellenpéldája a szerbek tulajdonában lévő földek elhanyagoltsága, ami miatt ez utóbbiak gazdái irigységgel telve néznek a németekre, és folyton káromkodnak, szidva mind szomszédaikat, mind Istent önmagukat. Olyan magatartásmód ez, mely teljességgel idegen a német falu tradicionális vallásossággal átitott mentalitásától, munkaethozától és rendszeretétől. A két etnikum a maga két, teljesen külön világában él egymás mellett (Nyugat és Kelet, latin és ortodox kereszténység, germán precizitás és bizánci–balkáni elnagyoltság, ráérősség).

Bár Schaal élménybeszámolója rendkívül értékes földrajzi, néprajzi, gazdaságtörténeti, sőt irodalmi adalékokkal is szolgál, bennünket most elsősorban a kisebbség sorsára utaló politikai és szociológiai megállapításai érdekelnek. Helyesen ismeri fel, hogy az itteni németiség – mely alapvetően agrártársadalom, paraszti és kispolgári rétegekkel – egyik legnagyobb problémája, hogy híján van a saját soraiból kikerülő értelmiségnek, mely az etnikai alapú csoportidentitás-képzés legalapvetőbb feltétele. 1918 után sokan közülük – akik a magyar uralom alatt úgy gondolták, hogy akkor érvényesülhetnek értelmiségiként, emelkedhetnek fel a társadalmi ranglétrán, ha elmagyarosodnak – Magyarországra költöztek. Most viszont, másfél évtizeddel a világháború után, már a délvidéki németiség legnagyobb hányada afelé hajlik, hogy mégiscsak jobb nekik Jugoszláviában, mint korábban a magyar uralom alatt, hiszen ott akkora asszimilációs nyomásnak voltak kitéve, hogy mára már beolvadtak volna.³² Persze most sem rózsás a helyzetük; az, hogy viszonylag szabadon élhetik meg német voltukat, annak köszönhető, hogy ügyesen lavíroznak a szerbek és horvátok közötti feszült helyzetben. Összességében véve Schaalnak igaza van, a szerbeknek valóban érdekük, hogy a németek jól érezzék magukat ebben az államban, hiszen így akadályozható meg, hogy a szerbség politikai ellenfeleivel, köztük az irredentának tekintett magyarsággal lépjenek közös politikai platformra.

A Délvidék németiségét az 1930-as évek elejétől generációs és egyben világnézeti szembenállás osztotta meg. Az egyik oldalon a tradicionális vallásosságot

32 Bezzegh A.: i. m. 115–172.; Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Lucidus, Bp., 2005. (Kisebbségkutatás Könyvek).

és konzervatív értékrendet preferáló, még a magyar uralom alatt szocializálódott, az „úri világot” megőrizni óhajtó, a falvak gazdasági életét – ezáltal a szociális kérdéseket – még mindig nagyban befolyásoló idősebb nemzedéket találjuk. Vele szemben állott a világháború után felnőtt, iskolai tanulmányait már anyanyelvén végző, egyetemre már Németországban, Ausztriában járó, nemzeti identitásában már német, a saját kisebbségi közösségen belüli demográfiai és szociális problémák iránt modern érzékenységet mutató, a felvilágosult fejlődést hátráltató „parasztos maradisággal” radikálisan szembeszálló fiatal nemzedék. Az ellentétek a kezdeti lappangás után 1935-ben törtek a felszínre, s eltartottak egészen 1939-ig.³³ Amikor tehát Schaal a Délvidéken járt, a folyamat még javában zajlott, és egyáltalán nem látszott a vége. Ő nem kívánt állást foglalni, „igazságot tenni” (ebből is látszik, hogy nem volt nemzetiszocialista), hanem nagyon higgadtan kezelte az egész problematikát. Ugyanakkor jól látta, hogy egy generációs konfliktus – már csak biológiai okokból is – előbb-utóbb a fiatalabb nemzedék javára dől el; márpedig a délvidéki német fiataloknak, akik éberén öröködnék az 1918 óta elért vívmányok felett (anyanyelvi iskolahálózat, saját német szövetkezeti rendszer, politikai érdekképviselő stb.), eszük ágában sincs visszavágyódni a magyar uralom alá, illetve közösséget vállalni olyanokkal (falusi nagygazdák, tanítók, orvosok, plébánosok), akiknek gondolkodásmódját még mindig a „Szent István-i” „nagy-magyar” szellemiség hatja át.

A szerbek viszont, bár elemi érdekükben áll a németiség „leválasztása” a magyar eszmeiségről, csak egy bizonyos határig támogatják őket ebben. Azt, hogy saját német értelmiségi réteg alakuljon ki, tulajdonképpen ők sem akarják. Pedig enélkül nemzeti közösség nem létezhet. A németiségnek már csak emiatt is féltre kell tennie saját belső megosztottságát és össze kell fognia. A népességcsökkenés ugyancsak komoly aggodalomra ad okot. Nyugat-Bácska népes katolikus községeiben, mint így Filipovó, ez nem volt égető kérdés. (Sőt a két világháború között itt mindvégig több volt a születések, mint a halálozások száma. A Bácskában Filipovó volt a „legsziporább” német falu.) Viszont Közép-Bácska protestáns német településein, vagyis éppen ott, ahol a német identitás tradicionálisan jóval erősebb volt, mint a nem protestáns településeken, a születések számának csökkenése, illetve az egykezés valóban drasztikus méreteket öltött.³⁴

33 Az idősebb generáció irányította a Sváb-Német Közművelődési Szövetséget (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund), amely 1920-ban jött létre. A fiatal generáció 1934-ben alakította meg saját szervezetét Népi Megújodási Mozgalom Bajtársi Szövetsége (Kameradschaft der völkischen Erneuerungsbewegung) néven. A csatározások végére 1939 májusában került pont, németországi nyomásra. A kompromisszumos megoldás azt jelentette, hogy a Kulturbund régi vezetői lemondtak tisztségeikről, az Erneuerungsbewegung pedig kénytelen volt elfogadni, hogy a mozgalmon belül mérsékelt vonalat képviselő Dr. Josef Janko nagybecskereki ügyvéd legyen a jugoszláviai német népcsoport vezetője. Lásd például: *Carl Bethke: Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethnonopolitische Mobilisierung.* Harrassowitz, Wiesbaden, 2009.

34 Filipova i. m. V. Band. 73–85.; *Bethke, C.: i. m. 392–396.*

A szociális kérdések rendkívül nagy súllyal esnek latba a németiség esetében is. Félrevezető az a sztereotípiá, miszerint a délvidéki németiség csupa jómódú gazdából állt. (Ez inkább csak a felszínen, a más nemzetiségű külvilág szemében tűnt így.) Épp ellenkezőleg: a német falvakban is rengeteg a munkanélküli napszámos, kisparaszt, akik – a mindennapi betevő falatért való küzdelem nehézségei miatt – közömbösséget mutatnak a nemzeti (kisebbségi) kérdések iránt, s a kommunizmusban vélik megtalálni sorsuk jobbra fordulásának zálogát. Ezért aztán különösen is fontos, hogy az egész faluközösség (illetve magasabb szinten az egész kisebbség) egységes belső szolidaritást mutasson a szociális kérdések megoldásában. (Ez egyértelmű kritika az „úri világhoz” ragaszkodó idősebb generációról.) Már csak emiatt is fejeződjön be végre a népcsoporton belüli mindennemű lelketlen széthúzás mind felekezeti, mind pártpolitikai vonalon. Hiszen – legvégső soron – minden német egy csónakban evez. Schaal szerint a legfőbb tanulság, hogy nem kívülről kell várni a megoldást, hanem magának a kisebbségi közösségnek kell önmagával dűlőre jutnia, önnön sorsát a kezébe vennie és jól irányítania.

A németországi vendégek igyekeztek magukat távol tartani a kisebbségen belül folyó népiségpolitikai csatározásoktól. Legfeljebb a fiatalság dinamizmusa, lelkesedése volt az, amivel (politikai ideológiától függetlenül) szimpatizáltak.

Egyházi és oktatási ügyekben ugyancsak visszafogottan nyilatkozik a szerző. Pedig igencsak borzolta a kedélyeket a hagyományosan vallásos német parasztságon belül a radikális fiatalok kíméletlen egyház- és vallásellenessége. Ha Schaal nemzetiszocialista lett volna, elvileg az ő oldalukra áll. De nem volt az, amit az is bizonyít, hogy objektív hozzáállásra buzdít: kerülni kell mindenféle rossz általánosítást, sztereotípiát. Az idősebb generáció kiüresedett vallási tradíciói, megcsontosodott konzervativizmusa ugyanúgy nem visznek előre, mint a fiatalok forrófejűsége, minden korábbi értéket gyökerestől kiirtani akaró, a modernség és az ateizmus közé egyenlőségelet tevő, sértően hetyke hozzáállása.

Ami minden nemzeti kisebbség létének alfáját és ómegáját, vagyis az iskolakérdést illeti, maguk a helyi tanítók is – éppen az előbb említett népiségpolitikai csatározások miatt – óvatosságot tanúsítottak a kérdésben. Ugyanis a szembenállás közepette éles vita dűlt arról is, vajon a tanárok világnézete hogyan befolyásolja tanítványaik (vagyis a kisebbség leendő értelmisége) világnézetét. Eléggé német jellegű, szellemiségű-e az oktatás? Egyáltalán mi számít „német jellegnek”? A keresztény értékek (hiszen a németiség hagyományosan Európa egyik legkeresztényibb nemzete) vagy az „új német világnézet”? Mi szolgálja inkább a kisebbség saját nemzettudatának megerősödését? Stb. E kérdések is sejtetik: késhegyre menő viták zajlottak a kisebbségen belül 1935-től kezdve. Schaal bölcsességét dicséri, hogy – érzékelve mindezt – nem erőltette a témát.

Schaal az egy hétig tartó bácskai vendégeskedés mérlegét összességében véve pozitívan vonja meg. Mégiscsak nagy szó, hogy egy, az anyaországtól ily messze élő közösség ennyi idő múltán is meg tudta őrizni nyelvét, szokásait, egyáltalán: fenn tudott maradni az évszázadok viszontagságai közepette. Akármilyen problémákat is okoz a kisebbségi sors, e közösségben mégis van élni akarás (ha nem így lenne, viták se lennének), helyzete tehát nincs elveszve. Sőt ha lassan is,

de erősödik tagjaiban a nemzettudat, saját népük és nyelvük szeretete és megbecsülése – márpedig ez minden közösség megmaradásának a záloga.

A beszámoló harmadik, befejező részeként (mely kicsit több mint egy oldal) Schaal nagyobb, összjugoszláv, illetve összeurópai keretbe helyezi a Bácskában tapasztaltakat. Az utóbbinak búcsút intve ugyanis a társaság Újvidék, Belgrád, Szarajevó, Mosztár érintésével vasúton folytatta útját Dubrovnikba, s ennek során volt alkalma mind a földrajzi tájakat, mind az ottani emberek életmódját, mentalitását összehasonlítani a Délvidéken tapasztaltakkal. Ég és föld a különbség a Balkán vad, kopár hegyei, illetve lakói és a Délvidék között, mely a németiség évszázados úttörő munkájának köszönhetően az egész délszláv állam éléskamrája és első számú adóbevételi forrása. A Bácska tejjel-mézrel folyó Kánaán; úgyhogy minden gazdasági és szociális kérdést, mely a német kisebbséget belülről feszíti, meg lehet oldani, ha megvan hozzá a kellő akarat. Nem szabad megengedni, hogy a délvidéki emberek világhoz való hozzáállásában felüsse fejét a balkanizálódás legkárosabb hatása: a közömbösség. Ami pedig a kultúrát illeti, a németiség egyértelműen a nyugati világot képviseli, tehát már csak emiatt sem nélkülözheti őket Jugoszlávia.

A bácskai németek sorsa 1941 után

Rudolf Schaal írása, a maga információgazdagságával és a messziről érkezett ember külső rálátásával érdekes és hasznos adalékul szolgál annak a letűnt német világnak a differenciáltabb megismeréséhez, mely a Délvidék életének szerves részét alkotta évszázadokon át.³⁵ Sem maga az itteni német lakosság, sem azok, akik a két világháború között ellátogattak hozzájuk, nem sejtették, hogy néhány éven belül milyen sors vár e közösségre. Jugoszlávia 1941. évi felbomlása után a délvidéki területekből a Bácska és a Baranyai-háromszög visszakerült Magyarországhoz, a Nyugat-Bánátban pedig, bár formálisan továbbra is Szerbia része ma-

35 Arról, hogy hogyan folytatódott Schaal további életpályája e jugoszláviai nyaralás után, nem sokat tudunk. Első feleségétől még 1934-ben elvált. 1937. május 14-én másodsor is megnősült. Lübeckben vette feleségül Margarete Hedwig Anna Marie-Luise Oldörpöt, akitől két lánya született. A weilburgi tanárképző főiskola, alig öt éves működés után, 1939-ben bezárta kapuit. Schaal 1940. február 28-án, a franciaországi hadjárat kezdetén kapott behívót a hadseregbe: pszichológusként (Heerespsychologe) feladata a tisztjelöltek kiválogatása volt az erre szolgáló alkalmassági vizsgálatokon. 1942-től pedig segítette a fiatal tiszteknek a háborús események során őket ért lelki traumák feldolgozásában. 1940-től Párizsban tartózkodott. A háború végén francia hadifogságba került. Innen sikerült neki megszöknie, s szerencsésen átjutott a Rajnán, még mielőtt felrobbantották volna a hidakat a visszavonuló német csapatok. Hogy a németek nehegy agyonlőjék mint dezertőrt, otthon (a Stuttgart melletti Plieningenben) jelentkezett a hadseregnél 1944 utolsó napjaiban. Innen került aztán Tirolba, ahol amerikai hadifogságba esett 1945 tavaszán. Egy tiszti fogolycsere keretében majdnem a szovjet megszállási zónába került, de még idejében meg tudott szökni. Bár 1945 októberében a megszálló szövetséges hatalmak hozzájárultak, hogy Weilburgban újjáalakuljon a tanárképző intézet, Schaalt itt már nem alkalmazták. Ehelyett a Stuttgartban felállított Pedagógiai Intézet (Pädagogisches Institut, később Pädagogische Hochschule Stuttgart) vezetője lett. Főleg kisiskolás gyermekeknek szóló olvasókönyveket írt. 1994. november 8-án hunyt el Stuttgartban.

radt, a polgári közigazgatást a német népcsoport vehette kezébe. A Bácska németiségének nagy része, főleg a fiatal, 1918 után szocializálódott generáció berzenkedett Budapest fennhatóságától, hiszen féltette az elmúlt két évtizedben elért kisebbségpolitikai eredményeket attól a Magyarországtól, mely a területén élő nemzeti kisebbségek „lojális” viselkedése alatt végső soron a magyar szupremácia elfogadását, hosszú távon az asszimilálódást értette. A Kulturbund bácskai helyi csoportjai betagozódtak a Magyarországi Németek Népi Szövetségébe (a Volksbundba). A hitleri Németországgal mint szövetséggel kötött államközi szerződések lehetővé tették, hogy a bácskai németek Németország valamely katonai formációjában, a Wehrmachtban vagy a Waffen-SS-ben teljesítsenek szolgálatot. Mindez, továbbá a háború követelte áldozatok egyre nyilvánvalóbb értelmetlensége a Bácska németlakta falvaiban meghasonlást és – főleg 1944. március 19. után – tettegességgig fajuló viszályokat eredményezett egyfelől a német népiségűkhöz, anyanyelvűkhöz és vallásos világnézetűkhöz ragaszkodók, másfelől a németiség kisebbségpolitikai eredményei megmaradásának zálogát kizárólag egy erős anyaországban, illetve annak győzelmében látók között.

1944 októberében a közelgő front senkit sem kímélt. A Bácska 186 ezer fős németiségéből mintegy 65 ezren választották a nyugatra menekülés helyett a szülőföldön maradást. Nyugodt lelkiismerettel tették – ami viszont fatális döntésnek bizonyult. A magyar és német katonai egységek elhagyták a területet, ahová kisebb csoportokban Tito partizánalakulatai kezdtek „beszivárogni” a Duna szerémségi oldaláról. Az új jugoszláv hatalom éppen 1944 novemberében deklarálta, hogy a német lakosságot megfosztja vagyonától és állampolgárságától, kollektív megtorlasként a hitleri megszállásért, illetve a németiség vagyonát bázisul használva fel az ország gazdaságának szovjet típusú átalakításához. Mivel a nagyhatalmaktól nem kaptak engedélyt a német lakosság kitelepítéséhez, Titóék saját hatáskörben láttak hozzá a „probléma likvidálásához”. A Délvidéken a partizánok ártatlan német civilek százait gyilkolták meg, s ezeket hurcolták a mintegy 80 munka- vagy haláltábor egyikébe. Az 1944–1948 közti időszak délvidéki német halálos áldozatainak száma mintegy 70 ezerre tehető. Míg 1940 körül félmillió, addig 1953-ban mindössze 61 ezer német élt Jugoszlávia területén. Ők az elkövetkező 20 év folyamán kitelepültek Nyugat-Németországba. Nemcsak az össznémetiség, hanem maga a régió egésze lett mérhetetlenül szegényebb, sivárabb mind szellemi-kulturális, mind gazdasági tekintetben.³⁶

Filipovón 1944. november 25-én 212 felnőttkorú férfit végeztek ki a partizánok brutális módon. A többiekre (a lakosság 80%-a nem menekült el 1944 októberében) 1945 tavaszától lágersors várt. A faluba telepescsaládok érkeztek

36 A témával foglalkozó, szerencsére egyre növekvő számú szakirodalomból itt most csak három alapműre hívjuk fel a figyelmet: Georg Wildmann–Hans Sonnleitner–Karl Weber: *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Stationen eines Völkermords*. Donauschwäbische Kulturstiftung, München, 2000; Michael Portmann: *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2008; Zoran Janjetović: *Nemci u Vojvodini*. INIS, Beograd, 2009.

Horvátország szerbek lakta nyugati vidékéről (a Krajínából), akik a nevét Bački Gračacra változtatták. Szisztematikus pusztítással eltüntettek minden arra utaló nyomot, hogy a települést valaha németek lakták.³⁷

A Schaal által írt élménybeszámolót magyarra fordítva közöljük teljes terjedelmében. Ha a főszövegbe betoldásokat eszközöltünk, azt szögletes zárójelben [] tettük. Ha az eredeti szövegben olyan német kifejezés található, amit érdemes megemlíteni, akkor azt a magyar fordítás után kerek zárójelben () közöljük. Ami a lábjegyzeteket illeti, maga Rudolf Schaal is alkalmazott ilyeneket; ezek a 38., 47., 53., 54., 58., 60., 61., 62. számú jegyzetek. A többi tőlünk származik.

UTAZÁS A BÁCCKÁBA A DUNAI SVÁBOKHOZ³⁸

Rudolf Schaal tollából

I.

Manapság törvényszerű, hogy egy dunai hajóút alkalmával a népiségpolitikai gondolat előtérbe kerül.³⁹ Még Passauban elhatároztuk, hogy mindenekelőtt a folyami utazás romantikus varázsának, a pompás és változatos tájnak adjuk át magunkat, valamint a mondák és a történelem azon emlékeinek, melyekkel előreláthatólag találkozni fogunk. De már Bécsben minden megváltozott, midőn 300–400 utassal együtt átszálltunk a dunai gőzhajózási társaság hajójára, hogy azal folytassuk utunkat. Fajok⁴⁰ és nemzetek tarka összevisszaságába csöppentünk. A dunai térség kérdése szó szerint kézzelfogható közelségbe került. Hirtelen olyan konkrét részletkérdések festői kavalkádjával találtuk szembe magunkat, melyeknek mindegyike már önmagában véve is visszatükrözi azt az óriási dinamikát, nekilendülő mozgást és egyúttal súlyosan telített feszültséget, ami ebben a kérdésben rejlik. Magyarok, csehek, szlovákok, ruszinok, szerbek, szlovénok, horvátok, mindenféle nyelvű ember volt itt együtt, akik között csak a hozzáértő tudott különbséget tenni. A hajó egyik sarkában egy muzulmán készítette szakszerűen makkját⁴¹ az izzó hamun; kaftános vagy kaftán nélküli zsidók, akik legtöbbször csak rövid szakaszokon voltak köztünk; utazni szerető pópák fekete felöltőjükben; asszonyok népviseletekben, melyek úgy tűntek, mintha tarkaságban túllicitálnák egymást – itt aztán tényleg minden képviseltette magát.

37 Filipowa i. m. VI. Band.

38 Az utazásra 1936. július 19–augusztus 15. között került sor a weilburgi tanárképző főiskolán folyó, a határ menti és külhoni németiséggel kapcsolatos műhelymunka keretében.

39 A „népiség” (Volkstum) szót ekkoriban a „nemzetiség” szinonimájaként használták (mind a német nyelvterületen, mind Magyarországon).

40 A „faj”, „népfaj” szó a korabeli szóhasználatban (akár magyarul, akár németül) tulajdonképpen fajtát jelentett (európai, zsidó, arab, indiai, távol-keleti stb.).

41 Mokka = feketekávé („török kávé”).

Olybá tűnt, mintha a Duna Bécs és Belgrád közti vízgyűjtő területének legtávolabbi zuga is elküldte volna képviselőjét, hogy fizikai jelenlétével is demonstrálja hovatartozását. De majdnem mindenki, akit itt összehozott egymással a sors, beszél vagy legalábbis ért németül, s első hallásra csupán előkelősködő kiegészítésként foghatnánk fel, hogy a hivatalos hirdetményeket a hajón nemcsak németül, hanem magyarul, csehül vagy szerbül, sőt angolul és franciául is bemondják. Holott ez nem csupán egy, az idegenforgalomban szokásos szép gesztus – márpedig a jelen lévő vendégek nagy többsége kétségtelenül csak szórakozásból utazik –, sokkal inkább meghajlás a tiszteletet parancsoló nemzeti öntudat előtt, amely itt mindenütt növekvőfélben van. És minél egyértelműbben, öntudatosabban nyilvánul meg, annál világosabban és részletesebben rajzolódik ki a Duna-völgy e részének népi és állampolitikai szétagoltsága. Ezt különösen jól mutatják például a hajón történő zászlóváltások. Már röviddel Hainburg után, ahol a Kis-Kárpátok, továbbá a Lajta-hegység nyúlványai után a tágas alföldi medence kezdődik, az osztrák zászlót a kék-fehér-piros csehszlóvákval váltják fel, s majd csak Esztergom előtt jelennek meg Magyarország piros-fehér-zöld színei; mert bár Pozsonytól Esztergomig a Duna képezi a határt Magyarország és Csehszlovákia között, de úgy, hogy a folyó egészen a jobb partig csehszlóvák lett. Csekélységek? – Nem, látható, hogy a versailles-i rendszer itt is olyan rendelkezéseket léptetett életbe, melyek az amúgy is bonyolult viszonyokat még bonyolultabbakká tették.

De mindezen keresztül, amire itt csupán néhány példát hoztunk fel, nemcsak önmagában és általánosságban véve a Duna völgyének kérdéseivel szembesültünk, hanem elsősorban a vele elválaszthatatlanul összefonódó népi német kérdéssel is.⁴² Természetesen gondoltunk a nagy sváb telepeshmozgalmra („Großer Schwabenzug”), arra a sok kisebb-nagyobb csoportra, melyek 150–200 évvel ezelőtt tették meg ugyanezt az utat, összehasonlíthatatlanul nagyobb fáradtsággal; gondoltunk a kalandvágyra és azokra a gondokra, amik miatt azok a bátor emberek új hazát kerestek maguknak egy ismeretlen országban; és persze arra is gondoltunk, hogy bár elhagyták őseik szülőföldjét, de nem császáruk birodalmát.⁴³ De még ennél is többet számítottak maguk az utazás folyamán tett megfigyeléseink. Ezek ugyanis az elindulásunk pillanatához képest sokkal nagyobb komolysággal vetették fel bennünk a kérdést arról a bizonyos első kezdés mikéntjéről.⁴⁴

42 „Népi német” annyit tesz, hogy a német nép szerves részét képező, de nem Németországban, hanem egy más államban kisebbségi sorsban élő német.

43 A szerző itt arra utal, hogy bár e telepések a Német-római Birodalomból kivándoroltak, de a Habsburg-birodalom határát nem hagyták el, így tulajdonképpen egészen 1918-ig nem éltek idegen uralom alatt (hiszen korábban is, később is a Bécsben székelő császár alattvalói voltak/maradtak). Egyébként ez a nagy telepeshmozgalom méreteit tekintve páratlan volt a maga korában. Míg a 19. század folyamán Amerika volt az „ígéret földje” az európai népeshmozgalesleg számára, a 18. században a Kárpát-medence török uralom alól felszabadult területei töltötték be ezt a szerepet.

44 Az „első kezdés” a legelső, korai német telepesh boldogulására utal a számukra ismeretlen, elvadult tájon, még a 18. század elején.

Vajon nem vesszük-e tudomásul túl könnyedén, ha azt halljuk, hogy a németiség Duna-völgyi befolyása 1848 óta hanyatlóban van? Tudatában vagyunk eközben, mit jelent e hanyatlás különösen is azoknak a népi németeknek, akik mindenféle elnyomatás és kellemetlenség dacára hűségesek saját németiségükhöz? Az előbb már utaltunk rá, hogy a német az a nyelv, melynek segítségével a Duna-medencében a nyelvek és nyelvcsoporthoz sokszínűsége ellenére elboldogul az ember. A szerb is például, ha egy magyarral akarja megértetni magát, a német nyelvet veszi igénybe. Ez itt a mindennapi érintkezés nyelve, illetve ez volt. De alig merjük feltenni a kérdést, hogy meddig lesz ez még így. A hanyatlás tempója jelentősen felgyorsult. Hozzá kellett szoknunk utunk során, hogy idősebb, a háború előtti nemzedékhez tartozó embereket kérdezzünk meg, ha felvilágosításra volt szükségünk bármilyen ügyben. Ezt a következő nemzedék már nem tudja megtenni, mert a nyelvünket nem érti, és nem is akarja érteni. S ezáltal valóban arra fog bennünket kényszeríteni, hogy például a franciát használjuk közvetítő nyelvként a szerbekkel vagy magyarokkal való érintkezés során, úgy, ahogy azt teljesen feleslegesen néhány idétlen nagyvárosi tette Bécsből, akikkel együtt utaztunk a hajón? – Pedig éppen ebben kellene a németeknek is ugyanolyan lelkiismeretesnek és legalább annyira fanatikusnak lenniük, mint ahogyan azt például a magyarok teszik.⁴⁵ Itt is sok függ minden egyes ember erejétől, amellyel ellenállni képes.

Emellett viszont szívszorító volt megfigyelni, hogy mily magától értetődő módon találkoztak össze itt-ott a hajón a népi németek, hogyan tettek hitet már a találkozás felett érzett pusztán örömeikben, mindenekelőtt sorsközösségük örömeiben, valamint hogy miként volt jelen köztük eleve, minden külső gesztus, különösebb magyarázkodás, bemutatkozás és bizonygatás nélkül összetartozásuk eme tudata. Még szerencse, hogy jelen van! Mert hiszen éppen ők – szudétanémetekről⁴⁶ és néhány stájerországiakról van szó – régóta sejtették, hogy a Duna nemcsak azok számára vált sorsuk jelképes folyójává, akik valaha lehajóztak rajta, hanem hogy még csak ma vált igazán, új értelemben véve azzá minden népi német számára. Hiszen „a Duna középső szakaszán dől el az Európában élő külhoni németiség túlnyomó többségének jövője”.⁴⁷ Minden más tanulságnál nyomatékosabban mutatta ezt meg nekünk a dunai utazás.

45 A szerző itt a magyarok türelmetlen asszimilációs politikájára utal, mely a 19. század végétől Európában nagy „hírnévre” tett szert. E nyelvi homogenizációs politika 1918 után, a trianoni Magyarországon is folytatódott, még intenzívebben. (Főleg a németiséggel szemben, mely félmillió lelket számlált, s így a magyar állam legnagyobb nemzeti kisebbségét alkotta.) Budapest a két világháború közötti időszakban mindvégig kettős mércével mért: míg a határon túli magyar kisebbségek számára minden lehetséges módon kollektív jogokat követelt, addig saját országa kisebbségeit minden lehetséges eszközzel asszimilálni igyekezett. *Spannenberger, N.*: i. m.

46 Szudétanémet = Cseh- és Morvaország német lakosságának gyűjtőneve. 1945-ig több mint hárommillióan ők alkották az ottani összlakosság egyharmadát.

47 *Der Donauraum. Fleischhauer & Spohn, Stuttgart 1933. (Auslandskundliche Vorträge der Technischen Hochschule Stuttgart 7.)* 80.

II.

Hogy Bécsét és Hainburgot elhagyva éghajlati szempontból is egy másik térségbe, a Duna középső szakaszának térségébe jutottunk, az ezen a nyáron különösen egyértelművé vált. Az atlanti szelek befolyása az idén annyira kiadós és tartós volt, hogy a gabona learatását fel egészen Bécsig és azon túl is hetekig megakadályozták az esőzések. Amikor viszont a Csallóköz széles ligeterdein utaztunk keresztül, világos napfény vett körül bennünket. A gabonatáblákat már learatták. Mindenhol magasán fel volt halmozva a kicséptelt szalma. Ez, továbbá a folytonos napsütés voltak azok az ismertetőjelek, melyek a majd három hétig tartó utazásunk során végigkísértek bennünket a Duna középső medencéjének eme mérföldnyi hosszan elterülő éléskamrájában.

A zászlóváltás arra utalt, hogy hamarosan célba érünk. Néhány kilométerrel az utolsó magyarországi hajóállomás, Mohács után megérkeztünk a jugoszláv területen lévő első „kikötőbe”: Bezdánba. Valahol a ligeterdők végtelen láncolatában, mely már sok órája kísérte a Duna folyását (Budapest óta valamivel több mint 200 kilométeren át), keskeny rés található: egy levert cölöpökből készült gát, rajta néhány deszkával, ez vezet át a kikötőhelyhez és a vámházikóhoz. És máris ott állunk a feketésszürkén és feketésbarnán felporzó, kövektől mentes talajon, egy jobbról és balról szabálytalanul, a mi fogalmaink szerint túl szélesre kitaposott, utcának hívott országúton, amely bizonyára az öt kilométerre fekvő Bezdánba vezet. Ilyen széles körülbelül ezen a parton a ligeterdő alkotta övezet a Duna-meder holt- és mellékágainak összefonódó kuszaságával együtt. Mindez akácfélék alkotta cserjealakzatokban végződik, amelyek még egy rövid szakaszon az utat is szegélyezik. Aztán kinyílik a messzeség, az a messzeség, melyet eddig a ligeterdő takart el előlünk: a Duna és a Tisza között elterülő széles síkságon vagyunk. Széles kiterjedéséről, a települések közötti mérföldnyi távolságokról csak hetekig tartó ott-tartózkodásunk folyamán alkothattunk képet. Először semmi mást nem láttunk, csak magas kukoricaföldeket, learatott búzaföldeket, szinte teljesen kiégett legelőket és megszámlálhatatlanul sok kenderföldet, a belőlük áradó, sajátosan bódító illattal.

Csaknem teljesen fátlan ez a síkság. Csak itt-ott áll magányosan egy eperfa vagy diófa, általában jelzésként, hogy azon a helyen kereszteződés, határ, víz vagy a számtalan gémeskút egyike található. Emiatt aztán nehéz valóban átfogóan rálátni erre a csaknem teljesen sík területre. Ehhez bizony fel kell mászni egy templomtoronyba; de még innen is nehezen hatol át a tekintet a végtelen messzeségen, főleg amikor a föld felett rezeg a forráság, egybeolvasztva az eget a látóhatárral.

Amennyire nagy kiterjedésű a síkság, annyira széles van felosztva a megművelt földterület is dűlőkre és szántókra. Utunk során csak lovas fogatokkal találkozunk, melyek a hőség ellenére élénk ügetésben sietnek el mellettünk. Az autó – melynek alváza lényegesen magasabban kell hogy legyen ezeken a mély keréknyomokkal bevagdalt utakon, mint nálunk – még ma is ritkaságszámba megy e vidéken, ahol pedig megjelenik, egy monstrumként hat, melyet itt nem

lehet komolyan venni. Bizony, szinte végtelen és egyhangú lehet az út a vándor számára. A távolabbi látást már csak az embernagyságúnál is magasabb kukorica- és kenderföldek is eltakarják, és tulajdonképpen csak a templomtornyok jelzik a nagyobb távolságra található települések helyét.

Így jutottunk el Bezdánba, majd innen tovább Zomborba, amely Bácska Jugoszláviához tartozó részén az északnyugati szeglet kereskedelmi központja. Zomborban szétválunk, ki-ki folytatja útját a számára kijelölt „sváb falu” felé.⁴⁸ Először vonattal utazunk a Dunát a Tiszával összekötő, hajózásra alkalmas bácskai csatorna mentén, melyet ma Péter-csatornának hívnak.⁴⁹ Ezenkívül van egy elágazása is délkeleti irányba, Újverbáson át Újvidékre, mely a Duna partján található. A vidék jól fejlett vasúthálózatát tekintve, ezek a csatornák közlekedéstechnikai szempontból kevés jelentőséggel bírnak. Igazi jelentőségüket majd csak a falvakban ismerhettük meg. Hiszen számukra e csatornarendszer az alapja a határ öntözésének és lecsapolásának az egész vidéken. Több kilométer hosszú, gyakran a háromméteres mélységet is elérő barázdákon keresztül vezetik be e csatornák elágazásait egészen a falvak határába, vagy ahogy a dunai svábok mondják, a „Hodder”-ekbe.

Sokáig és elég lassan utaztunk így délkeleti vagy déli irányban, néha hosszabb, néha rövidebb ideig, attól függően, ki melyik faluba lett beosztva. Itt még a vonatozás is kényelmes nyugalomban zajlik. Egy tisztán paraszti vidéken vagyunk, méghozzá Kelet-Európában, ahol, úgy tűnik, az emberek sokkal több időt hagynak maguknak, mint nálunk, annál is inkább, mivel, mint például a vasúton, egyedül a szerbek határozzák meg az idő folyását. Szép volt látni ezt a kényelmes jövés-menést a kis vasútállomásokon. Már néhány állomással Zombor után úgy éreztük, mintha tényleg a „sváb vasút egyik állomásán” lennénk.⁵⁰ Csak a sváb kalauz és a német helységnév hiányzott. Az állomások neveit mindig nehezen olvastuk ki. Ezek Jugoszláviának eme részén mindig először cirill betűkkel vannak kiírva, majd mellette látható ugyanaz latin betűkkel. (Figyelemre méltó módon a régi szerb országrészben csak cirillel, viszont a horvát, szlovén és boszniai részekben először latin, aztán cirill írással.) De még a latin betűs neveket is éppen elég nehéz volt megfejtenünk. Amikor például a táblán az áll, hogy Krnjaja, megkérdezzük valakitől, aki éppen hozzánk szállt fel, s akit fekete kalapja („Hütle”),⁵¹ fekete zekéje, tiszta fehér vászonege, valamint hirtelen olyan ismer-

48 A szerző a „sváb falu”-t azért teszi idézőjelbe, mert e kifejezést ők otthon, Svábföldön szokták használni, a saját településeikre vonatkoztatva.

49 A Dunát a Tiszával összekötő, hajózható Ferenc-csatornát 1918 után keresztelték át Péter-csatornára, a jugoszláv király neve után.

50 A szerző itt egy rendkívül elterjedt, még 1853-ban tübingeni egyetemisták által lejegyzett sváb dalra utal, mely az *Auf der schwäbsche Eisebahne* (A sváb vasúton) címet viseli, s egy mulatságos történetet mond el több versszakon keresztül, miközben a vonat állomásról állomásra robog. A dalt szinte mindenki ismeri Németországban, elterjedtsége a magyar „Megy a gőzös Kanizsára” című nótához hasonlítható. Szövegét és dallamát lásd, halld: http://www.herbert-fritz.de/volksliedertext/auf_de_schwaebische_eisenbahne.html és <http://www.youtube.com/watch?v=KsXAZfO5e6k>. A hozzáférés ideje: 2012 októbere.

51 A sváb nyelvjárás egyik kedves sajátossága, hogy a főneveket kicsinyítőképzős (-le végződéses) alakjukban használja. Például: Hut→Hütle (kalap); Zug→Züggle (vonat); Haus→Häusle (ház); Stube→Stüble (szoba).

rősnek, szinte rokoninak ható arca alapján földinkként ismerünk fel, hogy hogy hívják ezt az állomást. „Krnjaja”, válaszolja, tényleg úgy ejtik, ahogy írják, „de – fűzi hozzá – mi, svábok csak »Kernai«-t mondunk”. Megérkeztünk hát az itteni sváb falvak egyikébe.⁵² Láttuk a lányokat a szépen befont, szőke, de tényleg szőke copfjaikkal, valamint az asszonyokat sötét fejkendőikben és egyszerű, sötét ruháikban, ahogy azt nálunk otthon, Frank- vagy Svábföldön még ma is hordják. A jövés-menés ezen az állomáson egyébként is sokban ismerős és otthonos volt számunkra; ahogy üdvözölték egymást az emberek, ahogy búcsúzkodtak, vagy ahogy a peronon álltak és örültek a vonatnak („Zügge”), mely számukra valamilyen a világgal való összeköttetést jelentette; minden a legapróbb részletig pontosan úgy festett, mint egy faluban valahol Svábföldön, Frankföldön, Hessenben vagy Pfalzban.

Később is gyakran csodálkoztunk, milyen könnyen ismerik fel egymást a népi németek az idegen származásúak között, még akkor is, ha külső megjelenésük a divatos átlagcivilizációhoz egyszerűsödött le, sőt részben az idegen népektől is átvett valamit. Amikor egyszer bácskai kísérem figyelmét felhívtam ezen megfigyeléseimre, ő úgy vélte, nincs ebben semmi különös, hiszen, ahogy ő mondta: „A németeket rögtön felismeri az ember. A gomblyukba virágot szoktak tűzni. Az asszonyok és a gyerekek virágcsokrot visznek ajándékba, ha látogatóba mennek valahova, és ahogy a csokrot kötik, azt senki más nem csinálja utánuk. Szívesen ajándékoznak egymásnak virághagymákat vagy dugványokat a ház körüli kertbe, ezáltal oly örömet szerezve egymásnak, amit mások nem is tudnak megérteni; és ugyanilyen kevésbé tudják mások megérteni, sőt nevezhetnékük támad, ha mi búcsúzáskor mindig integetünk egymásnak. De éppen erről lehet megismerni a németeket.” – Igaza volt. Ezekben az érintkezési formákban sok, népünkre jellemző ismertetőjegy rejtőzik. Csak hát szinte soha nem veszik őket figyelembe annyira tudatosan, mint ahogy az itt történt; de éppen emiatt lehet ezeket a formákat sokkal kevésbé levetkőzni vagy lecserélni, mint például a népviseletet, a házépítési stílust vagy a konyhaművészetet.

Még egy csomó sváb falvat érintettünk, mire megérkeztünk a „miénkbe”. Legtöbbjük a vasúttól kissé távolabbra esik. Már messziről üdvözlő a templomtornyuk, és ahogy a templomtornyaiuk, úgy maguk a falvak is megtévesztésig hasonlítanak egymásra az idegen szemében. Ezért lehet érvényes az egyikükről készült leírás szinte majdnem mindig sok másakra is. Mi magunk Filipovón lettünk elszállásolva, melynek sajátossága éppenséggel abban áll, hogy ez egy kimondottan kendertermelésre szakosodott község.⁵³ Először is nézzük meg, milyen látványt nyújt maga a falu.

A települést széles ívben körülöleli a községi tulajdonban lévő legelő. Ide hajtják ki minden reggel azokat az istállóbeli jószágokat, melyek a napi tejszük-

52 Krnjaja (Kerény) színnémet település volt, mintegy 5200 lakossal, melyből 1921-ben 5121 vallotta magát németnek. Handwörterbuch i. m. Térképmelléklet (Das Deutschtum der Batschka).

53 [Filipovó] egy színnémet község. Körülbelül 4000 lakost számlál. Csak a hivatalos községi orvos, a jegyző, a három rendőrtisztviselő, a három-négy vasúti tisztviselő és a postai segéd szerb nemzetiségű.

séglet fedezése végett a faluban maradtak. A többi jószágot ugyanis gazdája legtöbbször messzebb, kint tartja saját bekerített legelőjén vagy pedig egy szálláson.⁵⁴ A közlegelő mellett terül el a „Tretplatz”-nak nevezett hely, ahol korábban a gabonát taposták, amikor még nem volt cséplőgép. Ezen túl pedig újra legelők következnek tócsákkal és vizesárokokkal. Általában rengeteg liba szaladgál itt, amelyek azonban most, az aratás után messzire szétszéledtek a learatott búzaföldeken. Gyönyörű látvány, ahogy ezen a messze nyúló pázsiton összeverődik a falu sok kisgyereke, játszanak, néhányan az idősebb gyerekek közül pedig vigyáznak rájuk, amíg szüleik messze kinn a földeken, a cséplőgépnél vagy a gazdaságban a munkájukat végzik. Ahol kender termesztnek, mint itt, Filipovón, ott ehhez a területhez, a szántóföldek és a falu között, a nagy kenderáztató gödrök is hozzátartoznak. Ezek hatalmas mesterséges tavak, melyeket a [Péter-]csatornából idevezetett, már említett vezetékekből táplálnak. Itt tárják fel a kender rostjait, a mellette fekvő mezőn pedig szárítják őket.

Már a falu széléről felismerhető – ez a német telepesfalvak állandóan visszatérő képe – a szabályos házsorok alapján az utcák derékszögű vonalvezetése. Ezek mentén találhatók az egyes porták, úgyhogy a falu egész elrendezése sakk-táblaszerűen hat. Benn a faluban ismét széles utcákat találunk. Ezek itt sem következtek, s mindkét oldalukat fasor szegélyezi, ami után egy-másfél méter mély árok húzódik. Nyilvánvalóan ezen árok feladata, hogy rögtön elvezessék az esővizet. Aztán mindkét oldalon, az árok és a házsor között, téglákból kirakott járda következik, melyet legtöbbször megint csak egy kisebb akác- vagy eperfasor árnyékol.

A porták az utca felőli oldalról teljesen zártak. Az egyetlen, díszítést vagy látványosságot mutató részük a lakóház oromzata a külön rárakott homlokzattal és az ehhez kapcsolódó, takaros udvari bejárattal, mely kívülről semmilyen betekintést nem enged. A család élete az udvari térben játszódik, és ha az ember kilep az utcára, akkor ezzel átadja magát a nyilvánosságnak. Az udvar lakó- és munkahely egyaránt, melynek legszebb darabjaként itt is a lakóházat emelhetjük ki. Egész hosszában pergolaszerű, szépen kifestett tornáccal rendelkezik,⁵⁵ melyhez három vagy négy fokból álló kőlépcső vezet fel. Ennek mentén helyezkednek el a lakó- és hálószobák, árnyékkal fedve. A nyár folyamán kimondottan ez a ház legszebb szobája.⁵⁶ Virágok és mindenféle kúszónövények, cserépbe ültetett leanderek és fügefácskák, a falon lévő különféle díszítmények és képecskék bősége mutatja azt a szeretetet, mellyel a háziasszony otthonossá teszi. A csarnok hosszában oszlopról oszlopra szőlőtő fut, mely az egészet kellemes árnyékba borítja. Azokon a napokon, amikor Celsius-fokban mérve a Nap alatt 62°-os, árnyékban

54 A „szállás” tulajdonképpen nem más, mint egy tanya, mely legtöbbször a község határán kívül fekszik vagy messze a falutól, annak szélén. Egy jómódú paraszt gazdaságához tartozik, és egy olyan család gazdálkodik rajta, melynek a tanya tulajdonosához való viszonya hasonló ahhoz, mint ami például Észak-Németországban zsellér és földesúr között fennáll. Vannak közöttük németek is, de legtöbbször inkább idegen származásúakról van szó. Így például jártunk olyan, filipovói parasztgazdák tulajdonát képező tanyákon, ahol ruszinok, magyarok, bolgárok laknak és gazdálkodnak, családostul.

55 Pergola = lugasszerű, favázás építmény; tornác = fedett, oszlopos terasz.

56 Itt arra utal a szerző, hogy a nyár folyamán a család a legtöbb időt a tornácon tölti.

42°-os hőség volt, és minden vakító napfényben villogott, megtanultuk becsülni ennek az árnyéknak a hűvösét és a szempihentető sötétség nyugalalmát. – A lakóépület meghosszabbításaként, ugyanazon tető alatt vannak az istállók és a raktárhelyiségek. Hátul a telek szalmakupacokban, a szárnyas baromfik számára emelt melléképületekben vagy szerszámoskamrában és ehhez hasonlóknak végződik. Általában egy kis kijárat vezet a mögötte húzódó konyhakerthez, mely a birtok nagyságától és elhelyezkedésétől függően lucernával, zöldséges- és gyümölcsös-kertekkel beültetett földsávként még hosszan folytatódik kifelé. A telek másik hosszanti oldalát általában a szomszéd portájának ablaktalan hátsó fala zárja le.

Szépek ezek a porták. Már fekvésükön és a bennük található gazdasági eszközökön is lemérhető, hogy korszerűen gazdálkodnak rajtuk. Akárhova is néztünk be, mindenhol mindent mintaszerű rendben találtunk. Itt is minden igazi paraszt, az egész családja, sőt az egész faluközösség becsben tartja, hogy a házak és az udvarok, a dűlők és a földek jó állapotban legyenek. A paraszt ott lenn a Bácskában sem fecsérelné sok szót erre. Ezáltal talán még szűkszavúbbá vált vagy legalábbis annyira szűkszavú maradt, mint ahogyan az a Sváb-Alpokban vagy a Fekete-erdő déli részén itt-ott még ma is tapasztalható. És ugyanilyen a hozzáállása a saját németiségéhez is: megmutatja nekünk az udvarát, a földjeit, és ezáltal ugyanazt akarja mondani, amit a filipovói bíró (vagyis a polgármester) szavakkal így fejezett ki: „Nézzétek meg a falvainkat és nézzétek meg a földjeinket! Így mutatjuk meg, hogy németek vagyunk.”

A maga módján ugyanezt mondta egy béres is, aki egy filipovói udvar szolgái közé tartozik. Megkérdezvén látogatásunk célját, azt válaszoltuk neki, hogy látni szeretnénk a vidéket. „Látni a vidéket? Ugyan mi látnivaló van itt azonkívül, hogy munka, aratás, cséplés, mindig csak a munka!” – Valóban, a bácskai németeknek is ez az ismertetőjele. Szívósan ragaszkodnak fáradhatatlan szorgalmukhoz. Nem számolgatnak, nem azt kérdezik, hogy „Mit kapunk ezért cserébe?”, elkötelezettek a földjük, vagy ahogy ők mondják, „nagyapáik öröksége” iránt, és dolgoznak, annak ellenére, hogy gyümölcsaik, jószágaik, kenderük számára nincs vagy csak alig van értékesítési lehetőség, és az is olyan áron, melyek számunkra szinte elképzelhetetlennek tűnnek: 10 tojást 1 dinárért (= 6 Pfennig), egy körülbelül 2½ mázsás disznót 100 dinárért (= 6 RM) stb.⁵⁷

Való igaz, apáik és ők a Duna–Tisza közénekei ártereiből és mocsaraiból Édenkertet teremtettek, egy olyan földet, amely magas talajvízszintjével és tápanyagbőségével a hosszan tartó nyári szárazság idején sem engedi, hogy rossz legyen a termés, magas terméshozamokat biztosít és könnyű megművelni. Persze ezt nem fáradtság nélkül kapták, és ma sem pottyann gondtalanul az ölükbe. Hajnali 3 órakor láttuk őket kimenni a földekre, a learatott gabonaföldeket átszántani, és napnyugtáig kinn voltak a perzselő hőségben. Hajnalhasadtától estébe nyúlóan szállt közben az énekszó és a cséplőmasinák zakatolása a levegőben. Így ment ez napokon, heteken át, mígnem a barnásfekete, zsíros rögök meg nem csil-

57 RM = Reichsmark (birodalmi márka), németországi fizetőeszköz 1924–1948 között. Váltópénze a birodalmi Pfennig volt: 1 RM=100 Reichspfennig.

lantak a napfényben, és amíg az óriási szalmabálákat – ezek ott a legnagyobb „épületek”, melyek egyáltalán vannak – szép művészien fel nem tornyozták. „Mire a szerbek kiutaznak, a svábok már elfáradtak – jegyezte meg egyszer egy filipovói parasztgazda –, nézzétek csak meg magatoknak a szerbek földjeit, észre fogjátok venni a különbséget.”

Láttuk a svábok földjeit és naivul megkérdeztük, vajon ezen a talajon hiányzik, vagy netán teljesen ki van irtva mindennemű gaz, mely nálunk otthon oly sok fajtával képviselteti magát. Merthogy soha korábban nem láttunk még földeket, melyek mind annyira meg lettek volna tisztítva mindenféle gáztól, mint itt. Mert bizony a sváb elejét veszi a dolognak. Ismeri a megfelelő időpontot, mikor kell a kora tavaszi eső után gyomlálni. Akkor tiszta marad a szántóföld a gabona egész növekedési ideje alatt. És láttuk a szerbek földjeit is – méghozzá olyanokat, amelyeket német nagybirtokokból osztottak ki és ruháztak át az úgynevezett dobrovoljácokra, vagyis olyan „derék harcosokra”, férfiakra, akik a világháborúban megállták a helyüket –, és megállapíthattuk, hogy a gaz ezeken a földeken mily hatalmas mértékben tud szétterjedni és mily magasságokat tud elérni, ha semmit sem tesznek ellene. Kukoricaföldek váltak így rétszerű gáztengerré, ahol egy-egy kukoricaszár elsatnyulva árválkodott. „Aztán, ha a szerb látja, hogy nála nem nő olyan sok minden, viszont a sváboknál pedig minden a legszebben terem, akkor megáll és káromkodik, szidja Istent, elküldve magát is, anyját is melegebb égtájakra. De ez mind nem elég, mert ezenkívül irigy is, és még többet akar elvenni tőlünk, mint amennyije már van – mondta egyszer egy arra járó sváb –, de mi aztán szégyellnénk magunkat, ha hagynánk, hogy a mi földjeink ennyire lepusztuljanak.” – Ehhez nincs mit hozzáfűzni.

Arról, amit már a faluban is sejtettünk, itt, a sváb földeken most megbizonyosodtunk: a jólét nem ingyen pottyant ezeknek az embereknek az ölébe. Csak látni kell egyszer estefelé vagy ebédidőben a falu utcáin a nyüzsgő közlekedést. A képek, amelyeket Adam Müller-Guttenbrunn „A szülőföld harangjai” vagy „A nagy sváb betelepülés” című regényeiben lefest, bár a magyar időkben keletkeztek, lényegében véve ugyanazok maradtak a jugoszláv uralom alatt is: „Akkor látszott csak igazán, milyen élénk is volt az élet ebben a községben, hány ezer kéz munkálkodott itt, és micsoda jólétnek kellett itt lennie. Szekér szekér után gördült tova, mind pompásan fogatolva, erős, jól táplált lovakkal, s gyakran egy harmadik, negyedik ló is futott utánuk, melyek hátul, a szekerek oldalához voltak odakötve, mert kinn a földeken ugyan négy lóra volt szükség, viszont az ember nem akart négyfogatos szekérrel végighajtani az egész falun.”⁵⁸ Emellett az ottani

58 Adam Müller-Guttenbrunn: *Die Glocken der Heimat*. L. Staackmann, Leipzig, 1911. 50. Adam Müller (1852–1923) a bánáti Guttenbrunnban született. 1879-ben Bécsben állapodott meg, s szépiróként, újságíróként, színikritikusként, színházigazgatóként tevékenykedett. 1911-ben a bécsi székhelyű Deutschungarischer Kulturrat (Magyarországi Német Kulturális Tanács) társalapítója. 1922-től a bécsi egyetem díszdoktora. 1921-ben emléktáblát helyeztek el a tiszteletére szülőházán. A román kultuszminisztérium is magas rangú kitüntetéssel ajándékozta meg. Regényeiben a délvidéki németiség életét rajzolja meg, a német identitás és kultúra öntudatos megélésére buzdítva. Vö.: Ingomar Manfred Senz: *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg. Eine Entwicklung im*

kosztot is meg kell ízlelni, amit szinte felülmúlhatatlan vendégszeretettel tettek elének. Nem csoda, hogy azt a sváb közmondást, miszerint „Aki sok levest eszik, sokáig él”, ők a saját viszonyaikhoz illesztve kiegészítették, és így mondják: „Aki sok levest eszik, sokáig él, aki pedig sok húst, az még tovább, mert a leves után a hús következik.”⁵⁹ Bizony élniük kell, és meg is tanulták, hogyan alakítsák életüket azon határok között, melyek a jelenben adattak nekik. Ezek egyrészt a súlyos adóterhekben nyilvánulnak meg, amelyeket ők legtöbbször csak gabonával tudnak kiegyenlíteni, másrészt pedig a fent említett értékesítési nehézségekben, melyek arra kényszerítik őket, hogy saját terményeik jelentős részét ők maguk fogyasszák el.

Az a rend is, mely meghatározza életüket, az állami fennhatóság cseréjétől eltekintve szinte ugyanolyan maradt. Amikor vasárnap, a templom után a „kis-bíró”, vagyis a községi szolga a „bíró úr” (ami Németországban a polgármester) vagy a „jegyző úr” és a főszolgabíró (ez utóbbi a németországi „Landrat”-nak felel meg) hirdetéseit felolvassa,⁶⁰ miközben az asszonyok gyorsan hazasietnek, hogy elkészítsék az ebédet, mindez pontosan ugyanúgy zajlik, mint ahogyan az manapság is tapasztalható a Fekete-erdő déli részén, St. Blasien mellett.⁶¹ Amikor az asszonyok csinos fejkendőjüket saját kezűleg kötik fel piacra menet, melyet a falu temploma mellett tartanak minden kedden, hogy szép bevásárlókosarukat vagy színesen díszített bevásárlótáskájukat dinnyével, paprikával, egyéb zöldségekkel vagy gyümölcsökkel rakják meg, ez mindmáig ugyanolyan ünnepélyes alkalomnak számít, mint régen.⁶² Amikor temetés idején a falu minden egyes háza legalább egy családtaggal képviselteti magát, és amikor ünnepélyes körmenet közepe a halottat még egyszer végigkísérik a falun, ki a temetőbe; vagy amikor népviseletben közös ünnepre mennek együtt; vagy amikor a fiatalok a régi néptáncokat (keringő, Rheinländer,⁶³ polka) járják; sőt amikor a toborzott újoncok, németországi bajtársaikhoz hasonlóan, szalagos kalappal, zenével és tánccal vonulnak végig a falu főutcáján (a szomszédos falvakból való szerbek, akikkel együtt vettek részt az újonctoborzáson, nem ismerik ezt a szokást); nos, akkor ezek a szokások a dunai svábok számára, ugyanúgy, ahogy azt az előbb a szorgalmukkal vagy a munkájukat meghatározó kötelességtudatukkal kapcsolatban említettük, élő rendet jelentenek, ami által megerősödnek német voltukban és védekeznek az idegen befolyások ellen. Ha egy leány vagy egy legény másféle, úgynevezett

Spannungsfeld zwischen Alldeutschum und ungarischer Innenpolitik. Oldenbourg, München, 1977. 139-155

59 „Wer lang Supp ißt, lebt lang, und wer lang fleischt, der lebt noch viel länger, denn das Fleisch kommt nach der Supp.”

60 Az utóbbi két tisztséget szerbek töltik be, mivel az összes állami tisztséget szerbek viselik.

61 Egyébként erről a korábban elő-ausztriai területről származik sok filipovói őse. A legtöbben származási helyükként nagyjából a Fekete-erdőt jelölik meg, mások akár konkrét településeket is megneveznek, mint Donaueschingen, Rottweil, a Sváb-Alpokban fekvő Trillfingen stb. A látvány, mely előttünk áll, minden kis részletével egyetemben, például akár a St. Blasien melletti Bernauban is készülhetett volna.

62 Ezeket az árukat melleleg a szomszéd falvak kisparasztjai és kiskereskedői veszik meg, s legtöbbször horvátok vagy szerbek árulják őket. A német parasztok nem törődnek ezzel.

63 Rheinländer = egy speciálisan Rajna-vidéki német néptáncforma.

modern táncok egyikét próbálná meg járni, lenéznék őt, főleg, ha németként németekkel táncolna. Merthogy már ennek révén is vétenének az öröklött szokások ellen. Ezáltal nemcsak az idegen táncok faluba való beszivárgásának vetnek gátat, hanem egyúttal annak is, hogy idegen származású leány vagy legény kerüljön be a vérségi közösségbe.

A kép, mellyel szembesültünk, mindazonáltal nem lenne teljes, ha nem tudósítanánk ezeknek az embereknek a küzdelméről és szegénységéről is. Olyan okok folytán, melyek a németországiaknak akkor is világosak, ha nem mondjuk ki őket, nem kell itt most külön arról beszélnünk, hogy az ittenieknek ismét az a kemény sors jutott osztályrészül, hogy határ menti térségben éljenek,⁶⁴ méghozzá egy olyan vidéken, mely értékessége miatt mindkét szomszédja [Magyarország, Románia] számára egyformán kívánatosnak tűnik. Határ menti vidéken laktak akkor is, amikor magyar uralom alatt éltek, és most is azokká lettek a délszláv államokban, még tragikusabb értelemben. Merthogy fiaik közül sokan Magyarország javára optáltak az új határ meghúzásakor.⁶⁵ „Az itteni föld a mi hazánk, akármi is lesz”, ez az egyhangú akaratnyilvánítása mindenkinek, akivel csak találkozunk. Ragaszkodnak szülőföldjükhöz, ahol felnőttek, s azt a teljesítményt, amelyet itt véghezvittek, a legrosszabb irigyeiknek is el kell ismerni, emiatt aztán manapság még inkább ragaszkodnak az ősi röghöz. És emiatt lett számukra a létért való küzdelem és a népiségükért vívott küzdelem sokkal öntudatosabb. Még a legegyszerűbb embernek is világossá vált – márpedig hosszú időbe telik, míg egy paraszt, akinek egyébként jól megy a sora, túllát saját portája kerítésén –, hogy a németeket, amennyiben magyar uralom alatt maradtak volna, az utóbbi 20 évben legnagyobb mértékben elmagyarosították volna.

Az is világos számukra viszont, hogy a mostani, viszonylag kedvező létfeltételeiket azon állapotuknak köszönhetik, melyet a szerbek és a horvátok között foglalnak el. Igyekeznek ugyanis távol tartani magukat attól a feszültségtől, amely ez utóbbiak között fennáll, annál is inkább, mert a horvátok még a szerbeknél is gyűlölködőbbek tudnak lenni. A szerbek a maguk részéről tárgyilagos hozzáállásra töreksenek a németekkel szemben, nehogy a horvátok oldalára üldözzék őket. Merthogy úgy látjuk, hogy a népi ellentétekhez ott lenni a Duna mellékén, ahol németek, magyarok, szerbek, szlovénok, horvátok, csehek, ruszinok, bolgárok, részben nomadizáló, részben letelepedett cigányok és még egyéb népcsoportok, vagyis ahol vagy egy tucat különböző népség él egymással teljesen összekeveredve, a különböző egyházi hovatartozás is lényegesen hozzájárul. Így például a szerb–horvát ellentétet is nagyrészt meghatározza a vallási hovatartozás. Míg az

64 Itt a szerző arra utal, hogy a versailles-i új határokat Németország keleti részén is úgy húzták meg, hogy rengetegen kerültek lengyel, csehszlovák vagy litván uralom alá; olyanok, akik a tömbnémetiség részét alkották. Ugyahogy németek milliói tapasztalhatták meg 1918 után, mit jelent a kisebbségi lét, minden negatív kísérőjelenségével együtt. Az „ismét” kifejezéssel a szerző arra utal, hogy a török kiűzése után a „svábokat” a Habsburg-birodalom déli határszéleire telepítették. S most, a Monarchia széthullása után, a délszláv államokban megint csak egy határszéli régióban kell élniük (nem pedig az állam belső területein).

65 1922 nyaráig optálni (választani) lehetett, hogy az illető Jugoszláviában marad jugoszláv állampolgárként, vagy pedig megtartja magyar állampolgárságát, de akkor viszont át kell települnie Magyarországra.

előbbieket a görög ortodox, addig az utóbbiak a római katolikus egyházhoz tartoznak, márpedig az ott lenni [náluk] úgy van, hogy az egyes csoportok népiségét mindenekelőtt az emberek vallási és egyházi kötődése határozza meg és tartja fenn. Már csak emiatt is kerülnek a szerbek minden olyan intézkedést, melyek révén a németeket, akik, mint egész Filipovó is, részben a római katolikus egyházhoz tartoznak, az ugyancsak katolikus horvátok karjaiba taszítanák.

A dunai svábok hűek akarnak lenni az államhoz, és annál inkább azok, minél több lehetőséget hagynak nekik saját népiségük megélésére. Mindenesetre – és ez az egyik olyan szakadás, mely e népet megosztja – az idősebb nemzedék, amely még megélte a magyar időköt, sok kérdés tekintetében más beállítottságú, mint az új, melyet magával ragadott a népi német mozgalom, és rájött, hogy a jugoszláv állam hűséges szolgálata által vívhatja ki magának saját jogainak elismerését. Azt a kérdést, vajon magyar vagy szerb uralom alatt szeretnének-e élni, ma már egyre inkább az idősebbek is egyértelműen az utóbbiak javára válaszolnak meg. A népi német mozgalom szemszögéből vizsgálva, állásfoglalásuk esetében csak az a fontos, vajon ezzel egy időben tudatában maradnak-e azon kötelezettségüknek, mellyel népiségüknek és apáiknak tartoznak. Ehhez viszont több kell, mintsem hogy éppen melyik állam fennhatósága mellett foglalnak állást.

Vannak olyanok, akiknek mindezek ellenére mégis olyan jól megy a soruk, hogy jólétük közepette elfelejtik, mi a feladatuk. „Pedig mi mindenre vihettük volna mi, svábok, ha az »úri« felsőrétegünk ahelyett, hogy magyarrá vált, megmaradt volna svábnak és nem hagyott volna minket cserben”, mondta nekünk egy egyszerű parasztember, miáltal azokra a fiakra gondolt, akik a magyar időkben szülőföldjüket is, népüket is elfelejtették, sőt fanatikusan segítettek a németiség eltüntetésében.⁶⁶ Félek, hogy efféle erők a jugoszláv uralom alatt is működnek. Főleg, ha azt nézzük, hogy az állam a sváb gyermekeknek nem biztosítja az úgynevezett felemelkedési lehetőségeket; hogy megpróbálja őket asszimilálni azaz, hogy olyan felsőbb iskolákba csábítja őket, melyek az ország déli részén találhatók; hogy az ország déli részébe küldi őket katonáskodni és megengedi, hogy a tiszti rendfokozatig vigyék; no de ezeknek ettől még el kell felejtetniük saját népiségüket? Nem vádaskodni akarunk itt. Az olyan egyedi esetek, mint például amikor egy úgynevezett művelt német család leánya ezt mondta: „Egy művelt szerb nekem inkább tetszik, mint egy német paraszt”, vagy egy másik eset, amikor egy ugyanilyen házból való német fiú távol tartja magát a barátaitól, mert azok „csupán” parasztok maradtak, nem homályosíthatják el azokat az örömdetes tényeket, amelyeket láttunk és naponta újra átélünk. Ugyanakkor fontos, hogy rámutassunk az efféle tünetekre. Az az ifjúság, amely az efféle káros kinövés ellen szent komolysággal összefogott, jó úton halad.

Súlyos aggodalmat szül egy másik rossz dolog is: itt is szembesülünk olyan gazdasági udvarokkal és paraszti portákkal, melyekből hiányzik az utánpótlás.

⁶⁶ Schaal itt arra utal, hogy az 1918 előtti Magyarországon az értelmiség javarészt német származású volt; olyanok, akik a társadalmi ranglétrán való felemelkedés lehetőségét abban látták, ha mind nevükben, mind szokásaikban magyarrá asszimilálódnak (illetve másokat is erre ösztönöznek).

Igen, manapság egész községek vannak a dunai sváboknál, és ezek túlnyomórészt protestáns községek, melyekbe már megkezdődött a szerbek beszivárgása, akik először szolgálókként kerültek oda, majd végül megszerzik az egykori német portát. Azoknál az embereknél, akik hagyták, hogy idáig fajuljon a helyzet, minden esetben azt láttuk, hogy túl jól megy a soruk. Nem értik meg, ha az ifjúság fel akarja rázni őket, és csak nyugtalanító tényezőknek tekintik a fiatalok fáradozásait. – Viszont emellett olyan területek is vannak, melyeken a németiség még mindig előrenyomulásban van. Éppen Filipovón mindig is jelentős emberfelesleg volt, amely például a Szerémségben, a Duna és a Száva közén leánytelepüléseket létrehozva talált magának új szülőföldet.⁶⁷

Továbbá azokra is utalnunk kell, akik szegénységben élnek és szükségét szenvednek. Habár e vidéken még a koldus sem tud éhen halni; merthogy aprópénz helyett kap néhány tojást, egy darab kenyeret, sőt akár egy adag ebédet is; de a szociális kérdéseket illetően a népi németek számára ott lenn ugyanúgy fel van adva lecke, mint nálunk otthon. Egy szegény házból származó gyermeknek ott is fáradsággal jár, hogy tisztviselői álláshoz jusson. A Sváb-Német Közművelődési Szövetség (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund) igyekszik ugyan az állam által kijelölt határokon belül segítő módon beavatkozni, hogy a német gyermekek béresekként vagy szolgálólányokként ismét németeknél kaphassanak állást. De kizárólag szervezeti tevékenységgel nem lehet e kérdést rendezni. Itt magukat a munkaadó gazdákat és a munkakereső ifjúságot kell felrázni. Csak hogy egy példát említsünk: utazásunk során találkoztunk egy 13 éves fiúval, aki éppen egy állásba akart elszegődni. Havi 50 dinár (= 3 RM) és évi egy pár cipő fejében egy szerb gazdának kötelezte el magát. Kérdéseinket feltéve megtudtuk, hogy egy németnél sokkal keményebben kellene dolgoznia, mint egy szerbnél, ráadásul a németnél sem keresne többet.

Részben maguk a községek azok, amelyek segítőkészen közbeavatkoznak. Így például Filipovón nem volt szabad a termés egészét aratógéppel levágni, hogy a napszámosoknak is maradjon még valami munkalehetőség. Minden tizenegyedik kéve őket illeti, mint ahogy a cséplőgépnél is minden teletöltött, egymázas zsák közül a tizenegyediket megkapják fizetségül. Azokkal az asszonyokkal, akiknek férje katonai szolgálatát teljesítette, napszámosként találkoztunk a Filipovó melletti kis kenderfeldolgozó üzemben, ahol törték és tilolták a kendert. Hetente, méghozzá nem 8 órára korlátozódó óraszámban, nagyjából akkora összeget keresnek, ami egy birodalmi márkának felel meg. Habár ezért a pénzért ott lenn

67 A sokgyermekes német családok, más etnikumokkal ellentétben, nem ismerték azt a szokást, hogy mindegyik gyermek örököl. Emiatt rengeteg, az öröklésből kizárt parasztfiú indult útnak földet keresni, hogy ne kelljen otthon napszámosként tengődni, hiszen igen nehéz volt a teljes egészében mezőgazdasági területen kereskedőként egzisztenciát teremteni. E „leánytelepülések” a helyi földesúr és/vagy a kibocsátó község segítségével jöttek létre; akár egy önmagában álló falu, akár egy egész falucsoport az adott területen. A 19. század közepétől egészen az I. világháborúig rengeteg baranyai, bácskai, bánáti német település bocsátott ki ily módon népességefelesleget, amely a szomszédos Szerémségben, Szlavóniában, sőt Boszniában hozott létre új falvakat vagy telepedett be már meglévő falvakba. *Bezzegh A.*: i. m. 71–76.

[Bácskában] szép mennyiségű élelmiszert lehet venni, de a kérdés, amelyet itt érintünk, végül is nem pusztán pénzkereset kérdése, sokkal inkább arról van szó, vajon ezek az emberek érzik-e azt, hogy német néptársaik közössége törődik velük. Sok, igen sok német – efelett nem szabad elsiklani, akármilyen csinosak is a sváb falvak – osztja a szegények és munkanélküliek sorsát a szerbekkel vagy egyéb idegen származásúakkal. Sehol sem lett számunkra annyira világos, mint ott, hogy e sorsközösség ahhoz vezethet, hogy a szegények tovasiklanak népi hovatatartozásuk felett és engednek azon csábításoknak, melyeket a kommunizmus köztük is minden eszközzel terjeszt.⁶⁸

Látjuk, hogy mindaz, amit egyfelől a tehetősokról, másfelől a szükségét szenvedőkről mondtunk, olyan viszonyokra utal, melyek a dunai sváboknak olyan feladatot adhat, melyből kifolyólag mindenféle lelketlen széthúzásnak mind egyházi, mind pártpolitikai vonatkozásban véget kell vetni. Hogy ezeket a szemük előtt tartsák, lényeges oldala a népiségpolitikai küzdelemnek. – Mi magunk igyekeztünk nem beleavatkozni a megpedzett csatározásokba, melyek sajnos jelen vannak a német népcsoporton belül. De reméljük, hogy néhányan, akikkel találkoztunk, velünk együtt átértézték, hogy minden dunai svábnak ugyanaz a sorsa; hogy bár a vélemények egyelőre megoszolhatnak arról, hogy milyen utak vezetnek sorsuk jobbá tételéhez, de ezek sohasem vezethetnek a saját népcsoporton belüli megsemmisítő vitákhoz. Továbbra is nekik maguknak kell önnön sorsukat irányítaniuk, ugyanúgy, ahogy apáik is képesek voltak megtenni ezt.

Kerültük, hogy kitérjünk itt az egyház, illetve a különféle egyházak szerepére ebben a népiségpolitikai küzdelemben. Bár igyekeztünk közvetlenül a tényeknél és a részleteknél maradni; de éppen itt, a népi német kérdés talán legérzékenyebb oldalán⁶⁹ egy egyszeri eset felidézése is hamis általánosítást kelthet, és ugyanígy fordítva is igaz, hogy az egyetemes katolicizmus vagy protestantizmus emlegetése olyan tények felett hunyna szemet, melyeket ez esetben nem szabad figyelmen kívül hagyni.⁷⁰ – Igyekeztünk az iskolakérdésnek is utánanézni; de a

68 Az illegális kommunista mozgalom a két világháború között a Délvidéken is erős volt, éppen amiatt, mert nagyon differenciált volt a társadalmi tagozódás. A németégnél sem volt ez másként. Vö.: Bethke, C.: i. m. 412–417.

69 Azért mondja a szerző a német kisebbség legérzékenyebb problémájának a vallási-egyházi kérdéskört, mert a német paraszti lakosság hagyományosan erős vallásossága és az 1930-as évektől felbukkanó különféle totalitárius ideológiák (akár a nemzetiszocializmus, akár a kommunizmus) ateizmusa éles ellentétben állt egymással. Felveti, miként alakulhat a német kisebbség viszonya azzal a Németországgal, melytől – mint anyaországtól – joggal várják, hogy segítsen nekik a megmaradásukban, ugyanakkor nemzetiszocialista államként ellensége a kereszténységnek.

70 A „hamis általánosítás” arra utal, hogy néhány „forrófejű” miatt nem szabad a fiatal nemzedék által életre hívott népi német megújulási mozgalom (Erneuerungsbewegung) egészét sommásan elítélni. Az „egyetemes katolicizmus emlegetése” pedig arra utal, hogy a katolikus klérus nagy része a vallás nemzetekfelettségére hivatkozva egyáltalán nem támogatja a német kisebbségnek még a jogos és természetes kisebbségpolitikai törekvéseit sem. Sőt mi több, 1918 előtti „nagymagyar”, „úri” szellemiség jellemzi, ami már anakronizmus az új létfeltételek közepette. A protestáns lelkészek közül is voltak néhányan, akik megelégedtek csupán azzal, hogy a templomon belül a hívek használhatják német anyanyelvüket. Ez nyilván kevés egy kisebbség számára, mely nem csupán a templom falai között, hanem az élet minden területén anyanyelvén szeretne boldogulni.

nagy vakáció idején nem sok mindent lehetett itt kideríteni, a szóbeszédekből származó beszámolók pedig nem biztosítanak elégséges adatokat. Emellett tanári körökben, azon politikai viszonyok szövevényes volta miatt, melyekbe a német származású tanárok egyike-másika került, nagy visszafogottságot tapasztaltunk, mellyel nem kívántunk szembeszállni.

Korábban, ha népiségi küzdelmekről esett szó, e két tényező, egyház és iskola, erősen előtérbe került. Az ember azt hitte, hogy elsősorban úgy szolgálhatja e küzdelmet, ha szervezkedik és jól szervezett intézményeket állít fel. De mindez hiábavaló, ha a népi német gondolat legelőször is nem él minden egyes emberben, illetve ezzel párhuzamosan mint mozgalom nincs jelen. Innen nézve beszámolónk olyan részletekre kívánt rávilágítani, melyek azt mutatják, milyen mértékben él [e mozgalom], valamint hogy milyen előfeltételekkel és erővel kell számolnia. Ennek az utazásnak az ajándéka, hogy át tudtunk állni erre az újfajta szemléletmódra, és hálásak vagyunk minden egyes lelkes fiatalnak és öregnek a dunai svábok közül, akik megerősítettek bennünket ebben.

III.

Hogy mit jelent a Bácska Jugoszlávia számára, és hogy mit jelent a németiség ennek az államnak, azt utazásunk további részében tanultuk meg. Midőn Belgrádból Ő-Szerbia egy részén át délre, a Bosnyák-érchegységbe utaztunk, először látva ismét hegyeket, egy keskeny nyomtávú vasúton meredek, főként tornyosuló sziklafalak mentén kigyózva, éles kanyarokkal teletűzdelt alagutakon át, vad patakok felett, a Drinához, majd Szarajevóhoz értünk, mely a Miljačka partján fekszik (ez a Boszna folyó egyik szintén vadromantikus mellékfolyója), és gyermekek helyett lesoványodott kecskéket, falvak helyett kicsiny sziklafészeket láttunk, mindnyájunk számára egyértelművé vált, hogy korábban egy tejjel-mézzel folyó vidéken jártunk. Itt olyan hegyek között voltunk, melyeket a földrajzóráról vagy az útikönyvekből származó minden leírás ellenére sohasem láttunk annyira kopárnak, fáktól és földrögöktől mentesnek, ugyanakkor formáik vad játékában, színeik harmonikus nyugalmaiban, a déli égbolt levegőjében olyannyira leírhatatlanul szépek, mint most.

A Kelet hirtelen karnyújtásnyi közelségbe került, midőn e kőhegység kelős közepén krétafehér minaret magasodott az ég felé, és fekete fátyollal arcukat fedő asszonyok, fezt viselő férfiak csontsovány szamarakon baktattak a köves úton. De vajon nem volt-e a Bácskában is egynéhány dolog, mely a Keletre emlékeztetett, illetve egynémely szokás és az emberi magatartás néhány vonása, mely keletiesen hatott? A körmeneteken tapasztalt vad eksztázis;⁷¹ az emberek károm-

⁷¹ Amikor a szerző „vad eksztázisról” beszél, két dologra gondolhatunk. Egyrészt arra, hogy a „túlburjánzó” népi vallásosság, mely főleg a 19. században született nemzedékre jellemző, valóban maradnak és (ön)tudatlannak hathatott egy Nyugatról érkezett ember számára. Nyugaton ugyanis az iparosodottság miatt a „klasszikus” népi élet már közel sem volt annyira archaikus jellegű, mint Európa keleti részén. Másrészt, Schaal protestáns volt, így a katolikus körmenetek világa egyébként is távol állhatott lelki alkatától.

kodása, amit, ha a német szókinsz már nem elégséges, szerbül folytatnak; a szolgák teljesen alárendelt szerepe urukkal szemben; az asszonyok kiszolgáló szerepe, akik, ha vendég van a háznál, az asztalszélen ülnek és csak arra várnak, hogy férjük, vagy ahogy itt hívni szokás, „uruk” intsen nekik; az a közömbösség, mellyel együtt a sors nehéz csapásait, a nyílt igazságtalanságot és a legkirívóbb szörnyűséget is el kell viselni: „Minden mindegy!” Az efféle beszédmódot legalább tízszer hallottuk naponta. Nem akarunk itt hamis lélektani magyarázatokkal senkit sem félrevezetni; de a Kelet közelségéből, úgy látszik, mégiscsak hatott valami és átkerült ide is, a dunai svábokhoz.

Utazásunk tovább folytatódott. A hegység még kopárabbá, hasadékokkal még teletűzdeltebbé vált. A folyók elszivárogtak valahol a rendszertelenül hol hamuszürke, hol hófehér kőtörmelék között, mely a meredek sziklavölgyek alján gyülemllett fel. Karsztvidéken jártunk, a Dinári-Alpokban. Egymás alatt négyemeletnyit kanyarogva részben megkerülte, részben keresztülment a vonat a hegyen, úgyhogy Szarajevó előtt történt, hogy minduntalan ugyanazon a helyen voltunk, csak mindig egy kicsit mélyebben. A levegő és a táj egyre inkább mediterrán jelleget öltött. Lassanként ismét látni lehetett a völgyekben némi növényzetet, nemsokára pedig néhány épület is feltűnt. A hegyoldalak hasadékaiban egy-egy macchia mászott felfelé.⁷² Hercegovinában jártunk, a Narenta völgyében.⁷³ Szétfeszítené e beszámoló kereteit, ha részletesen szólnánk minderről. Déli végcélunk Ragusa volt.⁷⁴ Kimondott mediterrán tájra érkeztünk. Pedig a Bácska északi határától számítva mindössze alig három szélességi fokkal utaztunk délebbre. Ugyan hol tud az ember egy ilyen viszonylag rövid utazás alatt ennyi ellentétől hemzseggő változatosságot bejárni? Ott a tipikus szárazföld, itt a tenger; ott a kőmentes síkság, itt a kopáran meredő sziklák, melyekről szinte minden földrög hiányzik; ott a növényzet bősége és gyors növekedési üteme, amit szinte szabad szemmel látni lehet; itt pedig a szinte változatlan nagyságú mandulafenyők, olajfák, mirtuszok stb., melyek szigorúan beosztják maguknak azt a nedvességet, ami a télből még megmaradt.

Mindkettőt keretbe fogja a délszláv állam: itt a szinte embermentes pusztaságot, melynek szépsége imponáló, ott pedig a népek olvasztótégelyét, melynek talaja a németek úttörő munkája révén az állam éléskamrájává és elsődleges adóforrásává vált. Ők, a dunai svábok alkották egykoron a gátat az ázsiai betörések ellen;⁷⁵ ma pedig fontos hidat képeznek Délkelet-Európában a németiség kulturális befolyásának, annál is inkább, mert olyan funkció birtokában vannak, melyet a délszláv állam aligha nélkülözhet; így aztán Franciaország civilizatórikus próbálkozásával összevetve ők lesznek az igazi kulturális munka tartós tényezői, főleg, ha azt látjuk, hogy ez az állam a nyugatias külsőségeket ez idáig csak igen felszínesen vette át.

72 5–8 méter magas, szúrós, örökzöld bozót a mediterrán vidékeken (olasz).

73 A Neretva folyó olasz neve.

74 Dubrovnik olasz neve (pontosan, Ragusa).

75 Itt az oszmán-törökökre gondol a szerző. Ők az ázsiaiak, akik a keresztény Nyugatot évszázadokon át fenyegették. S bár 1719 után a történelmi Magyarország teljes területéről viaszszorították őket a Balkánra, onnan még a 18. század folyamán is bebetörték a Délvidékre (a Bánátba).

ALPÁR BEZZEGH

TRAVEL TO THE ETHNIC GERMANS OF THE BAČKA IN THE SUMMER OF 1936
AN ACCOUNT OF THE GERMAN COLLEGE PROFESSOR RUDOLF SCHAAL'S
EXPERIENCES

After World War I the ethnic Germans became the most numerous national minority groups of East-Central and South-Eastern Europe. Not only the German foreign policy but also the public and the scientific life showed more and more interest in the life of these Germans after 1918. In the case of Yugoslavia the ethnic Germans with half a million people gave the biggest minority of the country. 70% of these were inhabitants of the Vojvodina region. In one of its parts, in the Bačka (Bácska/Batschka) some 175 000 so called Donauschwaben (Danube Swabians) were living at that time. The study is based on the record of a college professor from Germany who visited some of these villages with his students during the summer holiday of 1936 and put together a note based on his geographical, historical, ethnographical, economic and political observations. We get a very detailed picture about life in the village Filipowa (Szentfűlöp/Bački Gračac) situated in the western Bačka, where he was accommodated during this time. We also learn about the relationship (which dates from 1908 i.e. from the pre-war period) between the population of Filipowa and the "mother-country". The text written by Schaal is being published at full length in Hungarian after the introductory paper.

Jugoszlávia, Egyiptom és Nagy-Britannia (1956–1961)

A Foreign Office iratainak tükrében*

Tanulmányomban az 1956–1961 közötti jugoszláv–egyiptomi kapcsolatokat vizsgálom. Habár mindössze hat év történéseit tekintem át, e néhány esztendő különösen eseménydús időszaka volt jelenkori történelmünknek. A Sztálin halálát követő hrucsovi olvadást egy konfrontatívabb, blöffre épülő szovjet politika váltotta fel. (Gondoljunk csak 1956 októberének kettős válságára, Hruscsov 1958-as nevezetes Berlin-ultimátumára, a berlini fal felhúzására, a kubai rakétaválságra, valamint a nukleáris kísérletek egyoldalú szovjet újraindítására és a fegyverkezési verseny fokozására.)¹ Sztálin 1953-ban bekövetkező halála a jugoszláv vezetés számára lehetőséget nyújtott arra, hogy kihasználva az elhúzódó szovjet–jugoszláv közeledést, bebiztosítva a nyugati gazdasági és katonai segélyekkel, beteljesítse 1949 óta dédelgetett álmát, egy harmadik utas külpolitika megvalósítását.² Ennek lesz fontos állomása az el nem kötelezett országok állam- és kormányfőinek első,

* A londoni levéltári alap kutatásokat a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával végeztem 2011. június–augusztus között. A tanulmány megírása a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 azonosító számú, *Kutatóegyetemi Kiválósági Központ létrehozása a Szegedi Tudományegyetemen* című projekt keretében, az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

1 A témára vonatkozóan magyarul lásd: *John Lewis Gaddis: Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése.* Európa, Bp., 2011.

2 Az 1953–1956 közötti szovjet–jugoszláv közeledésre magyarul lásd: *Marelyn Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954–1955.* Múltunk 46. (2001) 1. sz. 233–284. Tito és Hruscsov közeledését jugoszláv és szovjet levéltári források alapján elemzi és több helyütt új megvilágításba helyezi: *Svetozar Rajak: Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957.* Routledge, London–New York, 2011. A szovjet–jugoszláv konfliktust követő jugoszláv–brit normalizálódásra lásd: *Vukman Péter: Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953).* Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2011. A Jugoszláviának 1948–1953 között nyújtott nyugati gazdasági és katonai segélyekre lásd: *Vukman Péter: „Tito felszínén tartása”: Nagy-Britannia szerepe Jugoszlávia gazdasági megsegítésében (1948–1953).* Külügyi Szemle 15. (2009) 4. sz. 110–129.; *Vukman Péter: Brit katonai segély Jugoszláviának és a háromhatalmi–jugoszláv tárgyalások. Világtörténet 32. (2010) 1–2. sz. 20–35. A jugoszláv külpolitika harmadik világ felé irányuló tapogatózásaival szintén Svetozar Rajak foglalkozott: *Svetozar Rajak: In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non-Alignment.* In: *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd–4th, 2003.* Ed. Ljubodrag Dimić. Filozofski fakultet, Beograd, 2005. 84–105. A tanulmányról összefoglaló ismertető olvasható: *Vukman Péter: Svetozar Rajak: Új szövetségesek keresése. Klió 16. (2007) 2. sz. 148–155.**

alakuló kongresszusa 1961 szeptemberében Belgrádban.³ A mozgalomban Jugoszlávia, India és Indonézia mellett fontos szerepet játszott Egyiptom is, ahol az 1954-es puccs óta a jugoszláv Josip Broz Titóhoz és az indiai Dzsavaharlál Nehruhoz hasonlóan karakteres Gamel Abdel Nasszer állt az ország élén. Tito és Nasszer az általam vizsgált időszakban számos alkalommal találkozott egymással, amelyről a brit diplomácia is rendre jelentett. Nagy-Britannia számára ugyanis, ha nem is azonos mértékben, de mind a két ország fontos volt. A renegát Jugoszlávia azért, hogy különutas külpolitikájával gyengítse a szocialista tábor egységét, míg Egyiptom hagyományosan a brit gazdasági, politikai és stratégiai érdekszféra részét képezte.

Ezért tanulmányomban brit külügyi iratok alapján arra keresem a választ, hogy miként látta a brit diplomácia a két ország kapcsolatainak alakulását, jelentőségét a fenti időszakban. Tanulmányomban arra is kitérek, hogy mik voltak azok a fő csomópontok, amelyek felkeltették a Foreign Office érdeklődését, továbbá azt is vizsgálom, milyen szerepet játszott Jugoszlávia Nagy-Britannia és Egyiptom 1957–1961 közötti közeledésében. Terjedelmi okokból nem tárgyalom ugyanakkor Tito és Nasszer találkozóinak minden egyes, protokolláris részletét, és mellőzöm a jugoszláv–egyiptomi gazdasági kapcsolatok bemutatását.

A magas szintű jugoszláv diplomáciai találkozók brit megítélése

Josip Broz Tito és Gamel Abdel Nasszer személyesen először 1955. február 5-én, a Dél-Ázsia felől a Szezei-csatornán felfelé hajózó jugoszláv államférfi jachtján találkozott egymással. Megbeszélésüket 1968-ig további húsz hosszabb-rövidebb találkozó követte,⁴ az általam vizsgált periódusban először 1955. december 28. és 1956. január 6. között. A jugoszláv államfő indiai és indonéziai látogatásáról hazafelé tartva, Etiópia felől érkezett Egyiptomba, ahol Koča Popović külügyminiszter, Svetislav Stevanović belügyminiszter és Petar Stambolić, a szerb nemzetgyűlés elnökének társaságában 10 napos állami látogatáson vett részt. A vonatkozó brit diplomáciai iratok amellest, hogy beszámolnak a látogatás részleteiről (Tito a *Galeb* jacht fedélzetén érkezett és kivételesen meleg fogadtatásban részesült, Nasszertől átvehette a legmagasabb egyiptomi kitüntetését, a Nílus-rendet, megtekintette az épülő

3 A belgrádi konferencia brit percepciójára lásd: Vukman Péter: Jugoszlávia és az el nem kötelezett országok belgrádi kongresszusa, 1961. A Foreign Office iratai tükrében. Világtörténet 33. (2011) 1–2. sz. 77–89.

4 A II. világháborút megelőzően gyakorlatilag nem létezett közvetlen kapcsolat Jugoszlávia és Egyiptom között, a közeledés ténylegesen csak az 1940–1950-es évek fordulóján indult meg. Alvin Z. Rubinstein szerint fontos szerepet játszott ebben, hogy 1949-től kezdődően Egyiptom, 1950-től pedig Jugoszlávia is két évig az Egyesült Nemzetek Biztonsági Tanácsának nem állandó tagja volt. Tényleges közeledésre azonban csak Faruk király uralmának megdőntése (1952. július 23.) után került sor. Habár a kommunista jugoszláv vezetés kezdetben tartózkodóan fogadta az egyiptomi tisztek puccsát, vezetőit hagyományos katonai diktátoroknak tekintette, 1953 augusztusában már sor került az első egyiptomi katonai delegáció jugoszláviai látogatására, 1954-ben pedig már jelentős fegyverszállítmányt kaptak a balkáni országtól. Alvin Z. Rubinstein: *Yugoslavia and the Nonaligned World*. Princeton University Press, Princeton, 1970. 229–233., 240–241.

asszuáni gátat, a luxori ókori romokat, ellátogatott több múzeumba, részt vett számos fogadáson, sőt még egy egész napos túrát is tett a Nílus deltájában), értékelték is azt.⁵ Habár a belgrádi brit nagykövetség 1955. január 7-én a Foreign Office déli osztályának (Southern Department) küldött bizalmas levelében a megbeszélésekről kiadott közös zárónyilatkozat valódi jelentőségének azt tartotta, hogy érdemben „semmi újdonságot nem tartalmazott”,⁶ Humphry Trevelyan kairói brit nagykövet (1955–1956) ennél árnyaltabban fogalmazott a látogatásról január 17-én kelt bizalmas összefoglalásában. A nagykövet szerint a zárónyilatkozat a megszokottnál ambiciózusabb volt – főként a „szokásos üres arab nyilatkozatokhoz képest” jelentett javulást. Amellett, hogy Tito látogatása megerősíthette Nasszert független külpolitikájában, arra is lehetőséget nyújtott, hogy a tábornok „oktató jelleggel” teljesebb képet kapjon a nemzetközi politikáról és az arab világnál szélesebb összefüggésben láthassa a világ problémáit: „Miközben tehát Tito marsall itteni látogatása megerősítette Nasszert »független« politikájában és a bagdadi paktum ellenzésében, oktató célzatú is lehetett és [a megbeszéléseken] talán teljesebb képet is kaphatott nemzetközi pozíciójáról.” Sőt Marko Nikezić kairói jugoszláv nagykövettől arról is értesült, hogy Tito a szovjet kommunizmus mibenlétéről is részletes felvilágosítást adott. Trevelyan a látogatást ebből a szempontból is hasznosnak találta.⁷

Az általam áttekintett iratok ugyanakkor arról győztek meg, hogy a brit diplomátákat nem is maga a látogatás, hanem sokkal inkább Titónak hazaindulása előtt, a Tanjug, a jugoszláv hírügynökség tudósítójának adott interjúja, majd hazatérve, Belgrádban elmondott beszéde foglalkoztatta. A jugoszláv államfő mindkét esetben hangot adott azon meggyőződésének, hogy Egyiptomnak jogában áll, hogy bárkitől fegyvert vásároljon,⁸ és éles hangon ítélte el az Irak, Irán, Törökország, Pakisztán és Nagy-Britannia között 1955. február 24-én megkötött bagdadi paktumot.⁹ A Foreign Office Tito lépését különösen azért nehezményezte, mert Edvard Kardelj, a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnökhelyettese és a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottsága Végrehajtó Bizottságának titkára 1955-ös londoni látogatásakor elvi megállapodást kötöttek, hogy előzetes figyelmeztetés nélkül a jugoszláv politikusok nem bírálják Nagy-Britannia közel-keleti politikáját. A brit diplomáták magának a nyilatkozatoknak az időzítését is kedvezőtlennek tartották: az ENSZ legutóbbi ülésén a két ország diplomatái szorosan együttműködtek,¹⁰ Jugoszlávia számára kedvezően módosult a britek hozzáállása a jugoszláv adósság átütetmezéséről szóló tárgyalásokon, továbbá úgy tervezték, hogy Kardelj és Eden brit miniszterelnök majd februárban, Washingtonban meg-

5 The National Archives–Public Records Office, London; Foreign Office, Political Departments, General Correspondence from 1906–1966; (= PRO FO) 371/124281 RY10316/3.

6 PRO FO 371/124281 RY 10316/1.

7 PRO FO 371/124281 RY 10316/3.

8 A háttérben az húzódott meg, hogy Egyiptom – jugoszláv kikötőn keresztül – jelentős fegyvert vásárolt Csehszlovákiától.

9 PRO FO 371/124273 RY1022/2.; RY1022/8.

10 Törökország megüresedett helyére 1955-ben Nagy-Britannia szorgalmazására Jugoszláviát már második alkalommal választották az ENSZ Biztonsági Tanácsának nem állandó tagjai közé. Vukman P.: Moszkvától Londonig i. m. 96.: 231. jegyz.

beszéléseket folytat egymással.¹¹ És bár Frank Roberts belgrádi brit nagykövet maga is úgy látta, nem biztos, hogy bolhából elefántot kellene csinálniuk,¹² felettese utasítását követve január 14-én tolmácsolta a Foreign Office neheztelését. Koča Popović jugoszláv külügyminiszter azonban válaszában kiemelte, hogy beszéldeivel Tito Nasszert kívánta megerősíteni, és biztosította Őfelsége belgrádi képviselőjét, hogy a nyilatkozatok nem jelentenek változást a jugoszláv külpolitikában. „Azonnal biztosítani kívánt arról, hogy Tito megjegyzései semmilyen változást nem jelentenek a jugoszláv külpolitikában, legkevésbé olyan baráti ország irányában, mint az Egyesült Királyság. Jugoszlávia a továbbiakban sem kíván az eddigieknél jobban beavatkozni a Közel-Kelet kényes ügyeibe; ez irányú lépéseit pedig csak a béke előmozdítására kívánják felhasználni.” Tito és a jugoszláv vezetés egyébként Nasszerre a „legreménykeltőbb arab politikusként” tekintett, olyanra, akinek a legtöbb esélye van az izraeli–palesztin ellentétek rendezésére.¹³

Habár a megbeszélést értékelve Roberts kedvezőnek tekintette Popović reagálását és úgy látta, hogy a jugoszláv külügyminiszter „bocsánatkérésével egészen addig elment, amennyire egy diktátor külügyminiszterétől az elvárható lehet”,¹⁴ a kérdés továbbra sem került le a napirendről. Frank Roberts még május első napjaiban, Titóval találkozáskor is szóvá tette azt,¹⁵ sőt a téma, egészen pontosan annak hiánya, még az 1956. július 18–19-i jugoszláv–egyiptomi–indiai hármas csúcscról szóló brit beszámolóiban is felbukkant.

Mint ismeretes, Nasszer Tito látogatását viszonzva tartózkodott július 12–19. között Jugoszláviában, Nehru pedig Londonból, a Brit Nemzetközösség konferenciájáról hazafelé szállt le Zágrábban, hogy Brioni szigetén, Tito adriai-tengeri rezidenciáján folytasson megbeszéléseket (július 18–19.).¹⁶ Már önmagában a találkozó bejelentése is találgatásokra adott alkalmat. Frank Roberts belgrádi brit nagykövet 1956. június 29-én keltezett, rejtjelezett és bizalmas minősítéssel ellátott táviratában három scenáriót is elképzelhetőnek tartott: Tito esetleg a vezető semleges országok közös nyilatkozattételét tervezi, vagy a szovjet elképzelések támogatására kívánja megnyerni Nasszert és Nehrut, vagy esetleg az ENSZ-en keresztül kívánná átszarni az amerikai és szovjet gazdasági segélyeket. Tisztában volt ugyanakkor azzal is, hogy a realitások felől közelítve a kérdést, nem feltétlenül kell

11 PRO FO 371/124273 RY1022/9.

12 „Azt hiszem, egy további tényezőt is figyelembe kell vennünk. Vagyis, hosszú távon nem biztos, hogy szerencsés, ha véleményei és nézetei nehezményezésével túl nagy ügyet csapunk Tito növekvő hiúságából.” PRO FO 371/124273 RY1022/16.

13 PRO FO 371/124273 RY1022/9. Hasonlóan vélekedett egyébként Nasszerről Nehru is. PRO FO 371/124274. RY1022/57.

14 PRO FO 371/124273 RY1022/10.

15 Az utasítások alapján a belgrádi brit nagykövetnek ki kellett fejtenie, hogy brit értelmezés szerint a bagdadi paktum nem volt nyugatiak dominálta katonai tömb, hanem független országok szabad társulása, amely nagyban előmozdítja a térség gazdasági együttműködését. Sajnálatosnak Nasszer hozzáállását tartották, mivel a brit álláspont szerint az egyiptomi vezető, és nem a paktum kívánja a térséget ellenőrizni. Robertsnek továbbá azt is a jugoszláv vezetésért kellett adnia, hogy Nagy-Britanniának „jelentős és legitim érdekei” vannak a térségben. PRO FO 371/124274 RY1022/47.

16 A brioni találkozó részleteire lásd: Aleksandar Životić: Jugoszlavija i Suezka kriza 1956–1957. INIS, Beograd, 2008. 65–87.

a találkozó mögött hátsó szándékot feltételezniük,¹⁷ és helyesen látta azt is, hogy a megbeszélések mindenképp növelni fogják Tito nemzetközi tekintélyét.¹⁸

Az „arisztokratikus karakterű és meggyőződésében nyugati demokrata” Nehru, a „parvenü balkáni gyökerekkel rendelkező kommunista diktátor” (Tito) és a „politikai ideológiát kereső muszlim katonai diktátor” (Nasszer) megbeszéléséről Selwyn Lloyd brit külügyminiszternek címzett részletes elemzésében Frank Roberts két témát emelt ki: Tito Szovjetunióban tett látogatását (ezt a konferencia legfontosabb kérdésének tekintette) és Algéria ügyét. Bár kénytelen volt elismerni, hogy Tito szovjetunióbeli látogatásáról meglehetősen kevés információval rendelkeznek,¹⁹ úgy vélte, hogy „Nasszer saját, jövő hónapban esedékes moszkvai látogatása előtt bizonyosan profitálni szeretett volna Tito elnök tapasztalataiból”. Algéria kapcsán pedig azt emelte ki, hogy a jugoszláv–indiai együttes fellépés hatására nem fogadták az algériai felkelők négyfős küldöttségét.²⁰ Azonban nemcsak az algériaiak, hanem Nyikolaj Firjubin belgrádi szovjet nagykövet is sikertelenül próbált kapcsolatba lépni Titóékkal, majd váratlanul Anasztasz Mikojan szovjet miniszterelnök is Brionira érkezett. Látogatása céljáról azonban a brit diplomaták végig a sötétben tapogatóztak.²¹ Azt viszont kiemelték, hogy Tito és Nasszer között korántsem volt teljes az összhang. Kisebb tanácsstalanságot okozott ugyanis, hogy az egyiptomi államférfi fel kívánta keresni a szarajevói muszlim közösséget, és belgrádi beszédében erős gyarmatellenes hangot ütött meg, miközben Tito jelzésértékűen szótlan maradt. Nem segített a tartózkodó légkör oldásában az sem, hogy Nasszerre kedvezőtlen benyomást tett a nagy szakadék Tito fényűző életvitele és az átlagember életszínvonala között.²²

17 Megerősítette ebben július 7-i találkozója Koča Popovićsal. Habár a jugoszláv külügyminiszter elismerte, hogy a találkozó valóban szokatlan lesz, azt nem tekintette különösen jelentősnek. Sőt azt is megkérdőjelezte, hogy az idő rövidsége miatt (Nehru mindössze egy napot töltött Jugoszláviában) sikerül közös zárónyilatkozatot megfogalmazniuk. PRO FO 371/124274 RY1022/59.

18 PRO FO 371/124274 RY1022/57.

19 Tito 1956. június 2–23. között tartózkodott a Szovjetunióban. A látogatásra vonatkozóan lásd: Rajak, S.: *Yugoslavia and the Soviet Union* i. m. 151–161.

20 PRO FO 371/124275 RY1022/74. Az algériai polgárháborúról lásd: J. Nagy László: *Az algériai háború 1954–1962*. Universitas, Szeged, 2010. Abba, hogy nem került sor az algériai küldöttség fogadására, az is belejátszhatott, hogy május 7–12. között Tito hivatalos franciaországi látogatást tett.

21 Frank Roberts először az asszuáni gát építését sejtette a szovjet nagykövet hirtelen felbukkanásának hátterében, Mikojan váratlan megjelenését követően azonban inkább azt feltételezte, hogy Firjubin a szovjet miniszterelnök érkezését kívánta tudatni Titóval. Végül úgy vélte, hogy a szovjetek egyszerűen csak ott kívántak lenni, hogy helyből figyelhessék a megbeszéléseket. PRO FO 371/124275 RY1022/77. Mikojan látogatása (a szovjet miniszterelnök Budapestről repült Jugoszláviába) valójában Rákosi Mátyás bukásával függött össze. Svetozar Rajak feltételezi továbbá, azzal, hogy Mikojan Rákosi eltávolítását követően azonnal Titóhoz utazott, Hruscsov azt a látszatot akarta kelteni, hogy az MDP első emberének lemondatása közös szovjet–jugoszláv fellépés eredménye volt. Mi több, áttételesen Jugoszlávia *de facto* visszatért volna a szovjet táborba. Mikojan látogatásának, így Rajak, gyanút is kellett volna ébresztenie Tito új szövetségeseiben. Az ez utóbbi miatt különösen neheztelő Titónak azonban sikerült elérnie, hogy Mikojannal való találkozására csak július 21–22-én, Nehru és Nasszer hazautazását követően kerüljön sor. Rajak, S.: *Yugoslavia and the Soviet Union* i. m. 166.

22 PRO FO 271/124275 RY1022/77.; RY1022/78.

Hosszas viták után²³ végül mégis sikerült közös zárónyilatkozatot kiadni. Eről szóló bizalmas és rejtjelezett táviratában (1956. július 21.) Frank Roberts azt emelte ki, hogy a kommuniké mindössze „általánosságokban fogalmazott” és a legvitatottabb kérdésben is „körültekintően mérsékelt” maradt. Ebben, nem alaptalanul, Nehru „segítő és felelősségteljes” szerepét tekintette a legfontosabbnak.²⁴ Így Nasszer, aki a konferencián „mérsékeltlen és államfőhöz méltóan” viselkedett, a palesztin kérdésben csak „langyos” támogatást kapott, miközben a nyilatkozat kétszer is kiemelte, hogy Nagy-Britanniának jogában áll megőrizni közel-keleti gazdasági érdekeltségeit. A bagdadi paktumot pedig egyetlen szóval sem említették.²⁵ A zárónyilatkozat mérsékelt hangvételébe a brit nagykövet szerint az is belejátszhatott, hogy az asszuáni gáttal kapcsolatos brit–amerikai döntés csak a konferencia után derült ki: *„Szerencsére az asszuáni gáttal kapcsolatos brit–amerikai döntés csak a konferencia után derült ki, különben, attól tartok, a Nasszer iránti jugoszláv szimpátia erőteljesebben megnyilvánult volna. A Szuezi-csatorna Társaság ezt követő államosítását bizonyosan kevésbé fogják bírálni ebben a kommunista országban.”*²⁶

Jugoszláv közvetítés Nagy-Britannia és Egyiptom között

Mint ismeretes, az Egyesült Államok 1956. július 19-én – tehát a brioni konferenciával egy időben – döntött arról, hogy visszavonja az asszuáni gát építéséhez tett hitelajánlatot. Néhány nappal később (július 23-án) kettős referendum eredményeként új alkotmányt fogadtak el Egyiptomban, Nasszert pedig köztársasági elnökké választották. Három nappal később (július 26-án) Alexandriában elmondott beszédében Nasszer bejelentette a csatorna államosítását.²⁷ Az ezt követően kiobbant, novemberre háborús konfliktussá eszkalálódott ellentét nemcsak a brit–egyiptomi kapcsolatokat érintette, hanem hatással volt a jugoszláv–egyiptomi és a brit–jugoszláv kapcsolatok alakulására is. Mivel a háborús összecsapással végződő konfliktusra adott jugoszláv reakciók külön tanulmány témáját képezhetnék, e helyütt csak a londoni nemzetközi hajózási konferencia összehívására adott jugoszláv válasszal és az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé terjesztett jugoszláv javaslat brit percepciójával foglalkozom.

23 A találkozót követően Frank Roberts Dayal belgrádi indiai nagykövettől bizalmas információként arról értesült, hogy a jugoszlávok már Nehru érkezése előtt hozzáfogtak a zárónyilatkozat megfogalmazásához. Hangvétele miatt Nehru azonban nem fogadta el azt. Ekkor hangos szóváltásra került sor, majd Dayal részvételével a hajnali órákba nyúlóan készítették egy újabb változatot, ami viszont Tito és Nasszer számára volt elfogadhatatlan. Így mindhárom fél saját változatot készített, amelyek közül végül szóban, apró módosításokkal, az indiai variáns mellett tették le a voksukat. Dayal információit helytállóan fogadva el, Robert azt is megemlítette, hogy a fentieket a jugoszláv források is megerősítették. PRO FO 371/124275 RY1022/77.

24 Nehru hatását egyébként a jugoszlávok tompítani szerették volna. Bár kénytelenek voltak elismerni, hogy a zárónyilatkozatot ő fogalmazta meg, az áterőltetés érdemét Titónak tartották fenn. PRO FO 371/124275 RY1022/74.

25 PRO FO 371/124275 RY1022/65.

26 PRO FO 371/124275 RY1022/74.

27 J. Nagy László: Az ummától a nemzetállamig. Az arab országok a 19–20. században. SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2009. 113.

Habár Frank Roberts belgrádi brit nagykövet augusztus elején még úgy látta, hogy a hagyományos szimpátia ellenére a jugoszláv vezetés neheztelt Nasszer lépése miatt,²⁸ a hivatalos jugoszláv álláspont szerint, amint azt Dobrivoje Vidić helyettes külügyminiszter (acting foreign minister) augusztus 14-én a brit nagykövet előtt kifejtette, Egyiptomnak elméletben jogában állt államosítani a csatornát. A jugoszláv vezetés legfontosabbnak a kérdés békés rendezését, az egyiptomi szuverenitás tiszteletben tartását és a csatorna szabad használatát tekintette. Emellett jelen kívántak lenni a 18 ország részvételével Londonban megrendezésre kerülő, a Szezei-csatorna hajózásával foglalkozó, sorrendben második konferencián is.²⁹ A brit diplomácia azonban mindenképp el kívánta kerülni a jugoszláv részvételt. Habár ezt a nyilvánosság előtt gyakorlati okokkal magyarázták,³⁰ talán mégis Kardelj meglátása felel meg a valóságnak, ahogyan azt augusztus 16-án ki is fejtette a brit nagykövetnek: szimplán nem kívánták Jugoszlávia részvételét: *„Szezei kapcsán Kardelj azt mondta, hogy miközben elfogadják Jugoszlávia londoni konferencián való részvétele ellen szóló egyes érveinket, úgy gondolja, hogy a legfőbb ok az, hogy nem akarjuk, hogy ott legyenek.”*³¹ Alátámasztja ezt a Foreign Office október 18-án Belgrádba küldött titkos távirata is, miszerint elég nagy nehézségbe ütközött a 18 állam nézetének koordinálása. Újabb ország meghívása csak további repedéseket jelentene és gyakorlatilag megkérdőjelezné az egységet: *„[...] a második londoni konferencián is nagy nehézségeket okozott a tizennyolc [rész vevő] nemzet összefogása, amiért jelentősen fel kellett hígítanunk az eredeti terveinket. [...] Nyilvánvalóan lehetetlen Jugoszláviát anélkül meghívni, hogy a jelenlegi csoportot olyan mértékben ki ne bővítenénk, ami a gyakorlatban lehetetlenné tenné az egységet.”*³² A részvételhez azonban a jugoszlávok, legalábbis a nyilvánosság előtt, csökönyösen ragaszkodtak.

A brit–jugoszláv álláspont az Egyesült Nemzetekben sem közeledett egymáshoz. A jugoszlávok két megvétőzött biztonsági tanácsi határozattervezetüket követően október végén a Közgyűlés rendkívüli ülését kívánták összehívni. A brit diplomácia ez ellen gyakorlatilag tehetetlennek bizonyult, mert ahogyan arról Pierson Dixon brit ENSZ-nagykövet október 31-én kelt, bizalmas és sürgős minősítéssel ellátott rejteltáviratában beszámol, az amerikai delegáció is „maximális nyomást” fejtett ki a Biztonsági Tanács tagjaira, hogy támogassák a jugoszláv javaslatot. Dixon

28 PRO FO 371/119099 JE14211/614.

29 PRO FO 371/119099 JE14211/625. Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok részvételével az első konferencia július 29-én, pár nappal a Szezei-csatorna államosítását követően ült össze. Ekkor döntöttek arról, hogy mely országok vegyenek részt az augusztus 16-án kezdődő második konferencián. Mivel a résztvevőknek nem sikerült egyhangú álláspontot kialakítaniuk, szeptember 19-én egy harmadik konferencia is megkezdte munkáját Londonban. Dragan Bogetić: Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961. Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006. 128.

30 Eszerint nyolc országot az 1888. évi konvenció alapján hívtak meg, nyolc országot a csatornát leginkább használó országként, nyolc ország képviselője pedig olyan államként vett részt a konferencián, amelynek kereskedelme leginkább a csatorna használatától függött. A Jugoszláviának kifejtendő hivatalos brit indoklás egyébként kiemelte, hogy sem Libanont, sem Izraelt nem hívták meg a konferenciára. PRO FO 371/119097 JE14211/570.

31 PRO FO 371/119109 JE14211/857.

32 PRO FO 371/119194 JE14216/125.

szerint az Egyesült Államok célja kettős volt: egyrészt meg kívánták akadályozni, hogy a Biztonsági Tanács a szovjet javaslatot fogadja el, másrészt el kívánták kerülni, hogy a francia–brit lépést elítélő határozat kapcsán szavazniuk kelljen. Az amerikai nyomásgyakorlást követően nem lehetett kérdéses, vajon a többség támogatja-e a jugoszláv tervezetet. Azt még aznap hét igen, kettő nem (Nagy-Britannia és Franciaország) és két tartózkodás (Ausztrália és Belgium) mellett elfogadták.³³

1956 eseménydús ősze, az ENSZ Biztonsági Tanácsában kifejtett, Egyiptomnak kedvező jugoszláv álláspont nyilvánvalóan hozzájárult Tito és Nasszer kapcsolatának további elmélyüléséhez. Ezt mutatja, hogy 1958–1961 között számos alkalommal találkozott hosszabb-rövidebb ideig a két államférfi. Csak 1958–1959-ben három ilyen alkalomra került sor: 1958 nyarán Brioniban, 1958. december 5-én Port-Szaídban (Tito távol-keleti körútjának első állomásaként), valamint 1959. február 20–28. között, amikor a jugoszláv államférfi Indonéziából visszafelé, Etiópián és Szudánon keresztül ismételen, ezúttal már hosszabb ideig Egyiptomban tartózkodott.³⁴ Az általam áttekintett levéltári források alapján úgy látom, hogy a brit diplomácia a három találkozó közül Nasszer 1958. júliusi jugoszláviai látogatásáról rendelkezett kellő információval.³⁵ Az egyiptomi politikus július 2-án érkezett Jugoszláviába. Miután részt vett a Sutjeska folyónál 1943-ban vívott partizánharcok 15. évfordulóján rendezett ünnepségeken,³⁶ július 8–9-én egy újabb „brioni csúcs” részeként Titóval és Evangelosz Averoff görög külügyminiszterrel folytatott megbeszéléseket.

A csúcstalálkozóról a Foreign Office-ban július 18-án készített, részben máig titkosított memorandum szerint a „szívélyes légkörben” megrendezett tanácskozást mindhárom fél saját jól felfogott érdekében kívánta felhasználni. Eszerint a jugoszlávok célja alapvetően annak demonstrálása lett volna, hogy az 1956-os magyar forradalmat követően ismételen megromló szovjet–jugoszláv pártközi kapcsolatok ellenére sem sikerült az országot újra elszigetelni. Titóhoz hasonlóan Nasszer is semlegességét és az el nem kötelezett országok közötti vezető szerepét kívánta

33 PRO FO 371/121746 VR1074/443.; VR1074/457.

34 Tito 1959. februári látogatásáról a belgrádi brit nagykövetség csak a sajtó alapján tudott képet alkotni. Eszerint a Szuezebe érkező jugoszláv államférfi az őt fogadó Nasszerrel azonnal Kairóba utazott, ahol másnap hivatalos megbeszéléseket folytattak. Ennek részleteiről azonban a belgrádi brit diplomaták az általam áttekintett iratok alapján nem rendelkeztek bővebb információval. A látogatás részeként az akkor az Egyesült Arab Köztársasághoz tartozó Szíriába is ellátogattak. Damaszkuszban az éppen ott tartózkodó Mohamed al-Badr jemeni koronaherceggel is megbeszélést folytattak. Tito továbbá részt vett egy földosztáson és Latakiaiban megtekintette az új kikötőt, amely jugoszláv segítséggel épült fel. PRO FO 371/145122 RY10316/5.

35 A konferencia a brit–egyiptomi diplomáciai kapcsolatok hiánya miatt sajátos diplomáciai próbatétel elé is állította John Nicholls belgrádi brit nagykövetet: részt vehet-e egy olyan fogadáson, ahol Nasszer is jelen van? A gordiuszi csomót a külügyminisztérium utasítása vágta át. Eszerint Nasszer érkezésekor se a repülőtérre, se a vasútállomásra ne menjen brit delegáció. Az egyiptomi meghívást egyértelműen el kell utasítaniuk, jugoszláv meghívás esetén azonban kívánatos, hogy azon a nagykövet vagy személyes képviselője részt vegyen. PRO FO 371/131343 JE10392/4.

36 John Nicholls belgrádi nagykövet úgy értesült, hogy utólag döntöttek Nasszer meghívásáról, és jugoszláv szempontból nem is volt különösen fontos részvétele a megemlékezésen. PRO FO 371/136815 RY1023/6.

demonstrálni. A Foreign Office szerint az egyiptomi államfő számára erre azért is szükség volt, mert nem is olyan régen még Moszkvában tett látogatást, és el akarta kerülni annak látszatát, hogy teljesen a Szovjetuniótól függ. Nehezebben tudták megítélni a görög részvétel mögött meghúzódó okokat. John Nicholls belgrádi brit nagykövet értesülései szerint kifejezetten jugoszláv kérésre vettek részt a megbeszéléseken. Mivel a ciprusi kérdésre a zárónyilatkozat nem utalt, a nagykövet kizárta, hogy ez az ügy húzódnak meg a háttérben.³⁷ A külügyminisztérium ezért inkább azt feltételezte, hogy a Balkán-paktum kudarcát követően³⁸ a görögök is függetlenségüket kívánták hangoztatni. Az elemzők ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy a jelentős amerikai segély miatt „biztosan kétszer is meggondolják, mielőtt teljesen semlegesek lennének”. Abban azonban nem láttak semmi kivetnivalót, hogy egy „kis udvarias zsarolással” hassanak az amerikai külpolitika formálóira.³⁹ Meglátásom szerint a belgrádi brit nagykövet általánosságban is helyesen látta a gyakori csúcstalálkozók valódi jelentőségét. A jugoszlávok és az egyiptomiak számára egyértelműen fontos, hogy időnként egy másik, elismert fél társaságában mutakozzanak: *„Mindkettejük érdeke, hogy időről időre tiszteletre méltó társaságban jelenjenek meg. Jugoszlávia számára jelen pillanatban [at this juncture] különösen fontos annak demonstrálása, hogy a Szovjetunióval való szakítása után sem maradt barátok nélkül a világban.”*⁴⁰

A Tito és Nasszer találkozásairól készített brit jelentések, elemzések kapcsán megfigyelhető hiányosságok meglátásom szerint azzal is összefüggtek, hogy a szuezi válságot követően egészen 1959-ig megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok Nagy-Britannia és Egyiptom között. A nagykövetségi szintű kapcsolatokat pedig csak 1961-ben állították helyre. Így a brit diplomaták a kétoldalú jugoszláv–egyiptomi kapcsolatokról csak Belgrádból tájékozódhattak.

Jugoszlávia szerepe azonban nem csak hírforrásként értékelődött fel a brit diplomaták szemében. Londoni levéltári kutatásaim során bukkantam egy 1957. december 17-i keltezésű, a Foreign Office déli osztályának küldött bizalmas minősítéssel ellátott levélre. A levél melléklete Sutherland kereskedelmi első titkár november 25-én kelt feljegyzését tartalmazza. Sutherland pár nappal korábban részt vett egy, az amerikai nagykövetségen rendezett büfévacsorán, ahol a kereskedelmi titkáron kívül csak amerikai állampolgárok voltak, kivéve a belgrádi egyiptomi tanácsost és feleségét. Habár a brit első titkár nem feltételezett mögöttes szándékot, sokatmondó, hogy Zaki egyiptomi tanácsos kérte, Sutherlanddel egy asztalhoz ültessék. A kapcsolatfelvételhez egyébként a tanácsos mindenképp

37 Azt azonban elképzelhetőnek tartotta, hogy Averoff eredetileg Párizsba utazott volna, hogy a Charles de Gaulle vendégeként szintén ott tartózkodó Dulles amerikai külügyminiszterrel is megbeszéléseket folytasson. Miután Dulles elvetette javaslatát, inkább Jugoszláviaba látogatott. PRO FO 371/136815 RY1023/6.

38 Jugoszlávia, Görögország és Törökország 1954-ben Ankarában kölcsönös katonai segítségnyújtásról szóló paktumot kötött egymással. Az úgynevezett Balkán-paktum azonban a ciprusi kérdés miatt kiéleződő görög–török ellentétek következtében hosszabb távon nem bizonyult életképesnek.

39 PRO FO 371/136815 RY1023/6.; RY1023/6A.

40 PRO FO 371/136815 RY1023/6.

ideális személynek bizonyult: megközelítőleg tíz évig dolgozott Egyiptom londoni nagykövetségén, Mohamed Negib hatalomra kerülése előtt két nagykövetnek is a magántitkára volt. Belgrádba érkezése előtt a kalkuttai konzulátust vezette, így feltehetően kellő indiai kapcsolatokkal is rendelkezett. Felesége pedig a 15. századi angol irodalomból doktorált a londoni King's College-ban.⁴¹

Annak eldöntése, hogy valóban már ekkor történtek-e a kapcsolatfelvétellel irányuló tapogatózások, további levéltári kutatásokat tesz szükségessé. Tény viszont, hogy a Foreign Office az egyiptomi tanácsostól első kézből olyan információkhoz jutott, amely szerint nem volt minden „fenéig tejfel” a jugoszláv–egyiptomi kapcsolatokban. Zaki ugyanis nehezményezte, hogy vezető jugoszláv politikai körökben az egyiptomi nagykövet korántsem részesül szívélyes fogadtatásban. Kérdéseikre, főként a szovjet–jugoszláv kapcsolatokra vonatkozóakra, alig kaptak érdemi választ. A nehézségek nemcsak politikai, hanem gazdasági téren is jelentkeztek. Ennek köszönhetően az egyiptomiak végül nem a jugoszlávoktól, hanem Magyarországról importáltak nagy mennyiségben élő állatot, az áru-ellen-tételezési nehézségek miatt pedig Lengyelországtól vettek hajókat.⁴²

Szintén a kapcsolatfelvételi puhatólózásokra utal, hogy 1958. június 20-án Edwin Chapman-Andrews khartoumi brit nagykövet arról írt Londonba, hogy Titón keresztül esetleg befolyásolhatná Nasszert. Szudánból ugyanis úgy látta, hogy Nasszer nagyra becsüli a jugoszláv államférfit, és hallgat a szavára. Sőt arról is értesült, hogy Tito figyelmeztette Nasszert, legyen óvatos a Szovjetunióval folytatott tárgyalásain: *„Nem tudom, hogy hányadán is állunk manapság Titóval, de mindennél világosabb, hogy ha még 100 százalékban kommunista maradt, az oroszok nem igazán kedvelik, sem ő őket. Ezért azon tűnődöm, nem lehetne-e valahogyan Nasszert befolyásolni Titón keresztül? Azért említem ezt, mert itt számos jel arra utal, hogy Nasszer nagyra tartja Titót; és arról is értesültem, hogy Tito figyelmeztette Nasszert, szerfelett óvatos legyen abban, hogy meddig megy el az oroszokkal, akik, így Tito, most a világon mindent megígérnek, aztán végül börtönbe vetnek.”*⁴³ A külügyminisztérium július 1-jei válaszában nem vetette el az ötletet, viszont a londoni diplomaták fontosnak tartották, hogy bármilyen megjegyzés kizárólag spontánul hangozzon el és semmiféle olyan utalást ne tartalmazzon, miszerint brit vagy amerikai ösztönzésre kerülne arra sor. Nasszer látogatását amúgy is érdeklődve várták, és remélték, hogy Tito „talán kicsit felnyitja Nasszer szemét”.⁴⁴

Szerencsére nem sokat kellett várniuk a jugoszláv kezdeményezésre sem. 1958. július 21-én a londoni jugoszláv nagykövet és D. Omsby Gore megbeszélésén a jugoszláv diplomata nemcsak hogy kitért Nasszer már említett brioni látogatására, hanem nyilvánvalóvá is tette a brit diplomata előtt, hogy az egyiptomi vezető valóban jobb kapcsolatokat szeretne ápolni a Nyugattal. A nagykövet szerint

41 PRO FO 371/130500 RY10316/6.

42 PRO FO 371/130500 RY10316/6.

43 PRO FO 371/131343 JE10392/6.

44 PRO FO 371/131343 JE10392/6.

a nyugati hatalmak (és minden bizonnyal itt a britekre célzott) rugalmassága nagyban megkönnyítené Nasszer számára e lépés megtételét.⁴⁵

A tapogatózás legkésőbb 1959 tavaszára mindenképp kedvező fogadtatásra talált. Ivo Vejvoda londoni jugoszláv nagykövet 1959 márciusában, mielőtt több hétre szabadságra hazautazott volna, március 24-én felkereste Roger Stevenst a külügyminisztériumban. A brit diplomata a látogatásról készített saját feljegyzése alapján biztosította a jugoszlávokat, hogy az arabok belső konfliktusai-ban Nagy-Britannia semleges kíván maradni. Sőt Vejvodán keresztül azt is megüzente a jugoszláv kormánynak (és így természetesen a belgrádi egyiptomi nagykövetnek is), hogy a kapcsolatok őszinte normalizálására töreksenek: *„[...] felvettem, hogy a kairói jugoszláv nagykövet talán talál alkalmat arra, hogy biztosítsa az EAK hatóságait arról, hogy őszintén a kapcsolatok normalizálásának elősegítésére törekszünk. Vejvoda elégedettnek tűnt, hogy őt bíztam meg ezen üzenet továbbításával, és megígérte, hogy Belgrádba érkezve beszélni fog kormányával.”*⁴⁶

Mindezeket követően Tito június 12-én fel is ajánlotta az éppen Jugoszláviában vendégeskedő John Hare brit mezőgazdasági miniszternek jószolgálatait. A jugoszláv államfő miután kifejtette, hogy az egyiptomi belpolitikáról Nasszerrel több alkalommal is részletesen beszélt, úgy vélte, hogy Nasszer őszintén javítani kíván a kétoldalú kapcsolatokon, így a másik félnek, vagyis a briteknek kellene jelezni: *„Kategorikusan kijelentheti, hogy Nasszer őszinte vágya az, hogy javítsa a kapcsolatokat az Egyesült Királysággal és az USA-val. Úgy gondolja, hogy most a »másik oldalnak« kell megmutatnia, hogy kölcsönös ez a vágy.”* Miután a megbeszélésen részt vevő Nicholls nagykövet Nasszer gyanakvása miatt csak lassú javulást tartott elképzelhetőnek, Tito nyíltan kifejtette, hogy *„bár lehet, hogy lassú, de szükségszerű a javulás. Nagyon komolyan beszélve ezt követően felajánlotta jószolgálatait, mondván, hogy ha bármiben segíteni tudja a brit–egyiptomi kapcsolatok javulását, örömmel fogja azt megtenni.”*⁴⁷

Habár kutatásaim nem terjedtek ki arra, hogy a brit diplomácia Jugoszlávián kívül más csatornákat is igénybe vett volna, 1960 decemberében a britek valóban üzentek a jugoszlávokon keresztül Kairóba. 1960. december 22-én ugyanis a Foreign Office egyik munkatársa, John G. S. Berth együtt ebédelt Anton Duhaček jugoszláv tanácsossal. Berth az ebéd során megemlítette, hogy a jugoszlávok, amikor az egyiptomiakkal beszélnek, egyrészt utalhatnak arra, hogy a *„nagykövetek cseréje [...] egyik oldal számára sem jelent előnyt. Mind Nagy-Britannia, mind pedig az EAK számára hasznos lenne.”* Különösen az Egyesült Arab Köztársaság számára, amely így *„hallathatná hangját Londonban”.* Másrészt, azt is közölhetik, Nagy-Britannia őszintén törekszik arra, hogy *„üzletemberekhez méltó viszonyt”* építsen ki Nasszerrel.⁴⁸

45 PRO FO 371/136814 RY1022/10.

46 PRO FO 371/145147 RY1051/10.

47 PRO FO 371/145150 RY1052/14.

48 PRO FO 371/150939 VG1051/216.

Így részben talán a jugoszláv diplomácia sikerének is tekinthetjük, hogy az el nem kötelezett országok első, belgrádi konferenciájáról, valamint az azt előkészítő kairói konferenciáról már nemcsak a jugoszláv, hanem az egyiptomi fővárosból is érkeztek jelentések a brit fővárosba. Az 1961. június 5–13. között megrendezésre kerülő kairói előkészítő konferenciáról H. Beeley kairói brit nagykövet június 17-i összefoglaló elemzéséből kiderül, hogy a húsz ország és az algériai átmeneti kormány részvételével (Brazília megfigyelőként vett részt a konferencia munkájában) zajló megbeszélésekre a vita és a civakodás légköre nyomta rá a bélyegét. Különösen Algéria és Kongó részvétele kapcsán csaptak össze az indulatok. Kairóban így csak a konferencia végleges helyszínéről és a napirendi pontokról állapodtak meg. A résztvevők álláspontját vizsgálva Beeley úgy látta, hogy az India körül tömörülő, mérsékelt nézeteket képviselő országok és a Ghána vezette, radikális nézeteket valló afrikai államok között húzódott a fő törésvonal. Jugoszlávia álláspontja kapcsán mindössze annyit emelt ki, hogy az indonéz delegációhoz hasonlóan meglehetősen közönyt színleltek, bár feltételezte, hogy szívük szerint az indiaiak „felé húztak”. Arról azonban, hogy a házigazdák milyen nézetet vallottak, az elemzés nem tett említést.⁴⁹

Már a belgrádi előkészületek feszült légkörében, amin a nemzetközi hidegháborús feszültségek sem enyhítettek, a Foreign Office úgy látta, a konferencia összetételétől függ, mennyire lesz káros a nyugati érdekekre. Habár tisztában voltak azzal, hogy a meghívandók körét nem befolyásolhatják, arra viszont igenis lehetőséget láttak, hogy álláspontjuk kifejtésével a Nyugat-barát semleges országokat segítsék.⁵⁰ Mindezt úgy, hogy közben elkerüljék a befolyásolás látszatát. Céljaikra nézve kedvezőnek vélték, hogy Nehru mellett Tito és Nasszer is érdekelt a „kairói káosz” elkerülésében.⁵¹

A fentiek alapján megkönnyebbüléssel is eltölthette volna a brit diplomatákat, hogy a szeptember 1-jén megkezdődött konferencián Nasszer államfőhöz méltóan visszafogott beszédet tartott.⁵² Tito beszédével viszont már korántsem voltak elégedettek. Jugoszlávia és Egyiptom konferencián játszott szerepe kapcsán Michael Creswell belgrádi brit nagykövet magáról a konferenciáról készített összefoglaló beszámolójában kiemelte, Tito a „legszorosabb munkakapcsolatokat alakította ki” Nasszerrel, annak ellenére, hogy kezdetben indiai és egyiptomi részről heves ellenállásba ütközött Tito szorosabb együttműködést szorgalmazó terve. A konferencia így tovább erősítette Jugoszlávia világpolitikai pozícióját, Tito és Nasszer között pedig a szélsőségesek és a mérsékelték közti nézeteltérések ellenére sem romlott meg a kapcsolat.⁵³

49 PRO FO 371/161212 WP13/37.

50 PRO FO 371/161212 WP 13/39.

51 PRO FO 371/161218 WP13/142.

52 PRO FO 371/161226 WP13/287.

53 PRO FO 371/161226 WP13/286.

PÉTER VUKMAN

YUGOSLAVIA, GREAT BRITAIN AND EGYPT, 1956–61
AN ANALYSIS OF FOREIGN OFFICE SOURCES

The article analyzes Yugoslav–Egyptian foreign relations between 1956–61, and pays particular attention to its development, significance and usefulness for British foreign policy. From early 1955 on, British diplomats regularly reported on the meetings between Josip Broz Tito and Gamal Abdel Nasser and underlined the main points of the discussions, and their significance for British foreign policy in general, and British–Yugoslav and British–Egyptian foreign relations in particular. After the nationalization of the Suez Canal, Yugoslavia's (non) participation at the subsequent London conferences and its role in the UN debate were of particular concern for Britain. As the diplomatic relations were broken between Britain and Egypt, Yugoslavia provided a useful source of information and played an important role in the normalization of British–Egyptian relations, offering its goodwill and mediation. British diplomats also regarded Yugoslavia as a useful intermediary, and sent messages to the Egyptians through Yugoslav diplomatic channels. Finally, the article analyzes the British perception of the preparation for the first congress of the non aligned nations in Belgrade and its preliminary congress in Cairo, both held in 1961.

Politikai szimbolizmus a középkori Európában*

Mihail Bojcov az oroszországi történészeknek ahhoz a nemzedékéhez tartozik, amelyik az 1980-as évek végén indult szakmai pályáján, és amelynek ekkor, a nemzeti történettudomány számára válságos korszakban formálódtak ki tudományos nézetei és elvei. A moszkvai egyetem professzora határozottan tagadja a kutatást megelőző kész elméleti konstrukciókat, mindig hangsúlyozza, hogy a történelmi esetekből kell kiindulni és csak ezekre lehet támaszkodni. Egyik alapvető cikke (*Vissza Hérodotoszhoz*) heves vitát keltett, nagy, de nem egyöntetű visszhangot váltott ki a történészek körében. Bojcov nem véletlenül lett a *Casus* (Казус) című történettudományi folyóirat egyik szerkesztője. Sokat kutat külföldön is, és szoros kapcsolatban áll német történészekkel, akikkel nem egy közös tanulmányt írt. Nemrégén sikeresen megvédte nagydoktori disszertációját, amelynek címe: *A politikai szertartásosság a Szent Római Birodalomban a 14–16. században*. Jelen monográfiája is ennek a munkának a problematikájához kapcsolódik.

A könyv különböző európai, főleg németországi és osztrák könyvtárakban, illetve levéltárakban (Göttingen, Drezda, München, Koblenz, Marburg, Nürnberg, Bécs, Innsbruck stb.) feltárt forrásokon alapul, közöttük nagy számban vannak olyanok is, amelyeket eddig még nem publikáltak. A kötet témája a politikai hatalom egyik megnyilvánulása, a szimbolikus hatalom. A szerző igyekszik megfelelően definiálni ezt a jelenséget, és több meghatározás – „hatalmi imagológia”, „a hatalom reprezentációja”, „szimbolikus kommunikáció” stb. – közül végül a „politikai szimbolizmus” terminust választja. Bojcov a középkori politikai szertartásosság jellemző vonásait kutatja, a politikai képzelet sajátosságait tanulmányozza, valamint azok tükröződését a középkori Európa társadalmában: vagyis miként alakultak, fejlődtek és értek véget a szimbolikus formák, amelyek segítségével ebben a korszakban leírták és a közönség számára érthetővé tették az uralkodó elit és a neki alárendelt többség közötti viszonyt.

A politikai szimbolizmus gazdag és változatos eszközökkel rendelkezett (szövegek, szertartások, festmények, más művészeti alkotások stb.), ám a szerző ezekből nem emeli ki valamelyiket, hanem egységben szemléli azokat, elsősorban textológiai megközelítésben. Kutatási módszere abban áll, hogy mélyen és részletesen tanulmányozza a szimbolikus jelleget tartalmazó eseményeket és helyzeteket. Összehasonlító módszerrel feltárja, milyen módon épült fel a valóságban egyik vagy másik szimbolikus alak. Ez azt jelenti, hogy keresi a késő középkori politikai reprezentáció változatos formáinak korábbi megnyilvánulásait, példáit, illetve történelmi forrásait. A német forrásokat összehasonlítja más európai országok anyagával. Végső soron a politikai szimbolizmus mint egy információs folyamat bontakozik ki előttünk.

A monográfia két részre oszlik. Az elsőben az élő uralkodóhoz kapcsolódó szimbolikus jelentéseket mutatja be a szerző, ennek keretében az uralkodó ünnepélyes bevonulását a

* М. А. Бойцов: Величие и смирение. Очерки политического символизма в средневековой Европе. (Méltóság és alázatosság. Vázlatok a politikai szimbolizmus történetéből a középkori Európában.) Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Москва, 2009. 550 с., 112 илл.

városba, az új uralkodó választásának szertartását, a koronázás rítusát és a koronázási jelvényeket. Ezek jelentéstartalmai néhány konkrét, a történetírásban kevésbé ismert epizódon keresztül tárulnak fel az olvasó előtt. Csak a legfeltűnőbbeket soroljuk fel: az uralkodónak az oltárra való ültetését vagy az uralkodó megkoronázását a pápa által. A szerző elemzi például azt az érdekes szokást, amikor a városba bevonuló uralkodó magával hozza a város által elítélt bűnösöket. A hatalmi jelvények közül felkeltette az érdeklődését a római pápa ernyőjének szimbóluma, amelynek használatát átvették a világi uralkodók is az ünnepélyes szertartásokban. Több, Bojcov által elemzett eset arra mutat, hogy a rituálék gyakran Krisztus életére utalnak, illetve azt utánozzák.

A könyv második része az uralkodó halálának különböző szimbolikus aspektusaival foglalkozik. A történész az uralkodó halála utáni reprezentációnak csak az egyik oldalát mutatja be: az uralkodó holttestének szimbolikáját, ami a halál után is teljesíti a legfőbb funkcióját, lévén az uralkodó a politikai universitas egyik szimbolikus oszlopa. Az universitas viszont tovább létezik, akkor is, ha a vezetője már eltávozott az élők sorából. Ezzel kapcsolatban Bojcov a következő témákat érinti: a meghalt uralkodók kifosztását, a holttestek megtartásának módszereit, a halottak trónra ültetését stb.

Ha a feltárt anyag nem is elég ahhoz, hogy teljes képet alkossunk az európai politikai mentalitásról, amely szimbolikus képek segítségével épült fel, az olvasó mégis meggyőződhet arról, mennyire bonyolult volt ez a mentalitás, mennyire gazdagok voltak a formái és megnyilvánulásai. A szerző bemutatta, hogy a középkori Európa politikai reprezentációjában sokféle kulturális hagyomány és hatás találkozott és olvadt egybe. Véleménye szerint nem állíthatjuk egyértelműen, honnan erednek a középkori szimbólumok: a konkrét helyzetekben a különböző történelmi komponensek összeolvadtak, átértékelődtek és új formában jelentek meg. Mégis ha az európai politikai szimbolizmus kezdeteit keressük – Bojcov véleménye szerint –, a késői Római Birodalomhoz és nem az ógermán világhoz vagy a Szentíráshoz kell fordulnunk. A hagyomány továbbélésének útját a történész tovább vezeti, és letéteményesét a kora középkorban Bizáncban találja meg, amelytől a középkori Nyugat – legalábbis a 13. századig – elsajátította a késő római politikai reprezentációt. Bizáncban lelte fel a szerző a politikai szimbolizmus olyan hagyományait, mint a holttest bebalzsamozásának „egyiptomi módszerét” vagy az „umbrellino” (ernyő) használatát. A 13. század második felétől kezdve a nagy hatású szimbólumok fő megteremtője a római egyház lett, ezeket a formákat utánozták a Szent Római Birodalom császárai, és a német-római példát követték Európa más egyházi és világi uralkodói. Az átvételek során kialakultak a világi szimbolikus jelvények és jelképek, majd végül azok kerekedtek felül. Ez a tendencia például jelen volt a királyok és a fejedelmek temetésének „forgatókönyvében”. A szertartás során a halott egy katona, lovag, földbirtokos és méltóságviselő alakjában „fellép” a nézők, a közönség előtt. Ezt a szertartást a kutató Európa-szerte kimutatta. A felsorolt példák azt is bizonyítják, hogy a szimbolikus képek a késő középkorban nem keletről nyugatra terjedtek (mint a késő Római Birodalomban és a kora középkorban történt), nem délről északra (mint a virágzó középkorban), hanem nyugatról keletré. A változás okát a szerző az új típusú monarchiák kialakulásával kapcsolja össze, nemcsak a „nemzeti” monarchiák létrejöttével, mint Franciaország vagy Anglia, hanem a dinasztikus államokkal is (lásd például a francia Anjoukat vagy az Aragóniai-házat). Az egyes monarchiák felépítették a szimbolikus politikai reprezentáció saját modelljeit, bár nem mondtak le véglegesen a régi hagyományokról sem.

Mint láthatjuk: Bojcov a konkrét történelmi esetekből indul ki, mégsem marad az esettanulmányok és a mikrotörténelem mezején, hanem nagyvonalú képet rajzol az európai középkori politikai reprezentációról.

Tatjana Guszarova

Családi kapcsolatok az Ausztriai Ház diplomáciájában*

A háromkötetes tanulmánygyűjtemény olyan, többségében spanyol, olasz és közép-európai történészek munkáit tartalmazza, akik írásaikban a Habsburg-dinasztia tagjainak 16–17. századi diplomáciai tevékenységét, családi kapcsolatait, valamint a kultúrára és a művészetekre gyakorolt hatásukat vizsgálják újfajta szemszögből.

A tanulmánykötet ajánlása kiemeli, hogy a 16–17. század folyamán a Habsburg-ház volt az a dinasztia, amely körül Európa története forgott. Mint tudjuk, ebben az időszakban a dinasztia két ágra szakadt, a spanyol és az osztrák ágra. Bár a két ág érdekei sokszor eltértek egymástól, a családi kapcsolat alapján mégis sikerült sajátos együttműködést megvalósítani a nyugati és a keleti államkomplexum vezetése között. Egyfajta aszimmetria is jellemezte ezt a viszonyt; a vezető szerepet elérő, befolyásosabb ág felülbírálhatta a másik érdekeit és céljait. A dinasztia tagjai döntő többségükben elkötelezték magukat a katolikus egyház mellett, politikájuk alakításakor rendkívüli módon figyeltek Róma szavára. A két ág közötti érintkezés elsősorban a korszak diplomáciai csatornáin és az összetett dinasztikus családi kapcsolatokon keresztül bonyolódott. A vesztfáliai béke (1648) után a bécsi és a madridi udvar hagyományosan jó együttműködése azonban a válság jeleit mutatta, a súlypont az osztrák oldal felé billent el. II. Károly örökös nélküli halálával pedig véget ért a Habsburgok két évszázados uralma Spanyolországban.

A kiadvány tanulmányainak szerzői újfajta megközelítésből indultak ki. Az írárok a kora újkor folyamán az egyház által elfogadott, arisztotelészi és Szent Tamás-i alapokon nyugvó államelméletnek az úgynevezett „udvari rendszerben” való gyakorlati megjelenését vizsgálják. Figyelmet szentelnek a dinasztikus rokoni kapcsolatoknak és a hatalmi viszonyok alakulásának, amelyekre a nemzetközi politika egész rendszere épült. Az elgondolás újdonsága abban rejlik – emelik ki bevezetőjükben a kötetek szerkesztői, José Martínez Millán és Rubén González Cuerva –, hogy a hobbesi és marxista individualista történelemszemlélettől merőben eltérő módon a Habsburg-házat a maga egészében, kapcsolatrendszerében mint családot, dinasztíát helyezi a vizsgálódás középpontjába ahelyett, hogy az általa kormányzott területek eseménytörténetére helyezné a hangsúlyt. A Habsburg-ház tagjai egyidejűleg uralkodtak a Szent Római Birodalomban és a spanyol monarchia területein, politikájuk a kora újkori katolicizmus vélt vagy valós érdekeit kívánta szolgálni, ezért szoros kapcsolat, időnként kölcsönös egymásrautaltság fűzte a dinasztíát a katolikus egyházhoz. Az Ausztriai Ház és a Szentszék jelentették a pilléreit annak a szerkezetnek, amely keretei között a nemzetközi politikát és diplomáciát irányító családi, hatalmi és felekezeti csoportok szerveződtek, és amelyet komplex módon áthatott a katolikus megújulás és az ellenreformáció szellemisége. A korábbi tanulmányokhoz képest ez forradalmian új meg-

* La Dinastía de los Austri. Las relaciones entre la Monarquía Católica y el Imperi. I–III. vols. (Az Ausztriai Ház. A spanyol monarchia és a Szent Római Birodalom kapcsolatai. 1–3. köt.) Coords. José Martínez Millán, Rubén González Cuerva. Ediciones Polifemo, Madrid, 2011. (Colección La Corte en Europa Temas) 2139 p.

közelítés, mivel arra a vallási, ideológiai és gazdasági közegre fektet különös hangsúlyt, amelyben az Ausztriai Ház spanyol ágának tagjai azokat a döntéseiket hozták, amelyek végül a spanyol monarchia válságához is vezettek.

Az első kötet a Habsburg-dinasztia és a Szentszék 17. századi kapcsolataival foglalkozik, spanyol, angol, német, olasz és francia nyelven íródott tanulmányokat foglal magában, valamint a Madrid–Bécs–Róma-tengely diplomáciai viszonyait és hatalmi csoportosulásait bemutató írásokat. Ez utóbbi témához kapcsolódnak a következő kötet tanulmányai is. A második kötet külpolitika- és diplomáciatörténeti írásokat tartalmaz az 1700-as évekig bezárólag. A harmadik kötet a történelem vallásos és kulturális színtereire helyezi a hangsúlyt: a katolikus megújulás és az ellenreformáció művészetére.

A közép-európai történelem szempontjából különösen érdekes Josef Forbelský spanyol nyelvű tanulmánya (I. kötet), amely Csehország és a spanyol monarchia, valamint a Szent Római Birodalom 17. századi kapcsolatairól ad nagy ívű áttekintést. A szerző kiemeli, hogy a Habsburg Monarchiához tartozó Cseh Királyság tartományainak belső élete V. Károly és II. Fülöp uralkodása idején meglehetősen nyugtalan, felekezeti és etnikai feszültségektől terhes volt, gondoljunk a korban erőteljesen megjelenő cseh reformációs és rendi mozgalmakra.

Jóllehet a Habsburg-uralkodók korában önálló, állami szintű magyar külpolitikáról nem beszélhetünk, a Magyar Királyság kora újkori történelme igenis sokrétű módon fonódott össze Nyugat-Európa történelmével, és a hazai egyházi és politikai elit külföldi kapcsolatrendszerének vizsgálata közelebb vihet hazánk történelmének európai beágyazottságának jobb megismeréséhez. Ebben a megközelítésben különösen figyelemre méltóak a kötet magyar szerzőinek tanulmányai, melyek révén – örömteli módon – a magyar történettudomány kapcsolódó eredményei is megjelennek a rangos nemzetközi konferencia kiadványában. Tusor Péter VIII. Orbán pápa Sancta Synodus Tridentina bullájának elemzésén keresztül a Szentszék európai politikájának egyik rendkívül fontos szakaszát (1632–1634) mutatja be, részletesen megvilágítva a Habsburg-területek bíborosainak szerepét, különösen az európai diplomácia színpadára lépő Pázmány Péterét. Martí Tibor tanulmányában Pázmány 1632. évi római követségének előzményeit ismerteti. Monostori Tiborral együtt végzett kiterjedt levéltári kutatások alapján egy teljesen új, ám logikus nézőpont érvényesítésével tárgyalja Pázmány Rómába vezető útjának diplomáciai hátterét: a spanyol Habsburgok európai politikájának kontextusában mutat rá arra, hogy a magyar bíboros-érek 1632. évi római útja meghatározó módon kapcsolódott a korabeli spanyol diplomáciai-politikai célokhoz, melyek fényében átértékelődik Pázmány római útjának történeti megítélése. Nem kevésbé jelentős Monostori Tibor közleménye sem (II. kötet), mely a neves 17. századi spanyol író, politikai gondolkodó és diplomata, Saavedra Fajardo életművének ismeretéhez járul hozzá nem akármilyen módon: a legjobb spanyol filológusok és történészek generációi által kutatott kéziratos Fajardo-szövegkorpuszt bővítette három eddig ismeretlen forrással, melyet a brüsszeli Királyi Levéltárban végzett kutatásai során tárt fel. Saavedra Fajardo három beszédének történelmi hátterét az 1630–1640-es évek háborús, politikai és diplomáciai eseményei szolgáztatják: az Ausztriai Ház két ága közötti kapcsolatrendszerről szólnak.

Magyar vonatkozása van a második kötet egyik spanyol tanulmányának; szerzője Félix Labrador Arroyo. Írása III. Ferdinánd felesége, IV. Fülöp spanyol király testvére, Mária Anna magyar királyné udvartartását és kíséretét mutatja be 1629 és 1631 között.

A kiadvány harmadik kötetében különösen nagy szerepet kap a historiográfiában a katolikus megújulás és az ellenreformáció fogalom párral megragadható jelenség, amely a korszak szellemiségét és művészetét a politikai Európa jelentős részén áthatotta. Érdekes

technikai témát érint Alejandro López Álvarez: az újszerű kocsik és hintók használatát a spanyol és a birodalmi udvarban, amelyek a korábban alkalmazott gyaloghintókat szorították ki a magas rangú személyek közlekedésében.

Jesús Gómez tanulmánya a harmadik kötetből művészeti témájú: Lope de Vega Magyarország koronája (*La corona de Hungría*) című darabjával, annak valós és fiktív elemeivel foglalkozik, és rávilágít arra, hogy noha a darab személyiségei és eseményei kitaláltak, valójában a szerző korának spanyol valóságát, valamint a Habsburg-dinasztia két részre szakítottóságát tükrözi egy, a honfitársai számára távoli és kevésbé ismert országba helyezve.

A kiadvány hetven tanulmányt tartalmaz, az adott korhoz kapcsolódó változatos, részletes, a legfrissebb és legújabb szemléletű kutatások eredményeivel.

Bán Mónika Edina

Ludovít Štúr alakja és újraértelmezései*

Demmel József közelmúltban megjelent két kötetének együttes értékelését az indokolja, hogy azok kiegészítik egymást, az először megjelent monográfiában feldolgozott primer forrásanyag tekintélyes hányada köszön vissza a dokumentumkötetben. Magyar történezs ilyen mélységben nem kutatta Štúr személyét és életművét, éppenséggel szlovák sem sok. A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete (Békéscsaba) fiatal munkatársa évek óta foglalkozik a „mindkét hazájában”, Magyarországon és Szlovákiában egymás ellenében erősen vitatott, úgymond megosztó személyiséggel, Ludovít Štúrral, akinek alakja egyebek mellett neki köszönhetően is került ismét előtérbe.

Az alapok ehhez adottak. Štúr a szlovák irodalmi nyelv létrehozója, az első szlovák nyelvű politikai újság szerkesztője, az 1848. évi szlovák politikai mozgalmak egyik legfontosabb, meghatározó személyisége volt. Ám az újraértelmezés/újraértékelés¹ Štúr személyét illetően több mint aktuális, nem „csak” Magyarországon, de Szlovákiában is. Miközben a szlovák társadalom túlnyomó többsége a legismertebb történelmi alakjaként, sőt ikonikus hőseként tekint rá, Štúr életművének évtizedek óta egyik legkiválóbb kutatója, Rudolf Chmel irodalomtörténész (nem mellesleg az utolsó budapesti csehszlovák nagykövet 1990–1992 között) okkal vetette fel saját könyvében, továbbá a *Fórum* hasábjain, illetve a Demmel-féle dokumentumkötet utószavában is,² hogy Štúr nevét Szlovákiában jószereivel mindenki ismeri. Ám az, hogy kit is takar, mik voltak gondolatai, nézetei, cselekedetei, megválaszolatlan kérdés a többség számára.³ Mert létezik ugyan egy kanonizált Štúr-alak, ám erre az ideológiák számos rétege (nacionalista, kommunista) rakódott rá és lepte be, közhelyszerűvé torzítva azt.

Ehhez társult még egy szinte spontán hozadék is, hasonló ahhoz, ami talán Batthyány Lajos esetével hozható párhuzamba magyar viszonylatban. Mire gondolok? Arra, hogy Batthyány nevéhez „két olyan dolog kötődik, amely tökéletesen alkalmas arra, hogy elfedje

* Demmel József: A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon. Kalligram, Pozsony, 2011. 374 p.; Ludovít Štúr. A szlovák és a jövő világa. Szerk.: Demmel József. Kalligram, Pozsony, 2012. 798 p.

1 A szerző is kiemeli könyvében Gyáni Gábor gondolatát, miszerint az újragondolt történelmi tudást a permanens újraértelmezés alapozza meg. Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. In: *Uő: Az elveszthető múlt. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010. 14. Az újraértelmezés vállalt igényének megjelenésére példa: Történelmi áttértelek – Hóman Bálint, a történész és a politikus. Szerk.: Ujváry Gábor. Ráció, Bp., 2011. (Kodolányi János Főiskola Történelmi Műhelyének Kiadványai, 3.).*

2 Chmel nevéhez fűződik a legújabb szlovák Štúr-szövegkiadás is: *Ludovít Štúr: Dielo*. Kalligram–Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava, 2007. Magyar nyelvű ismertetése: *Vesztróczy Zsolt: Ludevít Štúr művei. Pro Minoritate*, (2009) 2. sz. (nyár) 145–150.

3 „Még egy olyan alapvető fontosságú személyiség is, mint Ludovít Štúr, a szlovákok jelentős, ha ugyan nem teljes többsége számára inkább iskolásan formális, majd hogyanem halott szimbólum, semmint értelemmel bíró, inspiratív, élő jelkép. S ez annak ellenére van így, hogy az ezredfordulón egy anket során a szlovák közvélemény a legjelentősebb szlováknak nyilvánította.” *Rudolf Chmel: Ludovít Štúr a szlovákok emlékezetében. Fórum*, 11. (2009) 1. sz. 3.

személyiségét és cselekedeteit: az, hogy ő volt az első magyar miniszterelnök, illetve koncepción alapuló kivégzése. E két, könnyedén memorizálható tény ismerete azt látszik sugallni, hogy jelentős tudás birtokában vagyunk őt illetően, többnyire azonban közhellyé merült mondatok ismételtetése tapad a nevéhez. Ha valaki bármiben az első, az eleve alkalmas arra, hogy más, meglehetősen fontosabb tényezők háttérbe szoruljanak, így a gróf esetében reformkori politikai szerepe. A mártírhálál ugyanakkor glóriát von alakja köré. Meglehetősen groteszk, hogy az igazságtalan ítélet és a brutális kivégzés érdemmé nemesedik...⁴ A két fenti tényező tehát jószerivel mindent elfed, ismeretük ugyan a megalapozott tudás érzetét kölcsönözheti, ám Batthyány alakja homályban marad, a felszínesség tort ül. A közelmúltban (2007) a politikus születése kétszázadik évfordulójának messze nem volt akkora visszhangja, mint az azt pár évvel (2003) megelőző Deák Ferenc-bicentenáriumnak.

Visszatérve Štúrhoz, igaz rá is Stéfán Ildikó Batthyányval kapcsolatos sommás értékelése: „Alakja üres: minden kor megtöltheti valami jelentéssel.”⁵ Meg is tölti: a Štúr iránt mostanában mégis megélenkülő szlovák érdeklődést, mi több az ehhez tapadó, szemtelennül humoros önreflexiót jelzi például a szlovákiai Shtoor (sic!) Pub kocsmahálózat működése vagy a fiatal komáromi/komárnói magyar filmrendező, Molnár Csaba ironikus hangvételű, ám nagyon is komoly kérdéseket feszegető, 2010-ben készült rövid játékfilmje (*Posledné dni Ľudovíta Štúra* [*Ľudovít Štúr utolsó napjai*]).⁶

Ami viszont ennél itt és most fontosabb, az az, hogy az újraértékelés szándéka a szlovákiai és a hazai történettudomány berkein belül is látványosan tetten érhető. A budapesti Szlovák Intézet 2012. április 24-én épp Demmel József itt tárgyalt második kötetének bemutatója kapcsán – amelyen mások mellett Rudolf Chmel és a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, Csorba László lépett fel – rövid konferenciát rendezett Štúr értelmezéseiről szlovák és magyar történészek részvételével.⁷ A házigazda igazgatónő, Jana Tomková megnyitójában külön kiemelte, hogy az érdeklődés a ráakódott ideológiai tartalmú hozadékoktól megtisztított Štúrt övezi, nem egy szobrot vagy ikont; a történeti alak életét nem szabad önkényesen kiragadni a maga korának viszonyai közül és más, későbbi kánonnak megfelelő prioritások szempontjai alapján értékelni. Így az előadók valamennyien Štúrról és koráról beszéltek, amikor szűkebben vett témájukat tárgyalták, evidenciaként kezelve, hogy a Štúrt övező fizikai és szellemi környezet ismerete nélkül a megértés esélye vajmi csekély. Nem arra gondolok, amit Madách Imre írt Éva kapcsán *Az ember tragédiájában*, miszerint „Mert a jó sajátja, / Míg bűne a koré, mely szülte őt...”, hiszen mindenkinek akadnak olyan tettei, gondolatai, érzései, amelyeket kizárólag egyénisége magyaráz, ekként függetlenek a „korszellemtől”. Erények, hibák, horribile dictu bűnök, amelyek egészen más értelmezést nyernek a kor ismeretével. Ezt a szempontrendszert figyelmen kívül hagyni tehát súlyos szakmai hiba, tekintetbe vétele viszont részletesebb ismeretekre ösztönöz.

Mindezen háttértényezőket csupán azért szerettem volna előljáróban felvetni, hogy e háttérbe ágyazottan értékelhessük a két kötet megjelenését, azok relevanciáját. A szerzőt idézve: „...elkerülhetjük, hogy az a 19. századi magyar társadalmi valóság, amelyben Štúr

4 Katona Csaba: „Ezen gyászünnepeinek kiválóan városi jelleggel kell bírnia...” Batthyány Lajos miniszterelnök 1870. évi újrateremtésének háttere. Kisebbségkutatás, 16. (2007) 3. sz. 560–561.

5 Stéfán Ildikó: Batthyány Lajos halála és temetése. Sic Itur ad Astra, 7. (1993) 2–4. sz. 15.

6 <http://www.bumm.sk/61841/ludovit-stur-utolso-napjai.html> [a letöltés ideje: 2012 augusztusa].

7 A részt vevő történészek az előadások sorrendjében: Matus László (MÁV Központi Irattár), Peter Macho (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet), Hermann Róbert (Hadtörténeti Intézet és Múzeum), Daniela Kodajová (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet), Katona Csaba (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet).

élt, azok a bonyolult, rendkívül összetett emberi viszonyrendszerek, amelyek között mozgott, leegyszerűsödjenek jók és rosszak (szlovákok és magyarok/magyarok és szlovákok) harcára, elkerülhetjük, hogy az a sokszor esetleges, ám nagyon is invenciózus útkeresés, amely őt jellemezte, céltudatos küzdelemként jelenjen meg” (15. p.).

Az először megjelent kötet, a monográfia (címlapján Štúr arcképével) elsőre ugyan klasszikus életrajzot sugall, de a kötet a hagyományos biográfia kereteit nem-hogy meghaladja, hanem tudatosan választott módszertan szerint jár más utakon. A cím (*A szlovák nemzet születése*) eleve furcsán hatna egy kronológiai keretek közé rendezett biográfiát tárgyaló írás titulusaként, ám az alcím még inkább segít eligazodni (*Ľudovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*). Štúr életútját, nem mellőzve természetesen az alapvető életrajzi adatokat, a szerző nem tételelesen veszi végig, hanem karakteresen súlypontos, és – a korábbi kutatásai alapján kiforrott szemlélete szerint – kiemel bizonyos meghatározó elemeket, ezeket és hátterüket tárgyalja részletesebben. Ekként afféle laza szerkezetű egységgé áll össze a kötet, amely azonban mégis hiteles képet állít elénk.

Az életrajz e formájának tudatos választását hosszan és meggyőzően indokolja a szerző (*A biográfia illúziója, avagy a koherens töredezettség*), rámutatva arra is, hogy kibékíthetetlen ellentét van a magyar és a szlovák nemzeti narratívák kánonjai között (14. p.). Hangsúlyozza azt is, hogy a korábbi (cseh)szlovák Štúr-értelmezések egyik legnagyobb hibája volt, hogy élete minden ismert elemét „a hozzá kapcsolódó megkérdőjelezhetetlen nemzeti történeti kánon irányából értelmezték” (21. p.). Nem véletlen, hogy Demmel a hagiográfia szót is használja ennek kapcsán. A későbbiek tükrében is igen érdekes adalék, hogy Daniel Lačný, Štúr egyik modori ismerőse – aki aztán közeli bizalmasaként igyekezett feltüntetni magát – szinte ereklyeként teszi el a halott Štúr néhány csontját, amelyeket kifőzött, majd egyik darabját Štúr öccsének, a másikat bizonyos Šimek könyvkötőnek adta, a harmadikat pedig magánál tartotta (33. p.). Még érdekesebb azonban ez a tény, ha nem a már megkötött Štúr-kánon felől közelítünk hozzá: Štúr egyedülálló nemzeti váteszként való megjelenítése halálakor ugyanis még korántsem öltött formát. A fenti mozzanatban éppen hogy e mítosz születésének egyik első jelét láthatjuk, nem pedig a már létező kultusz megnyilvánulását.⁸

Visszatérve a kötetre: Demmel arra tett határozott kísérletet, hogy Štúrt kiragadja mind a heroizáló szlovák, mind a diabolizáló magyar nemzeti történeti narratíva erőteréből, és azok jellemzően retrospektív, szélső esetben már-már anakronizmusba hajló, a kánonba ágyazott alakot visszamenőleg viszonyítási ponttá alakító, annak mindent alárendelő, ekként történelmietlen megközelítése helyett Štúrt a maga korának viszonyai között értelmezze. Vagyis nem az eredmény (Štúr immár lezárt életműve) felől, hanem a kezdetektől indul ki, azon kérdések mentén, amelyekre Štúr maga is kereste a választ: illetően értelemben Demmel mégis a kronológia diktálta ütemben halad. A szerző törekvése szükségszerűen ütközik a mindenkor kánon Štúrról alkotott képével, de céljáról világosan szól: „Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a kánon megkérdőjelezésével nem kifejezett mítoszrombolás, Štúr személyének dehonesztálása a célunk, hanem hogy a kegyelet és tisztelet által (még a szigorú értelemben vett szakmai munkákban is) alapvetően meghatározott képet a források valóságához közelebb álló portréra cseréljük” (21. p.).

8 Jozef Miloslav Hurban 1881–1887 között írt, folytatásokban megjelent műve az első talán, amely a kanonizált Štúrt állítja előtérbe, innentől jószerivel megkérdőjelezhetetlen vezető szerepe, noha ez korábban egyáltalán nem így volt. Jozef Miloslav Hurban: *Ľudovít Štúr*. Rozpomienky. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, Bratislava, 1959.

Demmelnek alaptétele, hogy célja nem valamiféle erkölcsi ítélet hirdetése,⁹ hanem sokkal inkább a megértés, a štúri gondolatok és cselekedetek mozgatórugóinak feltárása, a „miért?” kérdésre adott válasz. A szerzőt idézve: *„A mechanizmus tehát ugyanaz: toljuk a másokra a polgárháború kirobbantásának a felelősségét, ami nyilván sokkal egyszerűbb dolog annál, mint hogy megpróbáljuk megérteni az egyes szereplők tetteinek valódi mozgatórugóit. Kétségtelen, hogy közjogi értelemben Štúr hazaárulást követett el 1848-ban, de soha nem értjük meg, hogy miért tette ezt, ha csupán a diabolizálás eszközével élünk.”*¹⁰

Azért is fontos e figyelmet táplálni, mivel bizonyosan vannak a štúri életműnek ma már vállalhatatlan elemei. Ez azonban nem az, hogy a Habsburg-dinasztia felé fordult Magyarország ellenében az adott politikai klímában, 1848–1849-ben, hanem például a magyarokról alkotott sommás véleménye 1837-ből (bár a szerző rámutat: az adott szövegben magyarok alatt itt valószínűleg a magyar nemesség értendő): *„Módomban állt a magyarokat tüzetesen megismerni. Megfigyeléseim eredménye a következő: néhány kivételtől eltekintve, ezek az emberek híjával vannak minden erkölcsi tartásnak, alapelvük nem a közjó, hanem az önzés; az irodalomra nem sok gondot fordítanak, a köznép kiművelésére pedig semennyit. Bármilyen lelkesedésük pusztán szalmaláng, miként ezt a magyarságmániájuk is mutatja”* (473–474. p.).¹¹ Nyilvánvaló, hogy ez a gondolatsor ma már bárkitől, bárhol elfogadhatatlan, ám – és nem a mentegetés szándékával – itt kell jelezni, hogy nem várható el egy, a 19. században élt embertől, hogy a 21. század emberi és polgári jogait, a kollektív bűnösség elvének elvetését, a jelenkor liberalizmusát ismerje és alkalmazza. Štúr, ahogy erről fentebb már többször szó esett, korának gyermeke volt, csak annak ismeretében és ezzel együtt lehet őt értékelni.

Demmel bátorságát egyébiránt jelzi, hogy nem kerüli meg az esetenként kifejezetten kínosnak ható kérdések tárgyalását sem. Ilyen például Štúr feltételezett homoszexualitása vagy annak valótlan mítosza, hogy az osztrákok szigorú megfigyelés alatt tartották modori éveit, sőt esetleges öngyilkosságának (vagy gyilkosságának) bizonyos szempontból nagyon is hálás legendája. A szerző, miután áttekinti kötetének módszertanát, majd végigvezeti olvasóját a Štúr-recepciókon mind szlovák, mind magyar vonatkozásban, rátér az életrajz azon elemeire, amelyeket hangsúlyozni akar. Így képet kaphatunk Štúr őseiről, családi hátteréről, arról a stratégiáról, amely a felemelkedést szolgálta, a győri diákeveket érintően Štúr és Leopold Petz később idealizált „kapcsolatáról”. Ezen túl pedig a fiatal Štúr életének korai és meghatározó (vagy később annak minősített epizódjairól): házitanítószkodásáról (amelynek hátterében a felső-magyarországi evangélikus, tehát nem nemzetiségi, hanem vallási alapú kapcsolatháló, kapcsolati tőke állt), Zay Károlyhoz fűződő, korántsem egyoldalú és negatív viszonyáról (ami pedig a szlovák kánon fontos része!), az őt az Osztrólsky családdal fűző szálakról, végül az egyik legérzékenyebb

9 „Tehát nem igaz az, amit a történészek egy része ma is állít, hogy ugyanis szakmájuk sajátossága a leltárak ismerete és a »történeti módszer« pontos alkalmazása. A legjobb »jelenkorász« újságírók úgyszintén rendelkeznek ezzel a gyakorlati tudással. Igazából az különbözteti meg őket a történészekről, hogy olyan kutatások végzése a feladatuk, amelyek célja a hazugságok leleplezése, az árulók, a bűnösök megnevezése. A történész feladata azonban az, hogy megpróbálja megmagyarázni a múltbeli cselekvő szándékait.” Gerald Noriel: A történetírás „válsága”. Elméletek és irányzatok a történelemről tudományválságtól napjainkig. Napvilág, Bp., 2001. 231.

10 http://www.mult-kor.hu/20111219_szlovak_nemzetepites_a_19_szazadban [a letöltés ideje: 2012 augusztus].

11 A zárójelbe tett oldalszámok minden esetben a monográfiára utalnak, kivéve itt, jelen esetben a forrás-kötetre.

nyebb témáról, esetleges homoszexualitásáról. Itt leszögezném, hogy Demmel úgy foglalt állást: a források ezt nem igazolják, perdöntő bizonyíték nem áll rendelkezésre arról, hogy Štúr nem saját neméhez vonzódott volna, bár természetesen igen nehéz valaminek a nemlétét igazolni.

A kötet második nagy blokkjában már a politikus Štúrral találkozhatunk. A szerző itt sem riad vissza a tabudöntőgető témáktól, így például Kossuth Lajos nagybátyja, Kossuth György – aki a szlovák nemzeti mozgalom ismert támogatója volt – és a turóci szlovák nemesség szerepét is hosszan taglalja. Mivel Štúr voltaképpen az önálló szlovák irodalmi nyelv megteremtője lett (ellentétben Ján Kollárral, aki a korábban használt biblikus csehet pártolta), így különösen fontos a nyelvészettel, kultúrával kapcsolatos tevékenysége. Ezt mutatják be a *Slovenskje národnje novini* (Szlovák Népújság) és a Tatrín egyesületre fókuszáló fejezetek, amit aztán a politikus Štúr életpályájának meghatározó állomásai követnek. Így magyar országgyűlési képviselőisége (a lényegében tisztán szlovákok lakta Zólyom város követte volt 1847–1848-ban az utolsó rendi országgyűlésen, ebbéli minőségében azonban olyan általános kérdésekre is figyelmet fordított, mint a közhelyviselés vagy az úrbér; az áprilisi törvényekről például így írt: „Azon törvények, melyek ezen az országgyűlésen hozattak, bizonyosan üdvös hatással lesznek politikai és szociális életünk korszerű igények szerinti átalakulására. Feudális viszonyaink békés reform útján eltöröltettek s a politikai jogok gyakorlása a nép millióira ruházott...”), végül pedig az 1849-től haláláig tartó bő fél évtized, amelyet Modorban töltött, mint már utaltam rá, korántsem brutális elnyomás vagy erőteljes megfigyelés alatt.

A kötetet részletes és pontos forrásjegyzék zárja (külön szedve a levéltári forrásokat, a folyóiratokat, a könyveket, a kiadott forrásokat, a szakirodalmat), végül egy függelék következik. Ennek legfontosabb része a hagyományos életrajzban alapvető kronológia: jelen kötet esetén ez pótlásul szolgál, további eligazításul az egyes kiemelt súlypontok között, kitöltve a laza szerkezet keletkeztette űrt, végül egy szlovák–magyar helynévjegyzék és gazdag képanyag. A jegyzetekből egyébként is kiderül, de így még nyilvánvalóbbá válik, hogy a szerző milyen bőséges forrássanyaggal dolgozott, számos őrzőhelyről gyűjtötte össze ki nem adott, többnyelvű forrásait.

Pár elütés, tollhiba (például *árpád* Árpád helyett [270. p.], 859 1859 helyett [341. p.]), néhány helyesírási hiba ront picit az összképen, ezek azonban formai, a második kiadásban könnyedén javítható apróságok. Ami igazán hiányzik: egy személy- és egy helynévmutató, különösen az előbbi. Miközben a *Prológus*ban a szerző – nagyon helyesen – részletesen leírja, hogy az idézeteket, helységneveket milyen formában használja (16. p.), a mutató sajnálatosan elmarad. Hasonlóképp egy rövid életrajzgyűjtemény is érdemben gazdagította volna a kötetet, jelentősen megkönnyítve a témában kevésbé otthonosan mozgó olvasók dolgát.

Demmel József második kötete különösen érdekes lehet azok számára, akik az elsőt már forgatták, de természetesen annak ismerete nélkül is kézbe vehető. Egy vaskos dokumentumkötetről van szó, amely magyar nyelven (töredékében eredeti nyelvezetében, nagyjából szlovák, német és latin nyelvről lefordítva) adja közre a kiválasztott forrásokat egy bevezető tanulmányt követően. A kötet alapvetően kétféle szöveget foglal magában: a Štúr által keletkeztetett (és ezekhez kapcsolódóan a Štúrnak vagy Štúrról szóló) kortárs forrásokat (röpiratok, beszédek, levelezések stb.), továbbá a Štúrról szóló, ám későbbi évek-ből származó dokumentumokat. Ezek igencsak megerősítik azt a képet, amit az előzőekben tárgyalt kötet, illetve jelen válogatás bevezetője is felvázol, tudniillik hogy a történeti Štúr, akinek alakját a források özönéből kell kihámozni, mennyire más, mint a szlovák

panteon Štúrja(i), és mennyire összetettebb, mint – fogalmazzunk finoman – a mérsékeltén árnyalt magyar Štúr-felfogás.¹²

A kánon változásai is jól nyomon követhetők a kötetben közölt dokumentumok alapján. Ugyanis míg magyar oldalon meglehetősen egyoldalúan „el lehetett intézni” a hatályos magyar közjog és a történeti Magyarország területi integritása felől közelítve a kérdést, a szlovák „térfelel” Csehszlovákia létrejötte bonyolulttá tette Štúr szellemi örökségének „kezelését”. Az első emlékező szövegek, még a kortársaktól, nem jelenítik meg az első és egyetlen vezért, a tévedhetetlen harcost, aki megingás nélkül tör a célja felé. Kritika, személyes ellenszenv, viták emlékei bontakoznak ki e korai források nyomán. Az idealizált hős képe lassan formálódva az 1880-as évekre ágyazódott be, döntően Jozef Miloslav Hurban hivatkozott művének nyomdokain a szlovák értelmiség tudatába, ami aztán tovább transzformálódott 1920 után, Csehszlovákia létrejöttével, ahol Štúr csehekkel folytatott vitái hirtelen kényelmetlenné váltak. Nem véletlen, hogy a magyar országgyűlés szlovák képviselője, Milan Hodža számára politikai eszménykép volt Štúr 1907-ben, de ugyanő 1920-ban már felrőtt Štúrnak az önálló szlovák utat, amely szerinte a csehektől elválasztott szlovákok feletti magyar nemesi uralom konzerválásához járult hozzá. A két háború közötti Csehszlovákiában valóban nehéz volt kezelni a szlovák önállóság érdekében a csehekkel is konokul szemben álló Štúrt, hiszen fellépése ellentétben állt a csehszlovák nemzetegység ideájával. Utolsó művével pedig (*A szlávok és a jövő világa*), amelyből kicseng csalódottsága, voltaképp lehetetlen volt mit kezdeni: egy orosz főség (adott helyzetben az egyik legreakciósabb nagyhatalom égisze) alatt egyesülő szlávok képze sehogyan sem állta meg a helyét csehszlovák szempontból.

Ami egyértelművé válik a források alapján, az az, hogy a mindenkori politika magához ragadott egy-egy szeletet a gazdag és nemegyszer ellentmondásos Štúr-életműből, majd azt Štúr egészéként igyekezett felmutatni, piedesztálra emelni, az „Ipse dixit!” elvét pedig arra felhasználni, hogy saját ideológiáját ezzel a torzult emlékezetű Štúrral támassza alá. Szélsőséges azonosulási törekvése is hozható példa. Ez Jozef Tisóé, akinek nagyon is kapóra jött az önálló szlovákság štúri gondolata, és aki olyan helyen, nevezetesen Bánón állíttatott fel 1936-ban Štúr-emlékművet (az első Štúr-emlékmű), ahová Štúr jószírvével nem is kötődött, míg ő korábban itt volt káplán, majd plébános. Ennél világosabban kevés dolog mutatja meg, hogy mennyire eszközzé tud silányulni egy életmű. Más kérdés, hogy aztán a tetteiért életével lakoló, halálbüntetéssel sújtott Tiso Štúr iránti elkötelezettsége megint csak nem volt összeegyeztethető a soron következő, történetesen kommunista ideológiával, ami természetesen egészen máshogy viszonyult Štúrhoz, mint akár a Tiso- és Tuka-féle Szlovák Állam, akár az azt megelőző csehszlovák polgári államalakulat. Ekkor már az elnyomott nép felszabadításáért küzdő harcos szerepét kapta Štúr, az internacionalista világforradalom jegyében.

A kötet teljes egészében tartalmazza azt a munkát is, amely címadója lett (*A szlávok és a jövő világa*). Nem véletlen, hogy sokáig nem látott napvilágot szlovákul,¹³ dacára annak, hogy az 1851-ben írt munka az első olyan politikai koncepcióként értékelhető, amely

12 Itt bőségesen kárpótlást nyer Watson (Psenák Ottó), aki Demmel első kötetének hiányosságául rója fel, hogy erre a témára nem tér ki bővebben: „Ami a könyvből kimaradt, az a Štúr-kép 20. századi változása politikai összetevőinek részletesebb ismertetése.” http://watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=820 [a letöltés ideje: 2012 augusztusa].

13 Először Moszkvában adták ki oroszul 1867-ben (*Славянство и міръ будущего. Иператорское общество исторія, Москва, 1867*), első teljes szlovák nyelvű kiadására csak 1993-ban (!) került sor (*Slovanstvo a svet budúcnosti. Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, Bratislava, 1993*).

felvázolta a szlovák és a magyar nemzet teljes különválását. Nehéz ugyanis bármiféle ideológia sérelme nélkül arról értekezni, hogy egy alapvetően liberális felfogású férfi nemzeti-ségi alapon szembekerül az ugyancsak szabadelvű forradalmi Magyarországgal¹⁴ – amely számára elfogadhatatlan a szlovákság önálló nemzeti léte –, és bizalmát az abszolutista Bécsbe veti.¹⁵ Majd ebbéli reményeiben súlyosan csalatkozva az ultrareakciónak nevezhető Oroszország felé fordul, és mintegy megtagadva korábbi nézeteit, egyesült szláv-ságot, pravoszláv hitű és orosz nyelvű államot vizionál: mintha azt a pánszláv egyesülést vázolná, amelytől magyar ellenfelei korábban – irreálisan – leginkább viszolyogtak. Ám ez az elképzelés szlovák és csehszlovák szemmel nézve is elfogadhatatlannak bizonyult – épp attól, akit a szlovák önállóság és függetlenség első számú harcosaként tartanak számon. Ez a mű a gondolkodó ember számára szemléletesen példázza a kikristályosodott mítosz lendületes hőrozsza és a kétségek között vergődő, utat kereső, csalódásoktól megedzett, egyúttal meg-hasonlott ember közötti különbségeket.¹⁶ Štúr talán leginkább vitatott írásos munkájának sajátos sorsa arra szolgáltat érzékletes példát, hogy miként került az írója halála után önálló útra lépett mű az újabb és újabb ideológiák hálójába, hogyan változott annak értékelése, ahogy megkísérelték a különféle eszmerendszerek struktúrájába illeszteni azt.

A könyvet a levéltári anyagok, könyvészeti források, a közölt dokumentumok eredeti őrzési és/vagy megjelenési helyének közreadása mellett az előző kötet végéről joggal hiányolt életrajzi gyűjtemény, illetve egy fogalomtár zárja: ez utóbbi különösen hasznosan segíti a bonyolult fogalmi rendszerekben kevésbé járatos olvasót.

Összességében két értékes kötetet tart a kezében az olvasó, amelyek szervesen egészítik ki egymást, egységet alkotva, ám „önállóságukat” mégis megőrizve. Mindkettő alkalmas arra, hogy túl a konkrét, Štúr személyéhez és tevékenységéhez kapcsolódó történeti tényeken nyisson egy új típusú, kétirányú szlovák–magyar történeti diskurzus felé, hozzá-téve: ehhez erre irányuló szándék és akarat kell. A szerző forrásaival rendkívül kritikus és megfontolt, csakúgy, mint a Štúrról szóló irodalommal, tételei igencsak megalapozottak. Ennek ellenére megátáskaisaival magától értetődően lehet, sőt kell is vitázni, árnyalni azokat, esetleg revidálni, de Demmel munkáinak egyik komoly erénye éppen az, hogy nem ígér hirdet, hanem érvel, és épp ez nyit kaput a további át- és újragondolások irányába.

A monográfia és a forráskötet forgatása közben három plasztikus kép rajzolódik ki. Egyfelől egy életút kettős fénytörésű olvasata: az utat kereső Štúré, majd az erről mindinkább leváló és távolodó, töredezett sziluettű kánoni Štúré. A két alak háttérében pedig

14 Érdemes idézni Vesztróczy Zsolt tömör összegzését: „Štúrek ugyanis, mint liberálisok, a polgári átalakulás kérdésében a magyar reformmozgalommal lényegében azonos állásponton voltak, a társadalmi átalakulás és a gazdasági modernizáció bizonyos kérdéseiben pedig (például: jobbágyfelszabadítás, mértékletességi egyletek) konkrét együttműködésre is sor került. A nemzeti-nemzetiségi kérdésben viszont áthidalhatatlan szakadék tátongott közöttük, mivel bármiféle szlovák oktatási, nyelvi és kulturális kezdeményezést a magyar reformmozgalom részéről a *kor normáinak megfelelően* pánszlávnak minősítve kategorikusan elutasítottak. Ez a nemzeti ébredés időszakában sokkal többet nyomott a latban, mint egy-két azonosan értelmezett gazdasági vagy társadalmi kérdés.” Vesztróczy Zs.: i. m. 146. Kiemelések tőlem – K. Cs.

15 „Becstelen ez a szlávok nyakába vetett magyar iga, és igen ártalmas; becstelen, mert a mongolok atyafiaiól ered, akiket a mi elménk, a mi erőnk éltet, ahogy erről az egész magyar történelem tanúskodik a legújabb korig; ártalmas, mert a magyarok útját állják a szlávok nagy összefogásának. És ezt az igtát le-rázní most a legalkalmasabb, amikor a magyarok elszakadtak Ausztriától, és a maguk urai lettek, s amikor legújabb lépéseik következtében mindennél súlyosabb nehézségekkel kell szembenéznük.”

16 Nem véletlen, hogy Daniela Kodajová történész „A szlávok és a jövő világa kanyargós útja a szlovák olvasóhoz, avagy miként befolyásolta a szlovákok generációinak Štúrhoz való viszonyát e mű deformálódó emlékezete” címmel tartotta meg előadását a fentebb már említett budapesti konferencián.

mind erősebb kontúrokkal a megszülető, majd formálódó 19., sőt 20. századi szlovák kultúr- és politikai nemzeté. Štúrnak nem jutott hosszú élet, de a pár aktív évtized, amikor formálhatta nemcsak a maga, hanem szeretett nemzete sorsát, oly korban – az európai nacionalizmus virágkorában – adatott meg neki, amely felszabadította és egy célra fókuszálta kiapadhatatlannak tűnő energiáit. Ennek nyomán született a szlovákokból a szlovák nemzet, és egy mítosz. A saját mítosza, amely oly teherként nehezedik rá, hogy sokszor nem is látjuk őt valóságában.

Ugyanakkor a két könyv áttételesen kudarcok soráról vall: a kanonizálás kudarcairól. Štúrt lehetetlen volt bármiféle ideológiai alapú történetírásban csonkítatlanul elhelyezni, mindig akadt életének olyan eleme, amely szétfeszítette az adott kereteket. Ez azonban nem Štúr személyiségéből fakad, hanem a kanonizálás műfaji sajátossága. Johan Huizinga írta *A középkor alkonyában*, hogy a történész feladata az élő embert keresni a poros iratok között. Egy élő ember azonban semmiféle mátrixba nem illeszthető be maradéktalanul. Ez pedig igaz Štúrra is, éppúgy, ahogy bárki másra, akit kanonizálni akarnak.

A tanulság voltaképp az lenne, hogy fel kellene végre nőni és nem valamiféle éppen aktuális ideológia, eszme, irányzat diktálta rendszerhez idomítani a történeti tényeket és személyiségeket, hanem lehetőség szerint saját korának mércéjével értékelni. Ez nem kis feladat. Demmel József mindenesre elindult ezen az úton: *„A választott módszertan következetes érvényesítésénél fontosabb törekvésem ugyanis, hogy Ludovít Štúrt elhelyezzem a kor társadalmi valóságában, lefejtve róla a kánon által utólagosan ráruházott szerepeit”* (24. p.).

Katona Csaba

Szovjet–jugoszláv viszony a 20. században*

Szergej Romanyenko, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének kutatója már több évtizede foglalkozik a Balkán és ezen belül főképpen Jugoszlávia történetével. Tavaly megjelent munkája egy hosszú kutatási időszak eredményeit összegzi, az orosz/szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulását mutatja be a 20. században. Mint írja, az 1980-as évek végétől, az 1990-es évek elejétől kezdődően megteremtődtek a feltételei annak, hogy immár politikai befolyástól mentesen írjanak a történészek az eseményekről. A tudományos interpretáció szempontjából pozitív hatása van annak is: immár több mint hatvan éve, hogy a szovjet–jugoszláv viszonyban legsúlyosabb konfliktus kirobbant, és a konfliktus mára történelemmé szelődött, elvesztette közvetett befolyását a külpolitikára. Az 1990-es évektől az oroszországi történészek hatalmas munkálatokba fogtak, megkezdték az 1920–1960-as évek közötti időszakra vonatkozó, korábban zárolt, szigorúan titkos levéltári anyag feldolgozását és kiadását. Hozzáférhetővé váltak a kommunista párt elnöksége, a külügy-, a védelmi minisztérium, a Komintern, valamint a titkosszolgálat iratai.

Szergej Romanyenko könyvében nem csupán a diplomáciai események részletes leírására törekszik, hanem az eseményeket széles kontextusba helyezve bemutatja az államok kialakulását, belső fejlődését, illetve külpolitikai helyzetét. Kiemelt figyelmet fordít a nemzeti törekvésekre, a nemzet és állam viszonyára, az egy államon belül élő nemzetek egymás közötti kapcsolataira, az egyes nemzeteknek az állam iránt mutatott lojalitására. Különösen hangsúlyosan elemzi a külpolitikai koncepciókat megalapozó ideológiákat, ezen belül a szláv testvériséget, valamint a proletár internacionalizmust, illetve ezek kölcsönös viszonyát. Tulajdonképpen az utóbbi szempont jelenti a kötet vezérfonalát, mintegy bekapcsolódva abba a régóta folytatott elemzésbe, amelynek középpontjában annak vizsgálata áll, vajon az ideológia mennyire határozza meg egy állam külpolitikáját, illetve milyen körülmények között módosulnak a politikát befolyásolni látszó ideológiák.

Maga a kötet kronologikus rendet követ. Az első fejezet az előzményeket elemzi, párhuzamosan bemutatva a délszláv nemzeti törekvéseket és az orosz külpolitika irányait az I. világháború idején, valamint az oroszországi forradalmat (*Háború és forradalom. A „szláv testvériségtől” a „proletár internacionalizmus” felé, 1908–1918*). A két területet összehasonlítva megállapítja a szerző: a háborús vereség ellenére nem fenyegetett a veszély, hogy Oroszország mint állam megszűnik, a Balkánon és Közép-Európában a világháború után viszont új államok jöttek létre. A délszláv térségben nemzeti, az orosz területeken pedig szociális forradalom zajlott le. 1917–1918-ban a Monarchia területén az új

* Сергей Романенко: Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством». Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века – 1991 год). (A „proletár internacionalizmus” és a „szláv testvériség” között. Orosz–jugoszláv viszony a közép-európai etnopolitikai konfliktusok összefüggésében [20. század eleje–1991].) Новое Литературное Обозрение, Москва, 2011. 1012 c.

politikai alakulatok, rendszerek etnikai alapon konszolidálódtak, a nemzeti kérdés – így a délszláv is – döntően járult hozzá az állam felbomlásához. A társadalmi forradalomnak viszont nem volt meg a támogatottsága, a proletár internacionalizmus eszméje idegen maradt a tömegektől. Az oroszországi nemzeti mozgalmak a társadalmi robbanásban 1917 után az Oroszországtól való elszakadás lehetőségét látták. Oroszország területi egysége – szemben a Monarchiáéval – néhány éven belül szinte teljes egészében helyreállt. A győztes erők pedig ígéretet tettek a nemzeti kérdés megoldására is. Ebben a fejezetben a szerző részletesen bemutatja a kommunisták: Lenin, Sztálin, Trockij, Zinovjev Balkánnal és az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos elképzeléseit, bőszégesen idéz írásaikból. Ezek a gondolatok meghatározták a Komintern Balkánnal kapcsolatos elképzeléseit.

A második fejezet a két világháború közötti időszakról foglalkozik (*A proletariátus diktatúrája, Sándor király diktatúrája, 1918–1941*). A két új ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételét az ideológiai ellentétek, valamint a kölcsönös bizalmatlanság akadályozták. A szovjet politikát két szempont befolyásolta: egyrészt a külügyminisztérium igyekezett a megszokott diplomáciai keretek között mozogni, másrészt a kommunisták illegális tevékenysége, amelynek során – többek között a Komintern segítségével – a világforradalmat propagálták, illetve meghírdették a balkáni munkás–paraszti föderációt. Utóbbi célok nem keltek meg Belgrádban. Az 1920-as évek közepére azonban Moszkvában megbékéltek azzal, hogy a Balkánon nem tör ki semmiféle forradalom, majd Hitler hatalomra jutása után a jugoszláv állam egyben tartását tartották hasznosabbnak. Ekkortól a diplomáciai viszony létrehozására törekedtek. A hivatalos diplomáciai kapcsolat felvételére a jugoszláv kormány ellenkezése miatt azonban 1940-ig kellett várni. Úgy tűnt, hogy az 1930-as évek közepe felé megindulhat a közeledés: 1933-ban, Londonban mindkét ország aláírta az agressziót meghatározó nemzetközi jogi megállapodásokat, majd a kisanatant államai hamarosan elismerték a Szovjetuniót, de Jugoszlávia nem követte példájukat. A diplomáciai kapcsolatok felvételére 1940. június 24-én került sor, egy olyan helyzetben, amikor az olasz és német agressziótól tartó Jugoszlávia szinte bármilyen áron szövetséget keresett. Ezt követően a két ország 1941. április 5-ről 6-ra virradó éjszaka barátsági és megnevezési szerződést is kötött, de ennek érdemi jelentősége – tekintettel a 6-án reggel bekövetkező, Jugoszlávia elleni német támadásra – nem lett.

1940-re a Szovjetunióban megfogalmazták már az igényt, hogy a Balkánon meg kell erősíteni az ország stratégiai befolyását. Molotov 1940. november 12–13-i, Ribbentroppal folytatott találkozásán fel is vetette a balkáni érdekszférák meghúzását (legalábbis a tárgyalást előkészítő dokumentumok tanúsága szerint szándékozott), de választ nem kapott (a tárgyalásról szóló jelentés ezzel kapcsolatos válaszára nem tudósít). Jugoszlávia megtámadása és szétesése után a Szovjetunió kétarcú helyzetbe került: egyrészt igyekezett megőrizni a jó kapcsolatokat Németországgal, amellyel 1939-ben paktumot kötött, másrészt új szerződéses partnerével, Jugoszláviával is. Miként a korabeli külügyi iratokból kitűnik: a Szovjetunió nem helyeselte Németország balkáni lépéseit, de emiatt nem szándékozott elállni az 1939-ben megkötött szerződéstől, és Anglia oldalára állni. Végül soron a balkáni hadművelet a Szovjetunió kezére játszott, mivel megakadályozta, hogy bármilyen német–angol kompromisszum létrejöhesse.

1941. április 17-én a királyi Jugoszlávia kapitulált, s ebben a formájában már nem is éledt többé újjá. A II. világháború során a szovjet vezetés szinte valamennyi jugoszláv politikai erővel kapcsolatban állt, ezeknek a viszonyoknak az alakulását, a Szovjetunió szándékait mutatja be a harmadik fejezet (*Joszif Sztálin választása: Walter vagy Draža? 1941–1945*). Közvetlenül a jugoszláv állam szétverése után Sztálin közölte a tengelyhatalmakkal, hogy a Szovjetunió tudomásul veszi a területi változásokat a Balkánon. Rövid időn

belül megszakította a hivatalos diplomáciai viszonyt a jugoszláv emigráns kormánnyal, a kapcsolatok azonban nem szakadtak meg teljesen. A Szovjetunió elleni német támadás után a szovjet kormány új helyzet elé került, kijelentette: mindent megtesz Jugoszlávia területi épségének visszaállításáért. 1941. július 17-én helyreállították a diplomáciai viszonyt az emigráns kormánnyal. A kapcsolatok eleinte változó intenzitásúak voltak, majd miután a szovjet kormány 1943. december 15-én elismerte Jugoszlávia Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsát (AVNOJ), jelentősen hűvösebbé váltak. A Szovjetunióban sohasem váltott ki elismerést a királyhoz hű ellenállási mozgalom, a teheráni konferencia után pedig elképzeléseik még meghallgatásra sem találtak (például a csetnikek Szent Száva kongresszusán, 1944 januárjában megfogalmazott gondolatok a jugoszláv állam átalakításáról).

A fejezet címében jelzett választás ténylegesen Titóra és a partizánmozgalomra esett. A Komintern és a Kreml a háború kitörésétől kezdve a kommunistákra támaszkodott. Sokáig csak a megszállók elleni harcra buzdítottak, „társadalmi forradalomról” szó sem volt. A Szovjetunió igyekezett fékezni a jugoszláv partizánok törekvéseit, mivel kapcsolatban állt az emigráns kormánnyal, óva intett, hogy kormánnyá alakuljon a népfelszabadító bizottság. A Tito-kormány megalakulása (1943. november 30.) is a Szovjetunió előzetes beleegyezése nélkül történt. Tito – és nem Walter mint a Komintern ügynöke, miként a szerző hangsúlyozza – első hivatalos moszkvai látogatására 1944. október 21–28-án került sor. Ekkor a hadseregek együttműködéséről egyeztettek. 1945 áprilisában, egy újabb vizit során megkötötték a barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. Bizonyos feszültségek már ekkor érezhetőek voltak a két vezető között (Milovan Đilas írt is erről). Majd Jugoszlávia teljes felszabadítása után Tito Ljubljanában így nyilvánult meg: *„Követeljük, hogy mindenki a maga ura legyen (...) nem engedjük meg, hogy belesodorjanak minket az »érdekszféra«-politikába. (...) Többé nem fogunk senkitől sem függni...”* Sztálin ezeket a szavakat a Szovjetunió elleni támadásként értékelte.

Mindössze pár évnek kellett eltelnie, hogy a két állam közti feszültség robbanáshoz vezessen. Az időszakkal foglalkozó fejezet főképpen a konfliktus külpolitikai tényezőinek bemutatása miatt érdekes számunkra (*Megfagyott robbanás. „Proletár internacionalizmus” és/vagy „szláv testvériség”, 1945–1953*). A háború után az egyes közép- és délkelet-európai nemzetek Moszkva segítségével kívánták nemzeti érdekeiket sikerre vinni. Ez alól kezdetben Jugoszlávia sem volt kivétel. Idővel azonban bizonyossá vált, hogy a Szovjetunió és Jugoszlávia különbözőképpen képzei el a Balkán jövőjét, mindkét állam saját befolyási övezetének tekinti (Jugoszlávia esetében lásd a vámunió megkötését és a föderációs terveket Bulgáriával, az Albániához fűződő kapcsolatokat, a görög polgárháborúban játszott szerepet, a területi követeléseket). Sztálin és a Szovjetunió nem békélt meg azzal, hogy a Balkánon egy nagyobb területű ország – még ha vele azonos társadalmi berendezkedésű is – jöjjön létre, amelyik ellensúlyt képezhet a szovjet befolyással szemben, s maga köré gyűjtheti a térség országait. Egyre gyakrabban fejezte ki ellenkezését a balkáni regionális föderalista tervekkel kapcsolatban. A jugoszláv–bolgár megállapodás után, 1948. február 1-jén Tito táviratot kapott Vjacseszlav Molotov külügyminisztertől, amelyben az állt: *„A Szovjetunió nem egyezhet bele abba, hogy kész tények elé állítsák.”* A szovjet, jugoszláv és bolgár pártvezetők néhány nappal későbbi, február 10-i moszkvai tanácskozásán Sztálin és Molotov kifejtették, hogy a megkötött jugoszláv–bolgár vámunió nem más, mint egy új ország létrehozása, amit elleneznek. Néhány héten belül sor került a szakításra a Szovjetunió és Jugoszlávia között.

A Sztálin–Tito-konfliktus nem a két hasonló személyiségű vezető ellentéteiből, nem is a szocializmus építésének különböző felfogásából ered (utóbbiról 1948-ban még szó sem volt), hanem a szláv gondolat különböző formáinak összeütközéséből. Abban az idő-

szakban tört a felszínre, amikor a szovjet vezetés igyekezett saját modelljét meghonosítani a nemzetközi kommunista mozgalomban és az államok közti kapcsolatokban. (A konfliktus az 1948-at követő években a Szovjetunió végül arra használta fel, hogy megregulázza a többi kommunista pártot, az engedetlenségre hajló vezetőket.) A válság egyúttal lerántotta a leplet a sztálini propaganda által teremtett külpolitikai mítoszokról, miszerint a Szovjetunió békepolitikát folytat, és nincsenek ellentétek a szocialista országok között.

Sztálin halála után az ellentétek nem szűntek meg automatikusan egy csapásra. A könyv ötödik fejezete az újabb erőpróbákról számol be (*Hruscsovi „olvasás” és titói „dermedés”, 1953–1964*). A Kremlben idővel felismerték, hogy a konfliktus a Szovjetuniónak és az SZKP-nak csak károkat okozott, és Jugoszlávia sem ment csődbe a nyugati segítségnek köszönhetően. A Szovjetunió belgrádi katonai attaséja 1953 áprilisában már azt javasolta, az ország jugoszláviai pozícióinak visszaszerzése érdekében változtassanak taktikájukon, mivel az „egyenes csapás nem hozott sikert”. A külügyminisztériumban is úgy ítélték meg, hogy a Jugoszláviával való kibékülés több szempontból is az egyetlen járható út (egyrészt annak megakadályozására, hogy az USA balkáni hídfőállását Jugoszláviának a Balkán Szövetségben való részvétele által megerősítse, másrészt az egységes szocialista térség kiépítése érdekében).

A kapcsolatok normalizálásának folyamatában elsőként 1953 júniusában helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat, új nagykövetek érkeztek a fővárosokba. A Szovjetunióban idővel csökkent, majd megszűnt a jugoszláv-, illetve Tito-ellenes propaganda. Hruscsovnek nem kevés erőfeszítésébe került meggyőzni elvtársait a párt vezetőségében, hogy – a többéves szovjet propaganda érvrendszere ellenére – Jugoszlávia szocialista ország, amellyel vissza kell állítani az egykori jó viszonyt.

A békülési folyamat lassan haladt, számos nehézséget kellett leküzdeni. Az SZKP első titkára 1954 szeptemberében több levelet intézett Titóhoz, melyekben jelezte: a kapcsolatok normalizálása és javítása nem függ a belpolitikai fejlődés kérdéseitől. Ezzel mintegy átdobta a labdát a jugoszláv térfélre. A levélváltások nyomán 1955 márciusára kompromisszum alakult ki, és megteremtődtek a feltételek a legmagasabb szintű tárgyalások előtt. Hruscsov 1955. május 27–június 2. között hivatalos látogatásra utazott Jugoszláviába, melynek során elfogadták az államközi kapcsolatok elveit tartalmazó nyilatkozatot. A pártok közötti kapcsolatok rendezésére csak az SZKP XX. kongresszusa és a Jugoszláviát mindvégig erősen ostromozó Kominform feloszlata után kerülhetett sor. A jugoszláv delegáció látogatása idején, 1956. június 20-án aláírták a moszkvai nyilatkozatot, melyben kimondták, hogy a szocializmus építésének feltételei és módjai az egyes országokban különbözők lehetnek. A Szovjetunió azonban legfőbb célját – Jugoszlávia visszaédesgetését a keleti blokkba – nem érte el. A két deklarációval (1955, 1956) a szovjet–jugoszláv viszony új szakaszba lépett. A magyar forradalom 1956-ban azonban újabb jelentős szakítópróbát jelentett.

Az ellentéteket az október 23-i magyarországi felkelés váltotta ki. Október 30-án a szovjet kormány kiadta a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti kapcsolatokról szóló deklarációt, amely forma szerint kizárta a más országok belügyeibe való beavatkozást (s amelyben megismétlődtek a belgrádi és a moszkvai nyilatkozat elemei), de a dokumentum a többi államnak a Varsói Szerződésben vállalt kötelezettségeire is hangsúlyosan utalt (ezek viszont jelentősen korlátozták a többi ország önállóságát).

Az SZKP Elnöksége október 30–31-én éjjel döntött a magyarországi katonai beavatkozásról. Hruscsovnek, hogy megerősítse helyzetét a szovjet vezetésen belül, bele kellett egyeznie az intervencióba. Az elnökségi ülésen úgy vélték, Tito sem fog kifogást emelni. Valóban, Tito hallgatólagosan beleegyezett a szovjet megoldásba (sőt bizonyára valamiféle

bosszúvágyból fakadó elégedettségérzés is eltöltötte Rákosi bukását látva). A szovjet–jugoszláv ellentétek Nagy Imre Romániába való vitele, a menedékjog megsértése kapcsán bontakoztak ki. Negatívan hatott a viszonyra Tito 1956. november 11-i pulai beszéde, amelyben a jugoszláv vezető összekapcsolta a magyarországi eseményeket az 1948-as konfliktussal (az önállóság és függetlenség iránti vágy alapján párhuzamot vont Jugoszlávia és Magyarország között). Egyúttal bírálta a szovjet külpolitika egyéb elemeit is (lengyelországi beavatkozás, Enver Hodzsa támogatása, Rákosi Gerőre való lecserélése, mondván, utóbbi ténylegesen semmiben sem különbözött elődjétől). Ugyanakkor kifejtette: a szovjet beavatkozás a kisebbik rossz volt, Magyarországon meg kellett védeni a szocializmust és a világban a békét. *„A beavatkozás akkor egyszer majd pozitívvá válik, azzal a feltétellel, ha a szovjet seregek feltétlenül kimennek, amint csak a helyzet az országban normálissá válik, és megnyugszik.”*

Tito más esetben is kifejtette, hogy a szovjet hadsereg második beavatkozása helyes volt – idézi Romanyenko Vlagyimir Szemicsasznij, a Komszomol KB titkárának (a KGB későbbi, 1961–1967 közötti vezetőjének) a beszámolóját belgrádi újtjáról –, *„nem lehetett passzívan figyelni, mi történik. Ha a Szovjetunió nem küldte volna oda csapatait, mi magunk tettük volna ezt.”* Ha ez megfelel a valóságnak – írja Romanyenko –, a jugoszláv–szovjet, valamint a jugoszláv–magyar viszony más színben tűnhet fel. Hruscsov, mikor értesült Szemicsasznij jelentésének tartalmáról, megállapította: szerencsére Tito már másképpen, az említett módon látja a helyzetet, mert korábban Pulában gyakorlatilag minden bűnnel megvádolta a Szovjetuniót, az SZKP-t. Majd hozzátette: *„Tito az Tito. Nehéz vele tárgyalni.”*

Összességében a magyarországi események negatívan hatottak a szovjet–jugoszláv viszonyra, újból elhidegülés következett be. A Szovjetunió fokozottan vigyázott arra, hogy a szocializmus építésének semmilyen alternatívájáról ne értesüljön az ország lakossága, ugyanakkor a szovjet vezetés állandóan bírálta a jugoszláv öngazgatás politikáját. A Szovjetunióban egyúttal véget ért az olvadás, a desztalinizáció rövid korszaka. Az elkövetkező években a szovjet–jugoszláv viszonyt az határozta meg, hogy a kommunista mozgalomban bekövetkező újabb – kínai–szovjet – konfliktus során a Szovjetunió Jugoszláviát ha nem is szövetségesének, de barátian jóindulatú, a viszályban semleges államnak tudhassa. Többek között a Szovjetunió ennek érdekében feláldozta jó kapcsolatait Albániával (valószínűleg stratégiai szempontból sem volt már érdekes számára az adriai kikötő). A szakítás az 1948-as jugoszláv forgatókönyv szerint zajlott.

A közeledés folyamatát – melyet nem utolsósorban a szovjet–kínai kapcsolatok megromlása váltott ki – Hruscsov leváltása megszakította. A Hruscsov utáni új, brezsnyevi vezetés nem akarta kiélezni újra az ellentéteket, azok azonban bizonyos formákban felszínre törtek, leginkább a nemzetközi válságok megítélése váltott ki nézeteltéréseket a két ország között (prágai tavasz, horvát tavasz, Lengyelország, Afganisztán). Leglátványosabban az 1960–1970-es évek reformmozgalmaira adott válaszok idején jelentkeztek az ellentétek (*Intervenciók a reform ellen, 1964–1985*). Egy időben bontakozott ki a csehszlovákiai és a jugoszláviai reformmozgalom. 1967 után Jugoszlávia szinte valamennyi tagköztársaságában változást igénylő irányzatok jelentek meg (horvát nemzeti mozgalom, szerb liberálisok, szlovén technokraták). Ellentétben Csehszlovákiával, ahol baráti fegyverek segítettek, Jugoszláviában a titói vezetésnek sikerült saját erejéből megtartani és megerősíteni a hatalmát, a szovjet tényező azonban Jugoszláviában is szerepet játszott.

Tito nyilvánosan támogatásáról biztosította a csehszlovák reformkommunistákat, úgy vélte, a csehszlovákiai demokratizálás elősegítheti az egész keleti blokk átalakulását, reményt látott arra, hogy a térség egy része függetlenedhet a Szovjetuniótól, és bizonyos re-

gionális együttműködés jöhet létre (lásd a tárgyalásokat a szintén renitenskedő Romániával). A csehszlovákiai szovjet bevonulás után a jugoszláv–szovjet viszony olyanná vált, mint 1948–1953-ban, illetve 1956–1958-ban. A JKSZ ellenezte az érdekszféra-politikát, valamint a később Breznyev-doktrína néven elhíresült szemléletet, miszerint egy magasabb szempont, a szocializmus megvédése érdekében be lehet avatkozni más ország ügyeibe.

A szovjet vezetés mindvégig aggodalommal figyelte a Jugoszláviában kibontakozó reformmozgalmakat, függetlenül azok jellegétől, és mindvégig elfojtásukat javasolta. A legveszélyesebb időben, 1971-ben az SZKP egyértelműen Tito mellett foglalt állást. Breznyev április 30-án, a JKSZ KB plénuma után felhívta Titót, és kifejezte aggodalmát a jugoszláv helyzettel kapcsolatban, egyúttal felajánlotta segítségét a szocializmus megmentése érdekében. Tito – maga legalábbis így számolt be – határozottan visszautasította a felajánlkozást, és kijelentette: „*A saját problémáinkat mi magunk oldjuk meg.*” Ugyanakkor a beszélgetés tartalmát megosztotta elvtársaival (erről ugyan különbözőképpen szólnak a visszaemlékezések). A JKSZ Elnöksége november 30–december 1-jei ülésén, majd a másnapi KB-plénumon is felhozta Tito a szovjet álláspontot. A taktika bevált, a veszély érzetének hatására a pártvezetés összezárt, és végül Tito mellett sorakozott fel. Néhány éven belül sikerült valamennyi reformmozgalmat visszaszorítani, a tagköztársasági pártvezetések szintjén is a titói elképzeléseknek megfelelő garnitúra került pozícióba. A Szovjetunió számára Tito jelentette a „kisebbik rosszat”, ezért támogatta a hatalmi küzdelemben. A reformok elutasítása az 1960–1970-es évek fordulóján azonban visszafordíthatatlanná tette azt a folyamatot, amellyel mindegyik szocialista országban megkezdődött a hosszú évekig tartó pangás.

Mihail Gorbacsov új szemlélettel kívánt javítani a szovjet–jugoszláv viszonyon is, amely természetesen nem volt annyira kiélezett, mint például 1953-ban. Főtitkári korszaka alatt számos, a kapcsolatokat meghatározó esemény zajlott („*Peresztrojka*”, puccsok és/vagy forradalmak. A „*proletár internacionalizmustól*” a „*szláv testvériségig*”, 1985–1991). 1988-ban Gorbacsov a kapcsolatokat megújításába kezdett. Az SZKP főtitkára a peresztrojka jegyében újfajta geopolitikai koncepció megvalósítására, a szocialista táborhoz fűződő viszony átalakítására törekedett, ennek keretében lemondott a Breznyev-doktrínáról, a más szocialista ország viszonyaiba való politikai, katonai beavatkozásról, és elismerte az egyes államok jogát a saját úthoz. Gorbacsov – minden bizonnyal – nem kívánta „elengedni” a kelet-európai szocialista országokat, továbbra is vezető szerepet szánt a Szovjetunióknak a térségben, de nagyobb belső önállóságot akart hagyni az egyes államoknak, hogy megkezdődhessen a gazdasági pangásból való kilábalás. A Jugoszláviával való látványos kibékülésre 1988. március 14–18. közötti látogatása idején került sor. A Dubrovnikban aláírt nyilatkozat megerősíti a két ország egyenlőségének, valamint az egymás belügyeibe való beavatkozás elvét. A Szovjetunió kinyilvánította, nem tekinti Jugoszláviát ellenfelének a nemzetközi kommunista mozgalomban. Emellett jelentős lépésnek tekinthető, hogy míg korábban ellenezte a balkáni regionális együttműködést, most jelezte, nem kíván gátja lenni annak.

Az 1990-es évek elejére a Szovjetunió elveszítette erejét abban a tekintetben, hogy a kelet-európai államok belső politikai viszonyait befolyásolni tudja. A jugoszláv válságban is azt hangoztatta, hogy a tagköztársaságok oldják meg békésen ellentéteiket. Hiába puhatolóztak szerb politikusok, a Szovjetunió már semmilyen erőszakos megoldást (puccsot) nem támogatott az egység megőrzése érdekében, a Jugoszláv Néphadsereget felelősségteljes viselkedésre és önmegtartóztatásra intette. 1991. október 16-án, a szlovén és horvát függetlenség kikiáltása, a harcok megkezdése után utolsó jelentős diplomáciai lépésként Gorbacsov fogadta Slobodan Milošević szerb, illetve Franjo Tuđman horvát elnököt, és a

háborúskodás beszüntetésére szólította fel őket. A találkozó megmutatta, a Szovjetunió gyakorlatilag elfogadta, hogy a jugoszláv föderáció területén új államok jöttek létre (a horvátok ugyanis például attól tartottak, hogy a jugoszláv föderáció megtartása mellett valamiféle államreformra kívánná Gorbacsov ösztönözni őket). Egyúttal a tárgyalás sikertelensége bebizonyította annak a sztereotípiának a hamis voltát, miszerint a Szovjetunió mindenható a balkáni térségben. A jugoszláv válság során a Szovjetunió, illetve Oroszország már csak akkor avatkozott be, amikor erre tekintélyének megőrzése, világhatalmi pozíciójának deklarálása szempontjából szüksége volt. (Emellett az új orosz elnök, Borisz Jelcin sem felejtette el, hogy a miloševići vezetők pezsgőt bontottak a Gorbacsov elleni puccs láttán.)

A jugoszláv állam felbomlásával egy időben zajlott a Szovjetunió összeomlása is. Romanyenko kitér arra, hogy Gorbacsov nem kívánta az unió megszüntetését, de nem is tekintette az egész országot orosz államnak, nem úgy, mint Milošević, aki Jugoszláviát szerb érdekek vélté. Gorbacsov nem is vetett be fegyveres erőket a területi egység megtartása érdekében. Számára sokkal lényegesebb volt a béke megőrzése, és az minden kétséget kizáróan valóban fontosabb volt. Ezzel kapcsolatban idézi Predrag Matvejević horvát író Gorbacsovnak írt levelét. Ebben az áll: a felbomlott birodalmak után nem kell bánkódni. *„A múlt orosz génuszaik Oroszország missziójáról írtak – arról a vágyról, hogy megmentésük az emberiséget Isten segítségével nélkül. Ilyen körülmények között el kell kerülni a nagy szavakat. Azok több kárt okoztak, mint hasznot, magában Oroszországban is, és azoknak is, akik nem hittek bennük.”*

Végezetül a szerző összefoglalta azokat a tényezőket, amelyek több korszakon át meghatározták a kapcsolatokat orosz, illetve szovjet részről. Az orosz, majd a szovjet fővárosban a Balkánra mindig is olyan régióként tekintettek, mint amelyik a birodalom érdekszférájába tartozik. Noha az egyes korszakokban a Szovjetunió ideológiai és geopolitikai koncepciói változtak, a délszláv nemzeti törekvésekre, a királyi, valamint a titói Jugoszláviára a Kremlben mint a szovjet politika tárgyára tekintettek. Mind a cári, mind pedig a szovjet állam – függetlenül ideológiájuktól és társadalmi berendezkedésüktől – különleges szerepet kívánt játszani a térségben. A szovjet politika a Balkán-félszigeten az 1930-as évek legvégétől válik határozottabbá. A II. világháború után a Szovjetunió úgy érezte, hogy nem tudta számára kielégítő módon kiaknázni a háborús győzelmet, és ismét kiszorult a Balkánról. Ebből kiindulva ellene volt a közép-európai régió reális függetlenségének, a régió országai közötti bármilyen: politikai, gazdasági, katonai összefogásnak, így a nagyobb területi egységek kialakításának, a föderációnak is. (Ugyanakkor a kölcsönös kapcsolatok szempontjából azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a balkáni szláv államok is egyfajta védelmezőt, patrónust, útmutatót láttak Oroszországban, majd pedig a Szovjetunióban.)

A politika alakítását különböző ideológiai koncepciókkal támasztották alá. A 20. század elején és az I. világháború idején a „szláv motívumok” (etnikai, vallási hasonlóságok) domináltak. A bolsevikok kezdetben hangzatosan elhatárolódtak az orosz etnikai nacionalizmustól, benne a „szláv testvériség” gondolatától, mivel az Orosz Birodalom örökségének vélték, az imperializmussal és a monarchiával együtt. Ezek helyére a Szovjetunióban három elvet állítottak: a proletár internacionalizmust, a világforradalom eszméjét és a népek önrendelkezési jogát. A proletár internacionalizmus, illetve a szláv testvériség elvben egymás ellentétei, már csak jellegük miatt is: az egyik polgári, a másik proletár eredetű, és mindkettő más közösségre apellál (vallási, etnikai, illetve társadalmi).

Az 1930-as években a rendszer konszolidálása és a külpolitikai célok érdekében a szovjet vezetés a nacionalizmus bizonyos elemeit ismét használni kezdte. A külpolitikában – főképpen a II. világháború idején – ismét megjelent a szláv testvériség gondolata, ez a

háborús időszakban az összefogást, a németek elleni harcot segítette. Az összefogás jelentet teret nyert az a nézet, miszerint nem a társadalmi berendezkedés a legfontosabb szempont, hanem a szovjet politika támogatása, ennek keretében a Komintern is beszűntette a működését. 1941 augusztusában ülésezett először az úgynevezett össz-szláv tanácskozás, majd bizottság is alakult a szláv népek kölcsönös kapcsolatainak fejlesztésére. 1946-ban Belgrádban még utoljára teljes pompájában összeült az Össz-szláv Bizottság, de a szovjet–jugoszláv kapcsolatok megromlása után a szláv testvériség gondolata hosszú időre háttérbe szorult. Ismét a harcos proletár internacionalista vonal került előtérbe, megtestesítőjeként pedig megalakult a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform). A 20. században bebizonyosodott, hogy a két ideológia közül egyik sem garantálja a sikert a külpolitikában. A szláv testvériség jelszava kiélezheti az ellentéteket a többnemzetiségű államokon belül, illetve nemzetközi viszonylatban a szláv és a nem szláv országok között, de maguk a szláv államok között is.

1918–1948 között a Jugoszláviához fűződő viszony nem volt hatással a szovjet belpolitikára. 1948–1960 között a legfelsőbb pártvezetés tagjai, a Sztálin helyére pályázó csoportok előszeretettel vádolták meg egymást hol jugoszlávbarátsággal, hol pedig azzal, hogy szerepet játszottak a feszültség szításában. 1957-ben, amikor is Hruscsov sikeresen háttérbe szorította a Molotov–Malenkov–Kaganovics csoport tagjait, a jugoszláv tematikát is felhozta vádként ellenük. 1961-ben, az SZKP XXII. kongresszusán már nem említették a viszonyt Jugoszláviával, valamint 1964-ben sem került terítékre a kérdés, amikor Hruscsovot eltávolították a párt éléről. Az új pártvezetés a kínai konfliktus mellett nem akarta kiélezni a jugoszláv viszonyt.

A Tito–Sztálin-konfliktus (1948–1953) megmutatta, ideológiai és nemzeti ellentétek voltak a szovjet–jugoszláv kapcsolatban, kezdve a Komintern időszakától. Az országok közötti ellentétek azonban nem csak az etnikai nacionalizmusból eredtek, a reformmozgalmakat a rendszer zártságából való kitörés reménye váltotta ki egész Kelet-Európában, az NDK-ban, Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában az 1950-es évektől kezdve. Ezeknek a mozgalmaknak az egyik célja az egyenlőség kivívása a Szovjetunióval és az SZKP-val való viszonyban. Hamarosan kiderült azonban, hogy Sztálin, majd a Szovjetunió „győzelmei” – nemcsak Jugoszláviában, hanem Lengyelországban, Magyarországon, valamint Csehszlovákiában – a szocializmus építése szempontjából közép- és hosszú távon pirrusziak voltak.

A Tito–Sztálin-viszonnyal kapcsolatosan fel lehet tenni a kérdést: ki győzött, ki vesztett? A legkézenfekvőbbnek az a válasz tűnne, hogy Sztálin, az SZKP, a szovjet párt- és állami apparátus vereséget szenvedett. A szovjet dogmák és külpolitikai ideológiák nem bizonyultak kellőképpen hatékonyak, s így a Szovjetunió külpolitikai zsákutcába került. A Szovjetunió ideológiai, morális és intellektuális vereséget szenvedett, idővel ezt el is ismerték az 1955–1956., valamint az 1988. évi szovjet–jugoszláv dokumentumokban. A zsákutóból való kiszabadulást, a jugoszláv–szovjet kapcsolatok új alapokra helyezését Gorbacsov kísérelte meg, a történelem azonban nem adott időt arra, hogy kiderüljön, vajon kellő sikerrel vagy sem. Ugyanakkor Titót és a Jugoszláv Kommunista Pártot sem lehet győztesnek tekinteni. Az alternatív, „emberarcú” szocializmus felépítését, valamint azt, hogy Jugoszlávia a kommunista mozgalom másik központja legyen, nem sikerült elérni. Tito legyőzte Sztálint, Sztálin utódainak, Hruscsovnak, Brezsnyevnek sem sikerült revánsot vennie és győznie. Hosszú távon, történelmi perspektívában azonban valamennyien vereséget szenvedtek. Az 1990-es években pártjaik, valamint államaik felbomlottak, eltűntek a politika színpadáról, s ezért végső soron felelősség terheli őket is. „A nemzetek és nemzeti-

ségek egységére és testvériségére” épülő jugoszláv állam ugyanúgy eltűnt, mint „az emberek új történelmi közösségét, a szovjet nemzetet” létrehozó Szovjetunió.

Szergej Romanyenko nagy ívű munkájában lebilincselő részletességgel elemzi a diplomáciai lépéseket, azok hatásait. Számos eddig ismeretlen, hozzáférhetetlen dokumentumból idéz. Igen széles körű szakirodalmi tájékozottsága is. Bár legfőbb vizsgálódási szempontja, miként a kötet címe is jelzi, a proletár internacionalizmus és a szláv testvériség, több egyéb elméleti kérdést felvet. Őszintén szólva, ezek a külföldi olvasók jó része számára fontosabbak. Ilyenek például a nagyhatalmiság, a regionális hatalmiság kérdései. A szerző nem leplezi, hogy a Szovjetunióknak milyen szándékai voltak a térségben, ugyanakkor arra is rámutat, hogy Jugoszlávia is sokszor hasonló módszerrel kívánta megvalósítani terveit (például a föderalista elképzelések egy része is ezt tükrözi). Többször felmerül a demokrácia, illetve a szocializmus megreformálhatóságának kérdése. Úgy tűnik, a nagyhatalmiság szempontjai mindig legyőzték a demokráciát, valamint a gazdasági reformokat. Ugyanakkor mind az államszocializmus, mind pedig az öngazgató modell hosszú távon életképtelennek bizonyult.

A történelmi tudat átalakulása Közép- és Délkelet-Európában messze nem fejeződött be, zárja a könyvét a szerző. Sommás ítéletet nem kíván megfogalmazni, mivel úgy tartja: a történelem ítélete nem ugyanaz, mint a történészé. A történész feladata az, hogy az ideológiától megtisztítva – a nagyközönség számára is – feltárja az egyes események menetét. Csak azt mondhatjuk: Szergej Romanyenko sokat tett, jelentős eredményeket ért el ebben a munkában.

Bíró László

Volt-e amerikai évszázad?*

Kevés olyan esszét írtak, amelyik bizonyos szempontból annyira profetikus volt, illetve amelyiknek a címe annyira beköltözött a történetírás és a közgondolkodás mindennapjaiba, mint Henry R. Luce 1941 februárjában megjelent, *Az amerikai évszázad* című tanulmánya. Ez a közepesen hosszú cikk a *Life* magazinban látott napvilágot, még az Egyesült Államok szempontjából békeidőben, és arról próbálta meggyőzni jelentős olvasótáborát, hogy az amerikai nemzetnek felelősségteljes küldetése van a világban. Luce szerint az amerikai világnézet és erő együttesen kellő alapot adott arra, hogy az Egyesült Államok meghatározó mértékben befolyásolja a világot. Az amerikai kivételesség gondolata gyakorlatilag három évszázaddal korábban már megszületett a puritán telepesek jóvoltából, így Luce nem ütött meg drámaian új hangot. A hangsúly inkább az időzítésen és a körülményeken volt. A háború éveiben a gazdasági válságot maguk mögött hagyó amerikaiakat Luce újra rá akarta ébreszteni, mi is a dolguk a nagyvilágban. Ennek lényege az volt, hogy a látszólag kifogyhatatlan tartalékokkal és potenciállal rendelkező ország váljon a világ „irgalmas szamaritánusává” a világháború utáni időszakban, és hogy az amerikaiak „tényleg újra elhiggyék, hogy jobb adni, mint kapni, és Amerika a szabadság és igazság ideáljainak erőműve”. Luce tisztán ki is jelölte az amerikaiak számára a követendő utat: „Teljes szívvel elfogadni kötelességünket és lehetőségünket mint a világ leghatalmasabb és legéleterősebb nemzete, és ennek következményeképpen a világra gyakorolni befolyásunk teljes erejét, mégpedig olyan célok érdekében, amelyeket megfelelőnek találunk, és olyan módszerekkel, amelyeket megfelelőnek találunk.”¹ A jól megválasztott cím, ami érthetően megfogta az amerikaiak fantáziáját, és az írás témája, ami nagyjából jól mérte fel a II. világháború utáni globális helyzetet, szinte próféciává tette Luce cikkét. 1945 őszén az Egyesült Államok minden szempontból a legerősebb állam volt a földtekén. Az ország különlegesen kedvező helyzetből szemlélhette és irányíthatta az eseményeket, legalábbis a „szabad világban”, és rálépett arra az útra, amelyet Luce is követendőnek tartott; elkezdődött az „amerikai évszázad”.

A rövid *amerikai évszázad*. *Boncolás* című nemrég megjelent esszégyűjtemény kiindulópontja is Luce híres 1941-es tanulmánya. Az Andrew J. Bacevich szerkesztői és szerzői munkájával fémjelzett, neves történészek tollából kikerült gyűjtemény címe megadja az alaphangot. A „boncolás” szó mindenképpen arra utal, hogy a könyv szerzői többé-kevésbé egyetértenek abban, hogy a Luce által több mint hetven éve felvázolt idealisztikus

* The Short American Century. A Postmortem. (A rövid amerikai évszázad. Boncolás.) Ed. Andrew J. Bacevich. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2012. 287 p.

1 Az eredeti cikk a *Life* magazinban jelent meg 1941. február 17-én. Azóta nyomtatásban elég ritkán lehet rálelni, noha rengeteget hivatkoznak rá. Egyik ritka „újboldi” megjelenése The Ideas of Henry Luce. Ed. John K. Jessup. Athenaeum, New York, 1969. 105–120. A bekezdésben található idézetek is innen származnak, e tanulmány szerzőjének fordításában, a 120. és 113. oldalakról. Tudtommal a teljes cikket még sosem fordították le magyarra.

világkép végérvényesen idejét múlta. Bacevich, aki már egyik korábbi könyvének is az *Amerikai kiválóságtudat vége* címet adta,² nem meglepően már a könyv bevezető esszéjében fontos konklúzióra jut, miszerint „Luce megfogalmazásának hasznossága, amely a jelenlegi nemzetközi rend leírására szolgál vagy a jövőbeni amerikai politika vezérelve lenne, mára egyszerűen kimerült” (14. p.). A neves társszerzők – mint például Emily S. Rosenberg, Akire Iriye vagy Walter LaFeber – számos aspektusából világítják meg az „amerikai évszázad” által felvetett problémákat és kérdéseket, és megpróbálnak meggyőző válaszokat adni.

Emily Rosenberg például az „amerikai évszázadot” szélesebb perspektívába helyezi. Azt állítja, hogy a már a 19. században elindult fogyasztói társadalom és az erre épült kiszolgáló- és reklámmechanizmusok – a végeláthatatlannak tűnő források sokszor ésszerűtlen kihasználásával együtt – teremtették meg az alapot a II. világháború utáni időszakra, amikor az Egyesült Államok dominált. De éppen a fogyasztói társadalom igényeiből, valamint annak fenntartó keretét biztosító pénzügyi és termelői szektor profitéhségéből adódóan az egyre jobban elharapódzó globalizáció egy „fogyasztói évszázadhoz” vezetett, aminek Amerika inkább vesztese lett, és az egész világon megtalálható fogyasztói mánia „végezetül aláásta az amerikai erőt és befolyást” (38. p.). Rosenberg olvasatában tehát Luce „amerikai évszázada” egy jóval korábban megkezdődött piaci folyamat volt, amelyet az amerikai politikai és pénzügyi vezetés nem tudott úgy menedzselni, hogy az Egyesült Államok meg tudja őrizni abszolút vezető státuszát.

Egy másik szerző, Nikhil Pal Singh a faji kérdésre helyezi a hangsúlyt és úgy érvel, hogy az amerikai belpolitikai színtéren megnyilvánuló és régóta fennálló rasszizmus az „amerikai évszázad” kezdetével kiterjedt a világra, ahol a kevésbé civilizáltak tekintett népeknek és országoknak el kellett szenvedni az Egyesült Államoknak a gazdasági és katonai erejére épülő, morálisnak hitt felsőbbrendűségét. David M. Kennedy viszont azt a következtetést vonja le, hogy az amerikai évszázad első hat évtizede „biztonságosabbá, egészségesebbé és boldogabbá tette a világot”, és éppen ezért tartja felmérhetetlennek azt a kárt, amit az unilaterális Bush-korszak idézett elő (37. p.).

Nem is egy tanulmány, mint például Jackson Lears írása is, felerészt a Luce ominózus tanulmánya előtti időkkel foglalkozik. Ez a tény is arra utal, hogy az „amerikai évszázad” egy elasztikus fogalom, és bizonyos felfogásban nem 1941-től vagy 1945-től kezdődik. Az esszé egyébként a politikai filozófia pragmatista-realista irányát követi nyomon a 20. század Amerikájában, és az „amerikai század” – amit „pusztító fantáziának” aposztrofál – nyomán keletkezett kihívásokra adott válaszokat vizsgálja (117. p.). Jeffrey A. Frieden közgazdasági szempontból elemzi az elmúlt bő száz évet. Arra a következtetésre jut, hogy az elsősorban az amerikaiak által megálmodott és szorgalmazott Bretton Woods-i rendszer hallatlan sikere a kompromisszumon és az Egyesült Államok kivételes gazdasági erőfölényén alapult, amit Amerika a világ – legalábbis nyugati felének – gazdasági és politikai rendjének megteremtésére hozott létre. De a 21. század elejére a dolgok megváltoztak, és a szerző szerint a jelenlegi közgazdasági mutatók „egyértelműen jelezték az amerikai évszázad végét” (157. p.).

Walter LaFeber szokásos kritikai észrevétellel illeti Luce „amerikai évszázadát” és az azóta szerinte nagymértékben csődöt mondott amerikai külpolitikát. Ebben az olvasatban az Egyesült Államok egyre növekvő pénzügyi és emberi áldozatokkal próbálta a világ kü-

2 Andrew J. Bacevich: *The Limits of Power. The End of American Exceptionalism*. Henry Holt and Company, New York, 2008.

lönböző területein elérni azt, hogy Luce víziója megvalósuljon, de ehelyett csak fokozatos Amerika-ellenességet és a hazai erőforrások meggyengülését idézte elő.

A könyv leghosszabb esszéjében Eugene McCarraher az amerikai birodalom terjeszkedését taglalja a pénzügyi-gazdasági növekedés összefüggésében. Bemutatja, hogy a legkorábbi puritán napoktól egészen Barack Obama elnökségéig, és valószínűleg azon túl is, az amerikai társadalom, de legalábbis annak vezető rétegei hitrendszerük központi elemeként tekintettek kiválasztottságukra, valamint arra, hogy életformájukat, a kapitalista gazdasági-társadalmi berendezkedést a világ megreformálása érdekében terjeszteni kell. Mindezt persze „javító szándékkal”, hiszen az elmaradott világnak szüksége volt és van az amerikai vezetésre. A kétkedők, akik nem akarták elfogadni az amerikai pénzügyi-gazdasági modellt, kénytelenek voltak megtapasztalni az amerikai erőt. Luce „amerikai évszázada” ebből a szempontból csak egy állomás volt a több évszázados úton, amit az amerikaiak bejártak. John Winthrop, Ralph Waldo Emerson, Albert J. Beveridge, Woodrow Wilson, Walter Lippmann és sokan mások mind elfogadták és hirdették az amerikai kivételesség meglétét és annak üzleti vonatkozását. De mint McCarraher rámutat, Luce írása volt viszont „az amerikai történelem látomásainak egyik legmerészebb hirdetője, olyan nyilatkozatosság jellegű írás, amelyik az üzleti királyság földi eljövételét hirdeti” (210. p.).

Bacevich zárszavában arra próbálja felhívni a figyelmet, mintegy összegezve a megelőző írásokat, hogy az Egyesült Államoknak sok veszténivalója van, ha ragaszkodni akar az „amerikai évszázad” rögeszméjéhez. A probléma, mint írja, a kollektív tudatban van, amely csak a pozitív eseményekre hajlamos emlékezni az 1941 óta eltelt időszakból. Míg a II. világháború lezárása és a hidegháború megnyerése valóban amerikai sikertörténet volt, az elmúlt hét évtizedet számos szégyenteljes epizód is kísérte. Végző konklúziójában az „amerikai évszázadot”, illetve a hitet, hogy az még mindig tart, „a valóságtól való menekülésnek” ítéli (239. p.).

A rövid *amerikai évszázad* fontos és hasznos könyv. Egyfelől több szempontból mutatja be az amerikai küldetésstudat megjelenési formáit, amelyek sokszor nem kézzelfoghatóak. Többdimenziós kritikáját adja ennek a küldetésstudatnak, kiválóságérzésnek és az „amerikai évszázadba” vetett hitnek, és mindezt meggyőzően és korántsem agresszívan teszi. Ugyanakkor felvázolja egy lehetséges alternatíva kereteit, de mint a szerzők közül többen is elismerik, egy ilyen gondolat nem fog nagy hallgatóságra találni az amerikaiak körében. Még a korábbi elnököktől sok szempontból elütni látszó Barack Obama is szilárdan pengeti az amerikai excepcionalizmus húrjait, noha néha valóban látványos lépéseket tesz a mea culpa irányába. Ez a kettősség azonban a legtöbb, ami elvárható. Valószínűleg az „amerikai évszázad” végét, ha ugyan még nem ért véget, az erőviszonyok átrendeződése fogja kikényszeríteni. Az egyre inkább globalizált világban, az egyre nagyobb fokú egymásrautaltságban, a gazdasági és pénzügyi erőterek elmozdulásával az Egyesült Államok 15–20 éven belül „csak” egy másik erős nemzet lesz, a korábbinál kisebb befolyással. Ha ezt a „presztízvesztéséget” az amerikai kollektív tudat képes elfogadni és feldolgozni, talán elkezdődhet egy hosszabb amerikai sikertörténet, mindenféle hangzatos jelző nélkül.

Peterecz Zoltán

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA BTK TTI Tudományos információs témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

Studies

András Forgó: The Cultural History of Politics. The Debate over a “German” Theory and its Lessons	171
Bálint Kovács: Applying Network Analysis in Historical Research	187
Krisztián Csaplár-Degovics–Gábor Demeter: Social Conflicts in the Skopski Sanjak. Everyday Violence on the Eve of the Collapse of Ottoman Central Power (1900–1912)	205
Anita Zalai: Women’s Role in Spain During the Second Republic (1931–1939)	243
Alpár Bezzegh: Travel to Ethnic Germans of the Bačka in the Summer of 1936. An Account of the German College Professor Rudolf Schaal’s Experiences	257
Péter Vukman: Yugoslavia, Great Britain and Egypt, 1956–1961. An Analysis of Foreign Office Sources	289

Review

Political Symbolism in Medieval Europe (Tatjana Guszarova)	303
Family Relations in the Diplomacy of the House of Habsburg (Mónika Edina Bán)	305
The Reinterpretations of Ľudovít Štúr (Csaba Katona)	308
The Soviet–Yugoslav Relationships in the XX th Century (László Bíró)	316
The Short American Century (Zoltán Peterecz)	325

SZERZŐINK

Bán Mónika Edina, PhD, középiskolai tanár, Xántus János Gyakorló Középiskola, Budapest • Bezzegh Alpár, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK • Bíró László, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI • Csaplár-Degovics Krisztián, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI • Demeter Gábor, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI • Forgó András, PhD, egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK • Guszarova, Tatjana, kandidátus, egyetemi docens, Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem • Katona Csaba, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI • Kovács Bálint, PhD, tudományos munkatárs, GWZO – Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig • Peterecz Zoltán, PhD, főiskolai adjunktus, Eszterházy Károly Főiskola BTK, Eger • Zalai Anita, PhD, főiskolai docens, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar • Vukman Péter, PhD, tudományos munkatárs, SZTE BTK

BTK TTI Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

BTK Bölcsészettudományi Kar

SZTE Szegedi Tudományegyetem

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő:
Világtörténet előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA BTK Történettudományi Intézetben
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

A Világtörténet 2012-es évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

